

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
ФАКУЛЬТЕТ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ ДЛЯ ПІДРОЗДІЛІВ
КРИМІНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ

Кафедра цивільного права та процесу

КУРС ЛЕКЦІЙ
з дисципліни
«ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО»

Для здобувачів вищої освіти

Дніпро
Видавець Біла К. О.
2017

УДК 347
С 48

Обговорено та схвалено на засіданні кафедри цивільного права та процесу
(протокол № 20 від 07.04.2017)

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
(протокол № 8 від 25.04.2017)

Рецензенти:

Зуєв В. А., канд. юрид. наук, доц., завідувач кафедрою цивільного, господарського та екологічного права Університету митної справи та фінансів;

Будько З.М., канд. юрид. наук, доц., адвокат Донецької обласної колегії адвокатів.

Автор:

Круглова О. О. – канд. юрид. наук, доц., старший викладач кафедри цивільного права та процесу факультету підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Круглова О. О.

К 84 Курс лекцій з дисципліни «Цивільне право» / О. О. Круглова. –
Дніпро : Видавець Біла К. О., 2017. – 151 с.

_____ (Анотація)
_____
_____
_____
_____
_____

УДК 347

© О. О. Круглова, 2017

**ТЕМА № 1. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО В СИСТЕМІ ПРАВА УКРАЇНИ.
ДЖЕРЕЛА ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА
(2 години)**

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:	3
ВСТУП	4
1. Поняття цивільного права як галузі права. Цивільне право в системі права України	5
2. Предмет цивільно-правового регулювання.....	7
3. Метод цивільного права	8
4. Відмежування цивільного права від суміжних галузей права	9
5. Принципи та функції цивільного права.....	12
6. Джерела та система цивільного права	14
ВИСНОВКИ З ТЕМИ:	16

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, М.В. Домашенко та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – 2-ге вид., переробл. та допов. - Х.: Право, 2014. – Т.1. – 656 с.
2. Харитонов Є.О., Харитонova О.І., Старцев О.В. Цивільне право України: Підручник. – Вид. 3, перероб. і доп. – К.: Істина, 2013. – 808 с.
3. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс: Підручник. – 3-тє вид., допов. – К.: «ВД» Дакор», 2013. – 672 с.
4. Цивільне право України (Загальна частина): Навчальний посібник / кол. авт. – К.: «Хай-Тек Прес», 2013. – 432 с. (видання з грифом МОНМС)
5. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. - 5-те вид., перероб. і допов. / за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – Т.1. – 832 с.
6. Цивільне право: посібник для підготовки до іспиту / Є.О. Харитонов, Н.Ю. Голубєва. – Видання третє, перероблене та доповнене. – Ч І. – Х.: Одіссей, 2013. – 248 с.
7. Мічурін Є.О., Шишка О.Р. Цивільне право. Альбом схем / За ред. Є.О. Мічуріна. – Вид. 4-те, перероб. і доп. – Х.: Фактор, 2013. – 464 с.
8. П.С. Матвєєв, В.І. Бірюков Цивільне право (в схемах): Навч. посіб. – К.: Алерта, 2013. – 256 с.
9. Цивільне право України: Загальна частина / За ред. професорів І.А. Бірюкова і О.Ю. Заїки. – К.: Алерта, 2014. – 510 с.
10. Актуальні питання прикладної цивілістики у сфері складання процесуальних документів. Науково-практичний посібник; [за заг. ред. д.ю.н., професора М.М. Ясинка]. – К.: Алерта, 2015. – 814 с.

11. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. [текст] / За заг. ред. Бобрика В.І. – К.: «Центр учбової літератури», 2016. – 784 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Формування в свідомості здобувачів вищої освіти уявлення про специфічні особливості цивільного права шляхом генезису основних підходів щодо визначення поняття вказаного явища як галузі права, галузі законодавства, науки та наукової дисципліни, а також визначення кола суспільних відносин, які складають предмет правового регулювання цивільного права; з'ясування особливостей прийомів та способів впливу на ці суспільні відносини; аналіз основних напрямків впливу на суспільні відносини та меж такого впливу.

ВСТУП

Сучасна система права України виходить із поділу права на приватне і публічне, поклавши в основу такого поділу зміст інтересу. Такий поділ існує з часів римського права.

Так, у Дигестах Юстиніана зазначається: «вивчення права розпадається на два положення: публічне та приватне право. Публічне право, яке належить до положення Римської держави, приватне, що стосується користі окремих осіб; існує корисне в суспільному відношенні і корисне у приватному відношенні».

Цивільне право являється фундаментальною галуззю приватного права України.

У відносинах, які опосередковує приватне право, держава як влада не бере участі. Приватне право регулює суспільні відносини на засадах координації суб'єктів. Перевагу у приватному праві мають диспозитивні норми, які забезпечують використання в регулюванні суб'єктивного розсуду учасників відносин.

Приватне право — це норми, які захищають інтереси окремих осіб в їх взаємовідносинах з іншими особами і які реалізуються не на владно-правовій основі. До галузі приватного права відносяться норми, які регулюють шлюбно-сімейні відносини, відносини власності, спадкування, зобов'язальні відносини тощо.

Приватне право, звичайно, протиставляють публічному праву і є галуззю, в яку безпосереднє втручання держави обмежене. Вона надає відомий простір автономії окремих осіб. Ця автономія має свої межі, які визначаються публічним правом. Норми публічного права повинні дотримуватись при будь-яких умовах і не можуть бути змінені окремими особами. В сукупності доповнюючи один одного приватне і публічне право утворюють суцільну систему права України. Цивільне право забезпечує регулювання певної сфери відносин: відносини власності, товарно-грошового обігу, сфери особистого життя громадян, їх творчої та інтелектуальної діяльності.

Крім цивільного, до приватного права відносять сімейне, трудове та природо-ресурсне право.

Публічне право — це норми, які безпосередньо охороняють інтереси держави і визначають правовий стан держави і її органів. Сюди відносяться: норми, які визначають устрій державних органів, компетенцію установ і повноважень посадових осіб; акти, які виявляють володарювання держави (покарання злочинців, стягнення податків і інше).

У житті відбувається взаємодія публічного і приватного права, правовим виразом якої є поява комплексних галузей законодавства, до яких, зокрема, відноситься підприємницьке право.

У першу чергу треба відзначити, що *цивільне право* — це сукупність норм, тобто правил поведінки, встановлених або визнаних і підтримуваних державою.

Цивільне право, як і право в цілому, впливає на суспільні відносини доведенням до їх учасників відповідних правових приписів, які забезпечені у своєму здійсненні державним примусом чи можливістю його застосування.

Цивільне право забезпечує регулювання певної сфери відносин: відносини власності, товарно-грошового обігу, сфери особистого життя громадян, їх творчої та інтелектуальної діяльності.

Найголовніша частина відносин, які регулює цивільне право, — це майнові відносини вартісного характеру. В умовах переходу до ринкової економіки роль цієї галузі права невідмінно зростає. Значну роль відіграють і особисті немайнові відносини.

І. ПИТАННЯ

ПОНЯТТЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА ЯК ГАЛУЗІ ПРАВА. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО В СИСТЕМІ ПРАВА УКРАЇНИ

Цивільне право є складовою частиною права в цілому, одна з його галузей. Тому можна сказати, що цивільному праву властиві такі риси і характеристики, які властиві праву взагалі.

У першу чергу треба відзначити, що *цивільне право* — це сукупність норм, тобто правил поведінки, встановлених або визнаних і підтримуваних державою.

Цивільне право, як і право в цілому, впливає на суспільні відносини доведенням до їх учасників відповідних правових приписів, які забезпечені у своєму здійсненні державним примусом чи можливістю його застосування.

Термін “цивільне право” об’єднує декілька взаємозв’язаних, але не тотожних понять. Він охоплює галузь права, галузь законодавства, галузь правової науки (юридичних знань) та галузь юридичних наукових дисциплін.

Суттєвими характеристиками цивільного права є ті риси, що визначені в ст. 1 ЦК України, — це юридична рівність, вільне волевиявлення, майнова самостійність учасників відносин.

Отже, **цивільне право як галузь права** — це сукупність правових норм, які регулюють майнові та особисті немайнові відносини на засадах юридичної рівності сторін, вільного волевиявлення та майнової самостійності учасників.

сукупність нормативно-правових актів, що містять норми цивільного права.

Таким чином слід зробити висновок про те, що характер взаємовідносин між галуззю права та галуззю законодавства, в тому числі цивільного, визначається діалектичними принципами взаємодії змісту та форми явища, процесу відповідно.

Цивільне право як наука — це систематизована певним чином сукупність знань, теорій, ідей, що пояснюють: виникнення цивільного права як галузь права і законодавства, призначення їх в суспільстві тощо. Це наука про засоби отримання нових знань, необхідних для подальшого удосконалення цивільного права, про цивільно-правове регулювання суспільних відносин, про засоби ефективності такого регулювання.

Вона вивчає закономірності цивільно-правового регулювання суспільних відносин, акти цивільного законодавства. Вивчаючи цивільне законодавство, наука виявляє його систему, ієрархію різного роду нормативних актів цивільного законодавства, їх юридичну силу, визначає стан цивільного законодавства, його відповідність потребам розвитку нашого суспільства, визначає шляхи і засоби його удосконалення.

У сферу цивільно-правової науки входить вивчення цивільного права не тільки України, але і інших країн як близького, так далекого зарубіжжя.

Система науки цивільного права містить теоретичні положення про предмет, метод, джерела цивільного права, про цивільні правовідносини, про сутність і об'єкти цивільного права, про угоди.

Цивільне право як навчальна дисципліна - це впорядковані та систематизовані дані щодо основних цивільно-правових категорій та постулатів. Предметом цивільного права як навчальної дисципліни слід вважати вивчення цивільного права і науки цивільного права, теоретичних і законодавчих категорій цивільного права, які розкривають зміст інститутів і підгалузей цивільного права та практики застосування цивільно-правових норм.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

1. Цивільне право лежить в основі приватного права України і виступає „материнською” галуззю права по відношенню до сімейного та трудового.

2. Термін “цивільне право” об'єднує декілька взаємозв'язаних, але не тотожних понять. Він охоплює галузь права, галузь законодавства, галузь правової науки (юридичних знань) та галузь юридичних наукових дисциплін.

3. Цивільне право (як галузь права) — це сукупність правових норм, які регулюють майнові та особисті немайнові відносини на засадах юридичної рівності сторін, вільного волевиявлення та майнової самостійності учасників.

4. Цивільне право як галузь законодавства може розглядатися як сукупність нормативно-правових актів, що містять норми цивільного права.

5. Наука цивільного права — це систематизована певним чином сукупність знань, теорій, ідей, що пояснюють: виникнення цивільного права як галузь права і законодавства, призначення їх в суспільстві.

6. Під цивільним правом, як навчальної дисципліною чи курсом цивільного права, слід розуміти систему тих положень науки цивільного права, які розкривають багато значимість самого поняття цивільного права, які використовуються в науці і у діючому законодавстві.

II. ПИТАННЯ ПРЕДМЕТ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Предмет правового регулювання — це певна частина суспільних відносин, що регулюються нормами даної галузі права.

Відповідно до ст. 1 ЦК України, цивільне право регулює майнові та особисті немайнові суспільні відносини. Характерною ознакою цих відносин є те, що всі вони засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

Майнові відносини — це відносини між певними суб'єктами (людьми чи особливими суб'єктами — юридичними особами) з приводу майна. Майнові відносини, які належать до сфери цивільного права, мають особливості, що стосуються характеру самих відносин і характеру учасників цих відносин.

Ринкова економіка передбачає активний обмін матеріальних благ і їх присвоєння. Правове регулювання цих процесів здійснюється за допомогою цивільного права, а саме таких його правових інститутів, як право власності і зобов'язальне право, спадкове право, реорганізація і ліквідація юридичних осіб.

У літературі немає єдності щодо питання про критерії розмежування майнових відносин, які регулюються цивільним правом, від майнових відносин, що регулюються іншими галузями права. За думкою професора Ю.С. Червоного, *вирішальним критерієм, який дозволяє відрізнити майнові відносини, що регулюються цивільним правом, від майнових відносин, що врегульовані іншими галузями права, є майнова самостійність суб'єктів, тобто учасників майнових відносин, що регулюються цивільним правом, виступають як власники відособленого майна, самостійні товаровласники.*

Особисті немайнові відносини — це відносини, що виникають з приводу немайнових благ, в яких здійснюється індивідуалізація особистості громадянина чи організації завдяки виявленню і оцінці їх моральних і інших соціальних якостей. Особисті немайнові відносини, в свою чергу *підрозділяються на:* особисті немайнові, не пов'язані з майновими (тобто суто особисті немайнові відносини, що до останнього часу мали незначний обсяг і розглядались як невідчужувані нематеріальні права осіб (честь, гідність тощо)) і особисті немайнові, пов'язані з майновими (належать до виключних прав).

В науці існує думка, що особисті немайнові відносини не регулюються цивільним правом, оскільки не мають оціночно-вартісного характеру (завдяки нематеріальній природі їх об'єктів). О.А. Красавчиков дав вичерпну характеристику концепцій, що виникли в процесі обговорення питання про місце особистих немайнових відносин у структурі предмета цивільного права. З цього приводу він називає три точки зору: негативну концепцію, радикальну концепцію і позитивну концепцію. **Згідно з першою** — цивільне право регулює

тільки особисті немайнові відносини, пов'язані з майновими, а решту відносин лише охороняє; **згідно з другою** — відносини, що стосуються благ, невід'ємних від особистості, створюють самостійний предмет правового регулювання; **згідно з третьою** — цивільне право не лише охороняє особисті немайнові відносини, а й регулює їх. Усі ці концепції мають свої позитивні риси і свої вади.

У даний час, враховуючи прийнятий Верховною Радою України ЦК, де мають місце глава 15 «Нематеріальні блага» і глава 20 «Особисті немайнові права фізичної особи», більш прийнятною слід вважати думку, що цивільне право не лише охороняє особисті немайнові відносини, а й регулює їх.

Звісно, цивільне право не наділяє фізичну особу честю, життям, особистою свободою тощо. Ці права належать фізичній особі від народження і тривають довічно. Цивільне право констатує лише наявність цих прав у особи і регулює порядок їх здійснення.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

1. Предмет цивільно-правового регулювання складають майнові і особисто немайнові відносини, які складаються між суб'єктами права.
2. Майнові відносини — це відносини між певними суб'єктами (людьми чи особливими суб'єктами — юридичними особами) з приводу майна.
3. Особисті немайнові відносини — це відносини, що виникають з приводу немайнових благ, в яких здійснюється індивідуалізація особистості громадянина чи організації завдяки виявленню і оцінці їх моральних і інших соціальних якостей.

ІІІ. ПИТАННЯ МЕТОД ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Між предметом правового регулювання, який відповідає на питання, *що регулює* та чи інша галузь права, і методом правового регулювання, який відповідає на питання *яким чином це відбувається*, існує не тільки тісний зв'язок, а обумовленість методу предметом правового регулювання.

Цивільно-правовий метод регулювання суспільних відносин — це сукупність прийомів та способів впливу на майнові та особисті немайнові суспільні відносини, які характеризуються юридичною рівністю, диспозитивністю і ініціативою в формуванні і реалізації цивільних правовідносин, покладання мір майнової відповідальності і захисту (у випадках порушення цивільних прав), які виконують в основному відновлюючу функцію.

Цивільно-правовому методу правового регулювання властиві наступні ознаки:

Юридична рівність. Сутність цієї ознаки зводиться до того, що:

- 1) один суб'єкт не може наказувати іншим. Ці суб'єкти не підвладні один одному;
- 2) їх відносини засновані на рівноправності всіх форм власності;
- 3) між ними існує майново-розпорядча самостійність при виборі і організації господарських зв'язків.

4) існує рівність мір юридичної цивільно-правової відповідальності їх один перед одним.

Диспозитивність (головна ознака). Під диспозитивністю в цивільному праві розуміється: заснована на нормах даної галузі права юридична свобода (можливість) суб'єктів цивільних правовідносин обрати лінію поведінки.

Ініціатива в формуванні і реалізації цивільних правовідносин. Ініціативність суб'єктів цивільного права полягає в тому, що “перший крок” у розвитку вказаних відносин належить, як правило, самим суб'єктам цивільного права.

Майновий характер мір цивільно-правової відповідальності. Характерна особливість цього елемента цивільно-правового регулювання полягає в тому, що:

1. Міри відповідальності не роблять безпосереднього впливу на особистість правопорушника, а впливають на правопорушника шляхом заземлення його майнових інтересів, тобто цивільно-правова відповідальність є майновою;

2. За шкоду, заподіяну одними особами можуть нести відповідальність інші;

3. Цивільно-правова відповідальність заснована на принципі повного відшкодування шкоди;

4. Відповідальність заснована на презумпції вини відповідача.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

1. Цивільно-правовий метод регулювання суспільних відносин — це сукупність прийомів та способів впливу на майнові та особисті немайнові суспільні відносини.

2. Цивільно-правовому методу властиві наступні ознаки: а) юридична рівність суб'єктів; б) їх майнова самостійність; в) вільне волевиявлення; г) диспозитивність.

IV. ПИТАННЯ ВІДМЕЖУВАННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА ВІД СУМІЖНИХ ГАЛУЗЕЙ ПРАВА

Кожна галузь права відзначається самостійним предметом і методом правового регулювання. Основними галузями права, які стикаються з цивільним правом, є: адміністративне, трудове, фінансове, сімейне, природо-ресурсне, цивільно-процесуальне та кримінальне право.

Стаття 1 ч. 2 ЦК України вказує на неможливість застосування до майнових відносин, заснованих на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони іншій, а також до податкових, бюджетних відносин цивільного законодавства. Це означає, що цивільні правовідносини у цих випадках не виникають.

Від адміністративного права цивільне відрізняється тим, що адміністративне право належить до сфери зобов'язувального правового регулювання, а цивільному праву властивий дозвольно-диспозитивний характер. Організаційним відносинам, які регулюють адміністративне право, властивий характер влади і підкорення, що в цивільному праві, де сторони не мають змоги і не повинні діяти на засадах примусу, неможливе.

Кримінальному праву властива чітко визначена правоохоронна функція, яка виражається у тому, що ним встановлені заборони, в тому числі й у сфері відносин, які належать до цивільних правовідносин, і порушення цих заборон тягне за собою застосування кримінального покарання.

Цивільне процесуальне право регламентує відносини, що стосуються порядку і процедури вирішення цивільно-правових спорів, тобто відносини, пов'язані з цивільним процесом, а цивільне право є матеріальним правом, яке у своїх нормах регулює сутність відносин, що становлять предмет цивільного права.

Природо-ресурсне право регулює відносини, які виникають з приводу таких об'єктів, як земля, ліси, води, інших об'єктів, створених природою, що викликають особливості правового регулювання, тісно пов'язаного з цивільно-правовим регулюванням. Прийняття Земельного кодексу України зумовило більш широке втягнення природних об'єктів у товарообіг, розповсюдження на них вартісного характеру, що викликає щодо них застосування можливостей цивільно-правового регулювання, яке дістало відображення в главі 27 ЦК України «Право власності на землю (земельну ділянку)».

Цивільне і трудове право межують між собою. Вони мають багато спільних рис, але мають і суттєві відмінності, пов'язані з тим, що предметом трудового права є трудові відносини, тобто відносини, пов'язані з використанням праці людини. Майнові відносини, які регулює трудове право, позбавлені застосування методу юридичної рівності сторін, а натомість визначається перевага юридичних інтересів працівника.

Майнові відносини стосуються не лише цивільного, а й фінансового права. Різниця між ними суттєва. Майнові відносини, що належать до фінансового права, виникають у процесі діяльності органів державної влади. Це — організаційно-майнові відносини, що зумовлені владною діяльністю держави в особі уповноважених її органів з приводу створення, розподілу і використання нею фондів і коштів. Засновані вони на адміністративному або іншому владному підкоренні однієї сторони іншою, застосовуються в податкових та інших фінансових і адміністративних відносинах.

Цивільно-правові відносини близькі до сімейно-правових, проте відмежовуючою їх ознакою є відсутність у майнових сімейно-правових відносинах вартісної ознаки і в значній мірі сімейно-правовий характер визначення їх учасників.

Дискусійною є проблема відмежування цивільних правовідносин від відносин у сфері господарювання. Згідно зі ст. 4 Господарського кодексу України (далі — ГК України) не є предметом регулювання цього Кодексу

майнові відносини, які регулюються ЦК України; земельні, гірничі, лісові та водні відносини, відносини щодо використання й охорони рослинного і тваринного світу, територій та об'єктів природо-заповідного фонду, атмосферного повітря; трудові відносини, фінансові відносини за участі суб'єктів господарювання, що виникають у процесі формування та контролю виконання бюджетів усіх рівнів; адміністративні та інші відносини управління за участі суб'єктів господарювання, в яких орган державної влади або місцевого самоврядування не є суб'єктом, наділеним господарською компетенцією, і безпосередньо не здійснює організаційно-господарських повноважень щодо суб'єкта господарювання.

Згідно з ЦК України (ч. 2 ст. 9) законом можуть бути передбачені особливості регулювання майнових відносин у сфері господарювання. Тому особливості регулювання майнових відносин суб'єктів господарювання визначаються ч. 2 ст. 4 ГК України.

Проте слід зазначити, що прийняття ГК України суттєво погіршило становище з розмежуванням правового регулювання суспільних відносин в економіці.

Визначивши, що ГК України окреслює основні засади господарювання в економіці і регулює господарські відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання (ст. 1 ГК України), він охопив і ту сферу правового регулювання, яка стосується цивільно-правових відносин.

Згідно зі ст. 3 ГК України під господарською діяльністю розуміється діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність, тобто відносин, що є предметом регулювання цивільного права, яке регулює всі цивільні відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні і майновій самостійності їх учасників (ст. 1 ЦК України) та мають вартісний характер.

Основною ознакою майнових відносин, регульованих цивільним правом, Є.О. Суханов вважає їх товарно-грошовий характер. «Майнові відносини, які мають іншу (нетоварну) природу і, отже, не відповідають вказаним ознакам, не входять у предмет цивільного права і не можуть регулюватися ним».

Хоча ГК України вказує, що не є предметом його регулювання майнові та особисті немайнові відносини, які регулюються ЦК України (ч. 1 ст. 4 ГК України), проте він містить правові норми, які регулюють договір поставки, договір контрактації сільськогосподарської продукції, договір постачання енергетичними та іншими ресурсами через єдину мережу, договір міни та інші подібні договори. Провести розмежування тут можна, лише взявши за основу положення, що ЦК України регулює всі майнові відносини, тобто такі, які мають і повинні мати приватно-правовий характер, а особливості правового регулювання, зокрема особливості правового регулювання укладення та виконання певних договорів у сфері майнових відносин, мають регулюватися

ГК України (ч. 2 ст. 9 ЦК України, ч. 2 ст. 4 ГК України). Тобто ЦК України є тим основоположним нормативним актом, згідно з яким здійснюється правове регулювання всіх майнових відносин товарно-грошового характеру, інакше кажучи, він є законом і загальної дії, і спеціальним законом, а особливості регулювання майнових відносин суб'єктів господарювання регулюються ГК України.

ВИСНОВКИ З ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ:

1. Цивільне право України можна відмежувати від інших галузей права за допомогою наступних ознак: а) предмет правового регулювання; б) метод правового регулювання; в) суб'єктний склад.

2. Відмежування цивільного права від деяких галузей має достатньо умовний характер, приймаючи до уваги їх тісну історичну спорідненість – сімейне право, господарське право тощо.

3. Найбільш тісно пов'язаними з цивільним, виходячи з їх предметно-правової спорідненості, виступають сімейне, господарське, трудове та адміністративне право, що в свою чергу підкреслює наявні між ними відмінності, які проявляються в специфіці визначення суб'єктного складу та характеру майнових відносин між ними.

V. ПИТАННЯ ПРИНЦИПИ ТА ФУНКЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Правовий принцип — це певне начало, керуюча ідея, у відповідність з якою здійснюється правове регулювання суспільних відносин. Принцип цивільного права — це виявлені в його нормах фундаментальні положення, у відповідності з якими здійснюється регулювання майнових і особистих немайнових відносин.

Принципи цивільного права тісно пов'язані з предметом і методом регулювання цивільно-правових відносин. Вони мають визначальне значення при застосуванні цивільно-правових норм. До них належать принципи, що дістали відображення в ст. 3 ЦК України:

- 1) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини;
- 2) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених законом;
- 3) свобода договору;
- 4) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом;
- 5) судовий захист цивільного права та інтересу;
- 6) справедливість, добросовісність та розумність.

Крім того, до принципів цивільного права належить принцип юридичної рівності суб'єктів цивільного правовідношення перед законом, що міститься в ст. 1 ЦК України.

Принцип неприпустимості позбавлення права власності, крім випадків, встановлених законом, виражає непорушність права власності. Непорушність

права власності полягає в тому, що рівно допускається існування і власності приватної, і власності публічної. Крім того, всі види власності мають рівний режим і рівно перебувають під охороною права і держави.

Одним із найбільш вагомих є принцип свободи договору. Сторони на власний розсуд у межах закону вирішують питання укладення договору та його змісту, керуючись при цьому вимогами справедливості, добросовісності та розумності.

В юридичній літературі наріжним принципом цивільного права називають принцип свободи особистості. Свобода особистості — це, перш за все, свобода індивідуалізації людини, утвердження поваги до її честі і гідності, свобода її підприємницької діяльності.

Важливим принципом цивільного права є принцип всебічної охорони і судового захисту цивільних прав. Завдяки його втіленню для учасників цивільних правовідносин забезпечується можливість захисту своїх прав та інтересів, у тому числі і самозахист. Кожен учасник цивільних правовідносин користується юридичною можливістю вимагати усунення перепон для здійснення свого права або відновлення порушеного права. Судовий захист гарантується кожному.

Так забезпечується здійснення цивільних прав учасників цивільних правовідносин.

Функція від латинського “*functio*” — виконання, здійснення.

Функції цивільного права — це зумовлені предметом і забезпечувані законодавством цілі правової галузі, певні напрями цивільно-правового впливу на майнові та особисті немайнові відносини.

Найбільш точно відображають специфічні риси цивільного права такі функції:

1. *Регулятивна* - направлена на регламентацію конкретної поведінки людей у суспільстві, нею охоплюються відносини, які виникають із актів правомірної, дозволеної і, як правило, соціально-корисної діяльності суб'єктів цивільного права.

2. *Виховна* - направлена на виховання певної поведінки суб'єктів в суспільстві, стимулювання потрібної суспільству поведінки громадян і організацій;

3. *Попереджувальна (превентивна)* - направлена на проведення профілактичних мір в суспільстві;

4. *Охоронна* - направлена на захист прав і інтересів від порушень. Отже, її реалізація можлива тільки у поєднанні з регулятивною. Нею охоплюються відносини, що виникають унаслідок правопорушень (деліктів). Охоронна функція набуває відновлювального значення для правовідносин.

5. *Компенсаційна* - направлена на відновлення порушеного блага. Ця функція найбільш наближена до охоронної функції.

З вище перерахованого найбільш значимими є регулятивна і охоронна функції.

ВИСНОВКИ З ПЯТОГО ПИТАННЯ:

1. Принцип цивільного права — це виявлені в його нормах фундаментальні положення, у відповідності з якими здійснюється регулювання майнових і особистих немайнових відносин.

2. Специфічно цивілістичні принципи містяться у ст. 3 ЦК України, де визначаються основні засади (межі, кордони) впливу на майнові та особисті немайнові відносини: До них належать: а) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; б) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених законом; в) свобода договору; г) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; д) судовий захист цивільного права та інтересу; е) справедливість, добросовісність та розумність.

3. Функції цивільного права — це напрямки впливу на майнові та особисті немайнові суспільні відносини, які виражають його соціальне призначення.

4. До найбільш значимих функцій цивільного права слід віднести регулятивну та охоронну.

VI. ПИТАННЯ

ДЖЕРЕЛА ТА СИСТЕМА ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

До джерел цивільного права відносяться:

- 1) Конституція України;
- 2) Міжнародні договори;
- 3) Цивільний кодекс України – основний акт цивільного законодавства (вступив в дію 1 січня 2004 року);
- 4) Закони України;
- 5) Підзаконні нормативно-правові акти.

Система цивільного права відображає предмет цивільного права в єдності його інститутів. Усі ці інститути пов'язані з майновими та особистими немайновими відносинами, які є предметом цивільного права. Система цивільного права становить базу для його диференціації, яка дозволяє певним чином виділити і згрупувати цивільно-правові інститути.

Система цивільного права — це його структура, яка розглядається в її внутрішньому розчленуванні на окремі правові інститути і в єдності цих інститутів, об'єднаних у відповідні підгалузі.

Цивільно-правовий інститут як елемент системи цивільного права — це визначена сукупність цивільно-правових норм, яка регулює відносно самостійну групу суспільних відносин. Наприклад, норми, що регулюють договірні зобов'язання являють собою інститут цивільного права.

Субінститути в системі цивільного права складають певну частину цивільно-правового інституту. Норми субінституту регулюють специфічну сукупність суспільних відносин в межах предмета правового регулювання даного правового інституту. Наприклад, інститут договірних зобов'язань

підрозділяється на такі субінститути: зобов'язання з приводу відчуження майна, зобов'язання по передачі майна в користування. Останні, в свою чергу, діляться на ще більш менші елементи, відносини, які виникають з договору купівлі-продажу, міни, дарування.

Підгалузь як елемент системи цивільного права — це сукупність декількох однорідних і взаємозв'язаних цивільно-правових інститутів, які охоплюють своїм регулюванням цілісну сферу певних відносин.

В середині цивільного права можна виділити наступні підгалузі: право власності, інші речові права, зобов'язальне право, особисті немайнові права, спадкове право.

Система цивільного права основною своєю структурною базою має ЦК України, перший розділ якого називається «Основні положення» і входить до книги першої «Загальні положення». У ньому містяться норми про відносини, що регулюються цивільним правом, про функції, які виконує цивільне право, про принципи цивільного права і основні риси методу цивільно-правового регулювання, про акти цивільного законодавства, підстави виникнення цивільних прав та обов'язків, здійснення і захист цивільних прав та інтересів, відшкодування збитків і моральної шкоди.

Розділ другий ЦК України книги першої має назву «Особливі» і містить норми щодо суб'єктів цивільно-правових відносин. Розділ третій має назву «Об'єкти цивільних прав» і відображає норми, що стосуються об'єктів цивільних прав, розділ четвертий — норми, що стосуються правочинів, представництва, строків, термінів та позовної давності.

Книга друга ЦК України «Особисті немайнові права фізичної особи» присвячена особистим немайновим правам фізичної особи.

Право власності є основним правом, яке визначає приналежність речі. Воно належить до категорії речових прав і пов'язане з ними, тому книга третя ЦК України має назву «Право власності та інші речові права».

Книга четверта «Право інтелектуальної власності» містить норми, що стосуються права інтелектуальної власності. Вона охоплює виключні права, що стосуються нематеріальних об'єктів, які є результатами творчої діяльності, — творів науки, літератури, мистецтва, винаходів, корисних моделей і т. ін. Ці норми згруповані у два інститути: інститут авторського права та інститут промислової власності.

Книга п'ята «Зобов'язальне право» містить розділи, що стосуються зобов'язального права, а книга шоста «Спадкове право» — спадкового права.

Викладена система цивільного права є структурою галузі цивільного права, окремі її інститути узгоджені й становлять єдину цілісність, яка ґрунтується на ЦК України.

Цивільне право прийнято поділяти на дві частини — Загальну та Особливу. Загальну частину складають норми про основні положення цивільного права, підстави виникнення цивільних прав та обов'язків, здійснення і захист цивільних прав, суб'єкти та об'єкти цивільних прав, правочини, представництво і довіреність, строки, терміни, позовна давність.

Сюди ж слід віднести правовий інститут особистих немайнових прав, речове право і право власності, право інтелектуальної власності, зобов'язальне право (Загальна частина) та спадкове право.

Особлива частина складається з окремих видів зобов'язань. Це — договірні зобов'язання, зобов'язання з односторонніх дій, позадоговірні зобов'язання (делікти та зобов'язання з набуття, збереження майна без достатніх правових підстав).

ВИСНОВКИ З ШОСТОГО ПИТАННЯ:

1. Система цивільного права – це сукупність його окремих елементів, які в своїй сукупності в залежності від концептуального підходу щодо розуміння його (цивільного права) змісту, визначають основні специфічні риси цивільного права, його призначення та характер впливу на майнові та особисті немайнові відносини.

2. Система цивільного права (як галузі права) — це його структура, яка розглядається в її внутрішньому розчленуванні на окремі правові інститути і в єдності цих інститутів, об'єднаних у відповідні підгалузі.

3. Система цивільного права (як галузі законодавства) — це його структура, яка розглядається в її внутрішньому розчленуванні на окремі нормативно-правові акти, що містять норми цивільного права, в їх ієрархічній та горизонтальній взаємодії одне з одним.

4. Система цивільного права (як наукової дисципліни) — це його структура, яка у спрощеному для сприйняття вигляді, розподіляє процес дослідження основних категорій у відповідності до логіки їх появи та взаємозв'язку одне з одним.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

1. Цивільне право лежить в основі приватного права України і виступає „материнською” галуззю права по відношенню до сімейного та трудового.

2. Термін “цивільне право” об'єднує декілька взаємозв'язаних, але не тотожних понять. Він охоплює галузь права, галузь законодавства, галузь правової науки (юридичних знань) та галузь юридичних наукових дисциплін.

3. Цивільне право (як галузь права) — це сукупність правових норм, які регулюють майнові та особисті немайнові відносини на засадах юридичної рівності сторін, вільного волевиявлення та майнової самостійності учасників.

4. Цивільне право як галузь законодавства може розглядатися як сукупність нормативно-правових актів, що містять норми цивільного права.

5. Наука цивільного права — це систематизована певним чином сукупність знань, теорій, ідей, що пояснюють: виникнення цивільного права як галузь права і законодавства, призначення їх в суспільстві.

6. Під цивільним правом, як навчальної дисципліною чи курсом цивільного права, слід розуміти систему тих положень науки цивільного права, які розкривають багато значимість самого поняття цивільного права, які

використовуються в науці і у діючому законодавстві.

7. Предмет цивільно-правового регулювання складають майнові і особисті немайнові відносини, які складаються між суб'єктами права.

8. Майнові відносини — це відносини між певними суб'єктами (людьми чи особливими суб'єктами — юридичними особами) з приводу майна.

9. Особисті немайнові відносини — це відносини, що виникають з приводу немайнових благ, в яких здійснюється індивідуалізація особистості громадянина чи організації завдяки виявленню і оцінці їх моральних і інших соціальних якостей.

10. Цивільно-правовий метод регулювання суспільних відносин — це сукупність прийомів та способів впливу на майнові та особисті немайнові суспільні відносини.

11. Цивільно-правовому методу властиві наступні ознаки: а) юридична рівність суб'єктів; б) їх майнова самостійність; в) вільне волевиявлення; г) диспозитивність.

12. Цивільне право України можна відмежувати від інших галузей права за допомогою наступних ознак: а) предмет правового регулювання; б) метод правового регулювання; в) суб'єктний склад.

13. Відмежування цивільного права від деяких галузей має достатньо умовний характер, приймаючи до уваги їх тісну історичну спорідненість — сімейне право, господарське право тощо.

14. Найбільш тісно пов'язаними з цивільним, виходячи з їх предметно-правової спорідненості, виступають сімейне, господарське, трудове та адміністративне право, що в свою чергу підкреслює наявні між ними відмінності, які проявляються в специфіці визначення суб'єктного складу та характеру майнових відносин між ними.

15. Принцип цивільного права — це виявлені в його нормах фундаментальні положення, у відповідності з якими здійснюється регулювання майнових і особистих немайнових відносин.

16. Специфічно цивілістичні принципи містяться у ст. 3 ЦК України, де визначаються основні засади (межі, кордони) впливу на майнові та особисті немайнові відносини: До них належать: а) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; б) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених законом; в) свобода договору; г) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; д) судовий захист цивільного права та інтересу; е) справедливість, добросовісність та розумність.

17. Функції цивільного права — це напрямки впливу на майнові та особисті немайнові суспільні відносини, які виражають його соціальне призначення.

18. До найбільш значимих функцій цивільного права слід віднести регулятивну та охоронну.

19. Система цивільного права — це сукупність його окремих елементів, які в своїй сукупності в залежності від концептуального підходу щодо

розуміння його (цивільного права) змісту, визначають основні специфічні риси цивільного права, його призначення та характер впливу на майнові та особисті немайнові відносини.

20. Система цивільного права (як галузі права) — це його структура, яка розглядається в її внутрішньому розчленуванні на окремі правові інститути і в єдності цих інститутів, об'єднаних у відповідні підгалузі.

21. Система цивільного права (як галузі законодавства) — це його структура, яка розглядається в її внутрішньому розчленуванні на окремі нормативно-правові акти, що містять норми цивільного права, в їх ієрархічній та горизонтальній взаємодії одне з одним.

22. Система цивільного права (як наукової дисципліни) — це його структура, яка у спрощеному для сприйняття вигляді, розподіляє процес дослідження основних категорій у відповідності до логіки їх появи та взаємозв'язку одне з одним.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Дана тема вивчається з метою визначення врегулювання та охорони сфери приватних інтересів особи правоохоронними органами, які ґрунтуються на началах юридичної рівності сторін, що обумовлено недоторканістю їх приватної власності, свободою договору, судовим захистом їх прав та інтересів тощо.

При вивченні теми слід приділити увагу з'ясуванню змісту наступних понять: цивільне право, предмет і метод цивільно-правового регулювання, цивільне законодавство, джерело цивільного права, аналогія права та закону, звичай ділового обігу, пандектна та інституційна система викладення, рецепція. цивільне законодавство, аналогія закону, аналогія права, джерела цивільного права, дія цивільних законів у часі, у просторі та за колом осіб, прогалини в законодавстві, зворотна сила законів.

У результаті вивчення теми здобувачі вищої освіти повинні опанувати наступними знаннями:

- загальні поняття, методи та принципи регулювання цивільного права, основні колізійні прив'язки;
- основні принципи та функції цивільного права;
- система та структура цивільного права.

Необхідним є формування у здобувачів вищої освіти наступних навичок та вмінь:

- правильно визначати методи правового регулювання;
- ефективно застосовувати на практиці реалізацію основних принципів цивільного права;
- самостійно працювати з законодавчим та інструктивним матеріалом, правильно його трактувати, розуміти та використовувати у практичній діяльності.

ТЕМА № 2. ЦИВІЛЬНІ ПРАВОВІДНОСИНИ**(2 години)****ПЛАН ЛЕКЦІЇ:**

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:	19
ВСТУП.....	20
1. Поняття та особливості цивільних правовідносин.....	20
2. Елементи цивільно-правових відносин	21
3. Види цивільно-правових відносин	27
ВИСНОВКИ З ТЕМИ:	29

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, М.В. Домашенко та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – 2-ге вид., переробл. та допов. - Х.: Право, 2014. – Т.1. – 656 с.
2. Харитонов Є.О., Харитонova О.І., Старцев О.В. Цивільне право України: Підручник. – Вид. 3, перероб. і доп. – К.: Істина, 2013. – 808 с.
3. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс: Підручник. – 3-тє вид., допов. – К.: «ВД» Дакор», 2013. – 672 с.
4. Цивільне право України (Загальна частина): Навчальний посібник / кол. авт. – К.: «Хай-Тек Прес», 2013. – 432 с. (видання з грифом МОНМС)
5. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. - 5-те вид., перероб. і допов. / за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – Т.1. – 832 с.
6. Цивільне право: посібник для підготовки до іспиту / Є.О. Харитонов, Н.Ю. Голубєва. – Видання третє, перероблене та доповнене. – Ч І. – Х.: Одіссей, 2013. – 248 с.
7. Мічурін Є.О., Шишка О.Р. Цивільне право. Альбом схем / За ред. Є.О. Мічуріна. – Вид. 4-те, перероб. і доп. – Х.: Фактор, 2013. – 464 с.
8. Цивільне право України: Загальна частина: [підручник] / І.А. Бірюков, О.Ю. Заїка, С.С. Бичкова; за ред. І.А. Бірюкова, О.Ю. Заїки. – 3-тє вид., змін. та доповн. – К.: Алерта, 2014. – 510 с.
9. Актуальні питання прикладної цивілістики у сфері складання процесуальних документів. Науково-практичний посібник; [за заг. ред. д.ю.н., професора М.М. Ясинка]. – К.: Алерта, 2015. – 814 с.
10. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. [текст] / За заг. ред. Бобрика В.І. – К.: «Центр учбової літератури», 2016. – 784 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

сформувати у свідомості здобувачів вищої освіти уявлення про специфічні особливості цивільних правовідносин шляхом виділення оригінальних ознак вказаного явища, які дозволяють відмежувати цивільні правовідносини не тільки від юридичних правовідносин взагалі, але і від їх

основних різновидів зокрема; з'ясування особливостей основних складових частин, елементів цивільного правовідношення та проведення класифікації цивільних правовідносин.

ВСТУП

Внаслідок регулювання нормами цивільного права суспільних відносин за участю фізичних та юридичних осіб, вони набувають правової форми і стають цивільними правовідносинами. **Цивільне правовідношення** — це суспільне відношення, врегульоване нормами цивільного права. Йому притаманні риси будь-якого суспільного відношення.

Хоча до визначення природи цивільних правовідносин в юридичній літературі існує й інша точка зору: **цивільне правовідношення** є лише юридичною формою суспільних відносин, які регулюються нормами цивільного права. Тому результатом правового регулювання є не привнесення нової, юридичної сторони, а лише надання відповідної форми фактичному відношенню, що склалося.

Завданням юриспруденції є не створення нових відносин, а саме надання відповідної форми існуючим, що відповідає суті обох позицій, які насправді не дуже відрізняються одна від одної.

Предметом цивільного права є майнові та особисті немайнові відносини. Внаслідок застосування норм права виникають майнові або особисті немайнові правовідносини.

І. ПИТАННЯ

ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Цивільно-правові відносини є різновидом правових галузевих відносин, тому їм властиві **ознаки правових відносин** у цілому, і галузевих цивільно-правових зокрема:

1. вони виникають на підставі правових норм, і саме цей момент пояснює регулюючий вплив права на суспільні відносини;

1. учасники цивільно-правових відносин мають суб'єктивні права та обов'язки;

2. здійснення суб'єктивних прав та виконання суб'єктивних обов'язків можуть забезпечуватися засобами державного примусу.

Щодо галузевих особливостей цивільно-правових відносин, то вони зумовлені особливостями предмета і методу цивільного права.

Виходячи зі сказаного вище, можна окреслити такі **особливості цивільно-правових відносин**:

а) це майнові (відносини власності і товарно-грошові) і особисті немайнові відносини, врегульовані нормами цивільного права;

б) їхні учасники характеризуються майновою відокремленістю, вільним волевиявленням і юридичною рівністю;

в) суб'єктивні права та суб'єктивні обов'язки учасників цивільно-правових відносин виникають, змінюються і припиняються на підставі юридичних фактів.

Такими є загальні та галузеві ознаки цивільно-правових відносин.

Таким чином, **цивільно-правові відносини** — це майнові та особисті немайнові відносини, врегульовані нормами сучасного цивільного права, між майново-відокремленими, юридично-рівними учасниками, що є носіями суб'єктивних цивільних прав та обов'язків, які виникають, змінюються, припиняються на підставі юридичних фактів і забезпечуються можливістю застосування засобів державного примусу.

У запропонованому визначенні відображено загальні ознаки правових відносин (виникнення на підставі правових норм, належність учасникам відносин суб'єктивних прав та обов'язків, можливість застосування засобів держави примусу). В ньому також показано особливості цивільно-правових відносин (групи суспільних відносин, які набувають вигляду цивільно-правових, майнова відокремленість і юридична рівність учасників, посилення на юридичні факти як підставу виникнення, зміни та припинення суб'єктивних цивільних прав та обов'язків).

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

1. Цивільно-правові відносини є різновидом правових галузевих відносин, тому їм властиві ознаки і правових відносин у цілому, і галузевих цивільно-правових зокрема.

2. Специфічні, галузеві ознаки цивільних правовідносин прямо пов'язані з ознаками, що відрізняють одну галузь права від іншої – предмет та метод правового регулювання.

II. ПИТАННЯ

ЕЛЕМЕНТИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

Цивільне правовідношення має свою внутрішню структуру, яка визначається сукупністю наступних елементів: 1) суб'єкти правовідношення, 2) об'єкти, 3) суб'єктивне цивільне право та суб'єктивний цивільний обов'язок (зміст правовідношення).

Суб'єкти цивільно-правових відносин. У цивільно-правових відносинах мають брати участь принаймні два суб'єкта, бо це відносини між суб'єктами (відношення людини до речі не є правовим). Особи, які є учасниками цивільно-правових відносин, називаються *суб'єктами*.

До суб'єктів цивільних правовідносин закон відносить фізичних та юридичних осіб, державу, Автономну Республіку Крим, територіальні громади, іноземні держави та інших суб'єктів публічного права (ст. 2 ЦК України).

Суб'єкт цивільно-правових відносин, якому належить право, називається *активним суб'єктом*, або *суб'єктом права*. Суб'єкт цивільних відносин, на якого покладено обов'язок, називається *пасивним суб'єктом*, або *суб'єктом обов'язку*. Проте таких цивільно-правових відносин, у яких є лише суб'єкт права

і лише суб'єкт обов'язку, дуже мало. Як правило, в цивільно-правових відносинах кожен з учасників має суб'єктивні права і несе суб'єктивні обов'язки. Наприклад, у правовідносинах, що виникають з договору купівлі-продажу, підяду, перевезення, комісії, кожен із суб'єктів правовідносин має права і несе обов'язки.

Нерідко стороною правовідношення виступає не одна, а дві чи більше осіб (наприклад, дві сестри купують собі одну квартиру, або подружжя розпоряджається своєю спільною власністю – автомобілем, тощо). Ця обставина не змінює загальної структури правовідношення, учасниками якої є управомочена та зобов'язана сторона. Тому не має значення один або декілька осіб беруть участь у правовідносинах на боці кожної сторони. Вони діють як одна сторона. У цьому разі ми стикаємося з множинністю осіб у зобов'язанні. Така множинність може бути активною (на боці управомоченої сторони виступає декілька осіб), або пасивною (на боці зобов'язаної сторони виступає декілька осіб).

Фізичним, юридичним особам як суб'єктам цивільно-правових відносин притаманні такі суспільно-юридичні якості: цивільна правоздатність і цивільна дієздатність. Називаються вони *суспільно-юридичними* тому, що стосуються саме фізичних та юридичних осіб і передбачені законом.

Цивільна правоздатність — це здатність мати цивільні права та обов'язки. Вона є необхідною передумовою правоздатності у правовідносинах. Вона виникає у момент народження та припиняється у момент смерті громадянина. Обсяг цивільної правоздатності є однаковим для всіх фізичних осіб.

Цивільна дієздатність — це здатність громадянина своїми діями набувати цивільних прав і створювати для себе цивільні обов'язки. На відміну від правоздатності, яка виникає у момент народження громадянина, набуття дієздатності залежить від віку і стану здоров'я. Вона виникає у повному обсязі з настанням повноліття, тобто після досягнення 18-річного віку.

За малолітніх (до 14 років — за ст. 31 ЦК України) угоди укладають від їх імені батьки (усиновителі) або опікун. Останні є також учасниками правовідносин, що виникають з таких угод. Цивільні права та обов'язки, яких набувають батьки (усиновителі), опікуни у цивільних правовідносинах, належать малолітнім особам.

Неповнолітні (від 14 до 18 років — за ст. 32 ЦК України) мають певний обсяг цивільної дієздатності. Вони можуть при цьому бути учасниками багатьох цивільних правовідносин, що виникають з угод (наприклад, договорів купівлі-продажу, майнового найму, дарування, страхування), факту винаходу, створення творів науки, літератури, мистецтва.

Від імені *фізичної особи, визнаної недієздатною* (душевнхворою, недоумкуватою) угоди укладає її опікун, який стає при цьому учасником цивільно-правових відносин. Набуті опікуном цивільні права та обов'язки належать фізичній особі, яка визнана недієздатною (ст. 39 ЦК України).

Обмежено дієдатні особи можуть бути учасниками цивільно-правових відносин, що виникають з дрібних побутових угод. Але вони укладають угоди з розпорядження майном, своєю заробітною платою, пенсіями та іншими доходами за згодою піклувальника (ст. 37 ЦК України).

ЦК України пішов шляхом більшого звуження дієдатності осіб, які зловживають спиртними напоями і наркотичними засобами (ст. 36 ЦК України). За законом вони позбавлені права отримувати свою заробітну плату, пенсію та інші доходи. Це право належить піклувальнику. Зазначене правило встановлено в інтересах забезпечення матеріального становища самої обмежено дієдатної особи і членів її сім'ї.

Юридичні особи як суб'єкти цивільних правовідносин також мають цивільну правоздатність і цивільну дієдатність.

ЦК України з метою розвитку ринкових відносин надає юридичним особам загальну правоздатність, яка збігається за обсягом з правоздатністю фізичних осіб, за винятком тих прав та обов'язків, необхідною передумовою яких є природні властивості людини.

Дієдатність юридичних осіб виникає водночас з правоздатністю. Особливості виникнення і змісту право- дієдатності юридичних осіб зумовлені тим, що юридичні особи — це *організації*. А щодо організацій питання про вік, стан здоров'я відпадає. Кожна організація має свої завдання і цілі діяльності.

Об'єкти цивільних правовідносин. В науці цивільного права питання об'єктів найскладніше. Існують полярні думки науковців з приводу того. Що слід вважати об'єктами правовідносин:

- 1) — це матеріальні та нематеріальні блага, предмети матеріального світу заради яких (з приводу яких) між суб'єктами цивільних правовідносин виникають правові зв'язки;
- 2) – все те, з приводу чого виникає і здійснюється суспільний зв'язок між суб'єктами.

Різні об'єкти цивільних правовідносин можуть задовольняти різноманітні інтереси (майнові або немайнові), але саме призначення об'єктів може бути неоднаковим у різних випадках — у вигляді використання фактичних, природних його якостей, екстракцією його споживчої вартості; у вигляді експлуатації соціальних якостей об'єкта, а саме: шляхом реалізації його обмінної вартості.

До числа матеріальних благ як об'єктів цивільних правовідносин можна віднести речі, а також результати роботи або послуг, що мають матеріальну, речову форму (наприклад, результати ремонту). У цьому значенні може бути не тільки певна річ, але й результати діяльності, причому не обов'язково такої, що має матеріальний результат, наприклад, надання послуг для зберігання чи перевезення. Усі ці об'єкти поєднані за єдністю економічної природи і складають групу, що називається товаром.

Крім товарів, розрізняють інші матеріальні блага, такі як послуги, інші чужі дії. Наприклад, вклад у банку, частка в майні товариства це не речі, а

можливості (права) вимоги певної поведінки від зобов'язаних осіб, які також є об'єктом цивільних правовідносин.

До нематеріальних благ належать результати творчої діяльності: твори науки, мистецтва, винаходи і деякі інші об'єкти, за своєю природою інші, але схожі — товарний знак, фірмове найменування і т. ін., а також особисті немайнові права, що користуються цивільно-правовим захистом (наприклад, об'єкти виключних прав).

Отже, до об'єктів цивільних прав (правовідносин) належать:

- речі (в тому числі гроші й цінні папери);
- інше майно, в тому числі майнові права та обов'язки;
- результати робіт, послуги та дії;
- результати інтелектуальної діяльності;
- інформація;
- інші матеріальні та нематеріальні блага (ст. 177 ЦК України).

Хоча цей перелік сформульований законодавцем як вичерпний, його не потрібно сприймати саме так. Залишаються нерозкритими поняття «інше майно», «інші матеріальні та нематеріальні блага», «результати інтелектуальної діяльності». Крім того, суспільство розвивається настільки швидко, що передбачити, які саме об'єкти цивільних прав у розвиток вищезгаданих понять з'являться найближчим часом, неможливо.

Серед перелічених категорій об'єктів цивільних прав можна виділити такі:

1) *речі* — класичний об'єкт, створений людською працею, або природний об'єкт, на який може бути встановлене право власності чи інші речові права. **Речі** — найбільш поширений об'єкт цивільних прав, за допомогою якого задовольняється більшість людських потреб. І хоча безпосереднім об'єктом договорів купівлі-продажу, дарування, обміну, застави є дії боржника, оскільки в даному випадку мають місце зобов'язальні, а не речові правовідносини, об'єктами другого порядку тут виступають саме речі¹.

Згідно із законом речі поділяються на рухомі та нерухомі (залежно від можливості їх вільного переміщення) — ст. 181 ЦК України; подільні та неподільні (з огляду на можливість її повноцінного використання в розділеному вигляді) — ст. 183 ЦК України; індивідуально-визначені речі та речі, що визначаються родовими ознаками (залежно від їх індивідуальних особливостей) — ст. 184 ЦК України; речі споживні і неспоживні (залежно від того, чи зберігають вони свою первісну якість у процесі споживання) — ст. 185 ЦК України; головну річ та приналежність (з огляду на їх призначення одна до одної) — ст. 186 ЦК України та деякі інші різновиди, що мають значення для визначення долі та споживчих якостей як самої речі, так і доходів від неї, її складових частин.

Новелою ЦК України (ст. 180) є те, що до об'єктів цивільних прав віднесені тепер і тварини, на яких поширюється правовий режим речі.

2) *майном* як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки (ст. 190 ЦК України). Прикладом

майна як об'єкта цивільних прав, що вперше знайшов своє регулювання у чинному ЦК України, є підприємство як майновий комплекс. Він об'єднує усі види майна, що забезпечують його діяльність — земельні ділянки, будівлі, споруди, устаткування, інвентар, сировину, продукцію, права вимоги, борги, продукцію, послуги, засоби індивідуалізації як підприємства, так і його продукції, інші виключні права тощо (ст. 191 ЦК України).

3) *результати робіт, послуги, дії*. *Дії* як об'єкт цивільних прав виникають із договорів. Своєю метою вони можуть мати досягнення певного нематеріального результату. Сюди відносять договори на надання послуг — доручення, комісія, довічне управління майном, страхування, надання юридичних послуг тощо. Зміст цього об'єкта цивільних прав полягає у виконанні самих дій. Інша група договорів, об'єктом яких є дії, це договори підряду. Результат таких дій передбачає створення матеріального об'єкта внаслідок побутового обслуговування (ремонт одягу або взуття) або виготовлення речей за індивідуальним замовленням і т. ін.

4) *результати інтелектуальної діяльності* — об'єкти виключних прав. Результатом здійснення творчої діяльності є юридичні факти, а саме — створення творів мистецтва, телепередачі, винаходи, раціоналізаторські пропозиції, що є об'єктами цивільно-правових відносин (ст. 199 ЦК України).;

5) *інформація*. Одним із нових видів об'єктів цивільних прав, що з'явилися в законі вперше, є інформація — це будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді (ст. 200 ЦК України). Визначення цього об'єкта дає можливість здійснювати його захист у порядку, передбаченому законом, та застосовувати державний примус для здійснення такого захисту.

б) *нематеріальні блага* — як правило, об'єкти особистих прав. До цієї групи об'єктів цивільних прав належать особисті немайнові блага фізичної особи: життя і здоров'я, честь, гідність, ділова репутація, ім'я, вільний розвиток особистості, свобода та особиста недоторканність, недоторканність житла, таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, сім'я, недоторканність особистого та сімейного життя, таємниця свого особистого життя, вільний вибір роду занять, свобода пересування, вільний вибір місця проживання, інформація, свобода об'єднань, авторство, безпечне для життя та здоров'я довкілля, свобода творчості тощо. Ці конституційні права та свободи є найвищою цінністю держави Україна та підлягають державному захисту (ст. 201 ЦК України). Така повна регламентація немайнових благ у ЦК України дає можливість зробити цей захист не декларативним, а реальним, оскільки створено механізм притягнення до юридичної відповідальності за порушення цих проголошених законом прав громадян.

Зміст цивільного правовідношення складають суб'єктивні права та обов'язки його учасників.

Суб'єктивне цивільне право — це міра дозволеної поведінки суб'єкта цивільного правовідношення, ті юридичні можливості, що надані йому нормами права, які іншими словами називають правомочностями.

Суб'єктивне цивільне право є поєднанням трьох правомочностей:

1. Правомочність на власні дії. Суб'єкт має право здійснювати самостійно фактичні та юридичні дії.

2. Правомочність вимагати — це можливість вимагати від зобов'язаного суб'єкта виконання ним певних обов'язків.

3. Правомочність на захист, яка полягає у можливості використання механізму державного примусу у випадках порушення суб'єктивного права.

Класичним прикладом суб'єктивного права, що об'єднує всі три правомочності, є право власності, де власник має право вимагати від необмеженого кола осіб не порушувати його прав, утримуватися від дій, може звертатися до використання державного механізму примусу для захисту своїх суб'єктивних прав власності і, відповідно, має правомочність здійснювати будь-які юридичні і фактичні дії щодо належного йому майна, а саме — може володіти, користуватися і розпоряджатися власним майном у власних інтересах.

Суб'єктивний цивільний обов'язок — це міра належної поведінки (активної чи пасивної) зобов'язаного суб'єкта. Суть обов'язків полягає в тому, що суб'єкт має виконувати певні дії, прийняті ним добровільно чи покладені на нього законом, або ж утримуватися від них.

У цивільних правовідносинах існує два види обов'язку — активний та пасивний. Так, активну роль відіграє, як правило, боржник. Він має виконати певні юридичні або фактичні дії для досягнення конкретного результату, для виконання обов'язку (боржник зобов'язується виконати певні юридичні дії на користь або в інтересах кредитора за договором доручення). Пасивна роль полягає в утриманні від активних дій для виконання свого обов'язку.

Треба зазначити, що суб'єкти цивільного правовідношення, як правило, відіграють одночасно і активну, і пасивну роль, оскільки мають права й обов'язки (більшість правовідносин має комплексний характер). Можна навести деякі окремі приклади цивільно-правових відносин, де існують лише активні і пасивні суб'єкти: у договорі позики позичальник має лише суб'єктивний обов'язок, позикодавець — лише суб'єктивне право.

Цивільні правовідносини, особливо ті які мають довгостроковий характер, можуть набувати динамічного характеру – зміст їх може змінюватися. Наприклад, сторони можуть домовитися про зміну порядку розрахунку, час виконання тощо.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

1. До суб'єктів цивільних правовідносин закон відносить фізичних та юридичних осіб, державу, Автономну Республіку Крим, територіальні громади, іноземні держави та інших суб'єктів публічного права (ст. 2 ЦК України).

2. Передумовою участі вказаних суб'єктів у цивільних правовідносинах виступає наявність у них належного рівня правоздатності та дієздатності – правосуб'єктності.

3. До об'єктів цивільних прав (правовідносин) належать: а) речі (в тому числі гроші й цінні папери); б) інше майно, в тому числі майнові права та

обов'язки; в) результати робіт, послуги та дії; г) результати інтелектуальної діяльності; д) інформація; е) інші матеріальні та нематеріальні блага (ст. 177 ЦК України).

4. Суб'єктивне цивільне право — це міра дозволеної поведінки суб'єкта цивільного правовідношення, ті юридичні можливості, що надані йому нормами права, які іншими словами називають правомочностями.

5. Суб'єктивний цивільний обов'язок — це міра належної поведінки (активної чи пасивної) зобов'язаного суб'єкта.

ІІІ. ПИТАННЯ ВИДИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

Цивільно-правові відносини досить різноманітні за суб'єктним складом, змістом та підставами виникнення. Наукою і практикою розроблено певні критерії а якими всі цивільно-правові відносини поділяються на види. Розглянемо їх.

1. За функційним призначення виокремлюють регулятивні та охоронні правовідносини.

Регулятивні відносини — це правовідносини, через які здійснюється регулювання нормальних економічних відносин (власності, товарно-грошових) та особистих немайнових відносин. Тобто за допомогою регулятивних відносин відбувається правомірна діяльність фізичних та юридичних осіб. Саме тому вони виникають із договорів, односторонніх угод.

Наприклад, цивільно-правові відносини, що виникають з договору зберігання. За цим договором одна сторона (зберігач) зобов'язана зберігати річ, що передана їй іншою стороною (поклажодавцем), і повернути йому цю річ у цілості. Діяльність зберігача є правомірною, корисною. Інший приклад. На підставі договору довічного утримання виникають цивільно-правові відносини, в яких одна сторона (фізична особа) передає у власність іншій стороні (фізичній або юридичній особі) будинок або його частину, квартиру, інше нерухоме або таке, що має значну цінність, рухоме майно, взамін чого набувач майна зобов'язується надати відчужувачеві або зазначеній ним третій особі довічне грошове або матеріальне утримання в натурі у вигляді житла, харчування, догляду, медичного обслуговування, санаторно-курортного лікування та іншої необхідної допомоги. Тут також діяльність сторін є правомірною і взаємовигідною.

Дії спадкоємців з прийняття спадщини є односторонніми угодами, що породжують регулятивні цивільно-правові відносини, а саме — відносини власності.

Порушення правових норм і відповідного суб'єктивного права фізичних або юридичних осіб є юридичними фактами, на основі яких виникають цивільно-правові відносини між правопорушником і потерпілим. Внаслідок цих правовідносин у правопорушника з'являються обов'язки, які він виконує на користь потерпілого. Зазначені правовідносини в юридичній літературі

називаються охоронними Іноді охоронні відносини визначаються як такі, що оформляють види юридичної відповідальності, застосування інших правових санкцій, тобто правовідносини, пов'язані із застосуванням засобів державною примусу.

Охоронні відносини є цивільно-правовою формою усунення наслідків правопорушення, поновлення нормального правового й економічного або особистого становища. Отже, охоронні відносини виникають із правопорушень, тобто порушень правових норм, суб'єктивних прав і заподіяння шкоди потерпілим.

2. В залежності від особливостей суб'єктного складу виокремлюють абсолютні, відносні та загальнорегулятивні правовідносини.

В абсолютних правовідносинах визначено лише одну сторону, яка має право, тобто уповноважену сторону. Зобов'язана сторона — це кожен, чий обов'язок полягає в утриманні від порушення суб'єктивних прав, тобто невизначене коло осіб — кожен і всі.

До таких цивільних правовідносин слід віднести: відносини власності, немайнові авторські і винахідницькі відносини, що пов'язані з майновими, особисті немайнові відносини, не пов'язані з майновими, з приводу таких духовних благ, як життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність особистого життя.

Абсолютний суб'єктивний обов'язок покладається на кожного, і його зміст полягає в утриманні від порушення абсолютного права. Абсолютність суб'єктивного права — в його охороні від усіх і кожного та в його здійсненні на підставі власної діяльності уповноваженої особи.

Загальнорегулятивні відносини відображають зв'язок кожного з кожним. У них на боці уповноваженої і зобов'язаної сторін — кожен і всі. Наприклад, цивільно-правові відносини, пов'язані із здійсненням права на здоров'я, на здорове навколишнє середовище, є загальнорегулятивними. Вони виникають між усіма бобами, які потрапляють у сферу дії цивільно-правових норм про охорону здоров'я.

У відносних правовідносинах конкретно визначено обидві сторони — уповноважену і зобов'язану. Відносними правовідносинами є зобов'язальні. Сторони в них цілком конкретні — кредитор і боржник. В деяких видах зобов'язальних відносин сторонами є: продавець і покупець — у цивільно-правових відносинах із договору купівлі-продажу, страхова організація і страхувальник — у відносинах із договору добровільного страхування, позикодавець і позичальник — у відносинах із договору позики. Отже, у відносних цивільно-правових відносинах сторони наперед відомі.

3. За характером поведінки зобов'язаної сторони виділяють активні та пасивні цивільні правовідносини.

Якщо на останню у правовідносинах покладено обов'язок активної поведінки, то суб'єктивне право вичерпується лише двома повноваженнями — правом вимоги і правом захисту порушеного суб'єктивного права (у разі

невиконання обов'язку). При цьому суб'єктивне право покликане забезпечити виконання обов'язку, тобто досягнення активної діяльності зобов'язаної сторони. До активних правовідносин належать зобов'язальні відносини. В них боржник зобов'язаний вчинити на користь уповноваженої особи (кредитора) певну дію: передати майно, виконати роботу, сплатити гроші тощо. У пасивних правовідносинах змістом суб'єктивного обов'язку є пасивна поведінка: зобов'язана сторона повинна утримуватися від порушення суб'єктивного права уповноваженої сторони.

Уповноважена сторона у пасивних правовідносинах, навпаки, має, так би мовити, повноцінне суб'єктивне право з його трьома повноваженнями: право вимоги, право на захист порушеного суб'єктивного права і право на свої активні дії, активну поведінку. В цих відносинах суб'єктивне право набуває головного і самостійного значення. До пасивних правовідносин належать відносини власності, авторські і винахідницькі відносини, особисті немайнові відносини з приводу честі, гідності тощо.

4. Залежно від характеру вимог, що належать уповноваженій особі, виділяють *речові та зобов'язальні правовідносини*. Об'єктом речових правовідносин є речі, майно (відносини власності). У зобов'язальних відносинах об'єктом є дії (договір перевезення – перевезення вантажу).

5. В залежності від об'єкта правовідносини класифікуються на *майнові та особисті немайнові відносини*.

У майнових відносинах об'єктом є предмет матеріального світу, майно. Це перш за все відносини власності. В особистих немайнових відносинах об'єктом є немайнові блага: честь, гідність, авторство та ін.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

1. Класифікація є логічним прийомом, за допомогою якого процес формування уявлення про явище чи процес в свідомості відбувається структурно, що в свою чергу спрощує механізм сприйняття та відтворення інформації.

2. До основних критеріїв класифікації цивільних правовідносин слід віднести: а) підстава виникнення; б) коло зобов'язаних осіб і ступінь їх конкретизації; в) характер поведінки зобов'язаної сторони; г) об'єктом правовідносин тощо.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

1. Цивільно-правові відносини є різновидом правових галузевих відносин, тому їм властиві ознаки і правових відносин у цілому, і галузевих цивільно-правових зокрема.

2. Специфічні, галузеві ознаки цивільних правовідносин прямо пов'язані з ознаками, що відрізняють одну галузь права від іншої – предмет та метод правового регулювання.

3. До суб'єктів цивільних правовідносин закон відносить фізичних та юридичних осіб, державу, Автономну Республіку Крим, територіальні громади, іноземні держави та інших суб'єктів публічного права (ст. 2 ЦК України).

4. Передумовою участі вказаних суб'єктів у цивільних правовідносинах виступає наявність у них належного рівня правоздатності та дієздатності – правосуб'єктності.

5. До об'єктів цивільних прав (правовідносин) належать: а) речі (в тому числі гроші й цінні папери); б) інше майно, в тому числі майнові права та обов'язки; в) результати робіт, послуги та дії; г) результати інтелектуальної діяльності; д) інформація; е) інші матеріальні та нематеріальні блага (ст. 177 ЦК України).

6. Суб'єктивне цивільне право — це міра дозволеної поведінки суб'єкта цивільного правовідношення, ті юридичні можливості, що надані йому нормами права, які іншими словами називають правомочностями.

7. Суб'єктивний цивільний обов'язок — це міра належної поведінки (активної чи пасивної) зобов'язаного суб'єкта.

8. Класифікація є логічним прийомом, за допомогою якого процес формування уявлення про явище чи процес в свідомості відбувається структурно, що в свою чергу спрощує механізм сприйняття та відтворення інформації.

9. До основних критеріїв класифікації цивільних правовідносин слід віднести: а) підстава виникнення; б) коло зобов'язаних осіб і ступінь їх конкретизації; в) характер поведінки зобов'язаної сторони; г) об'єктом правовідносин тощо.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Дана тема вивчається з метою визначення структури і особливостей правових відносин у сфері цивільного права і відмежування їх від інших відносин - кримінальних, адміністративних, процесуальних тощо, а також для вірного прийняття рішень щодо заяв та повідомлень громадян.

При вивченні теми слід приділити увагу з'ясуванню змісту наступних понять: склад цивільних правовідносин, об'єкт цивільних правовідносин, суб'єкт цивільних правовідносин, зміст цивільних правовідносин, суб'єктивне право, суб'єктивний обов'язок.

У результаті вивчення теми здобувачі вищої освіти повинні опанувати наступними знаннями:

- структура цивільних правовідносин;
- зміст цивільних правовідносин;
- підстави виникнення правовідносин.

Необхідним є формування у здобувачів вищої освіти наступних навичок та вмінь:

- встановлювати підстави виникнення, зміни, припинення, призупинення та поновлення цивільних правовідносин;
- правильно визначати їх суб'єктний склад;

- аналізувати цивільні правовідносини.

**ТЕМА № 3. ФІЗИЧНІ ОСОБИ ЯК СУБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНОГО
ПРАВА
(4 години)**

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:.....	32
ВСТУП	33
1. Правоздатність і дієздатність фізичної особи.....	33
2. Місце проживання фізичної особи.....	41
3. Безвісна відсутність. Визнання особи померлою	42
4. Опіка та піклування	45
ВИСНОВКИ З ТЕМИ:	51

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, М.В. Домашенко та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – 2-ге вид., переробл. та допов. - Х.: Право, 2014. – Т.1. – 656 с.
2. Харитонов Є.О., Харитонova О.І., Старцев О.В. Цивільне право України: Підручник. – Вид. 3, перероб. і доп. – К.: Істина, 2013. – 808 с.
3. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс: Підручник. – 3-тє вид., допов. – К.: «ВД» Дакор», 2013. – 672 с.
4. Цивільне право України (Загальна частина): Навчальний посібник / кол. авт. – К.: «Хай-Тек Прес», 2013. – 432 с. (видання з грифом МОНМС)
5. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. - 5-те вид., перероб. і допов. / за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – Т.1. – 832 с.
6. Цивільне право: посібник для підготовки до іспиту / Є.О. Харитонов, Н.Ю. Голубєва. – Видання третє, перероблене та доповнене. – Ч І. – Х.: Одиссей, 2013. – 248 с.
7. Мічурін Є.О., Шишка О.Р. Цивільне право. Альбом схем / За ред. Є.О. Мічуріна. – Вид. 4-те, перероб. і доп. – Х.: Фактор, 2013. – 464 с.
8. Про державну реєстрацію актів цивільного стану: Закон України від 01.07.2010 р. // www.rada.gov.ua
9. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 11.12.2003 р.// ВВР. – 2004., № 15. – ст. 232.
10. Постанова Кабінету міністрів України від 11 липня 2007 року № 915 «Про затвердження Порядку розгляду заяв про зміну імені (прізвища, власного імені, по батькові) фізичної особи» // www.rada.gov.ua
11. Цивільне право України: Загальна частина / За ред. професорів І.А. Бірюкова і О.Ю. Заїки. – К.: Алерта, 2014. – 510 с.

12. Актуальні питання прикладної цивілістики у сфері складання процесуальних документів. Науково-практичний посібник; [за заг. ред. д.ю.н., професора М.М. Ясинка]. – К.: Алерта, 2015. – 814 с.

13. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. [текст] / За заг. ред. Бобрика В.І. – К.: «Центр учбової літератури», 2016. – 784 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

сформувати в свідомості здобувачів вищої освіти уявлення про специфіку та характер участі фізичних осіб в цивільних правовідносинах шляхом визначення основних критеріїв, вимог, що висуваються законодавцем до людей – учасників цивільних правовідносин; з'ясування правил встановлення місця проживання фізичної особи і значення цього інституту права; аналізу процедури і значення інститутів визнання фізичної особи безвісно відсутньою та оголошення її померлою, а також комплексне дослідження інститутів опіки та піклування в цивільному праві.

ВСТУП

Згідно ЦК України (ст. 2), учасником цивільних відносин визнаються фізичні особи. Зміст поняття "фізичної особи розкривається у ст. 24 цього Кодексу, за якою людина як учасник цивільних відносин вважається фізичною особою. Таким чином, у ЦК України підкреслюється, що громадянство як правовий зв'язок між фізичною особою і державою у цивільних відносинах не має визначального характеру і всі фізичні особи незалежно від громадянства апріорі можуть брати участь у цивільних відносинах. Згадаємо також про те, що згідно зі ст. 26 Конституції України іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

В житті можливі випадки, коли фізична особа тривалий час відсутня в місці постійного проживання. Виникає невизначеність у правовідносинах за участю відсутнього. Необхідно вжити заходів по збереженню його майна, задоволенню вимоги його кредиторів тощо. В разі смерті відсутнього, правовідносини з його участю повинні припинити свою дію. Його майно за правом спадкоємства переходить до спадкоємців.

Зазначені дії можна вчинити за допомогою двох цивільно-правових інститутів: "Визнання фізичної особи безвісно відсутньою" і "Оголошення фізичної особи померлою".

I. ПИТАННЯ

ПРАВОВАДАТНІСТЬ І ДІЄВАДАТНІСТЬ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ

У ст. 24 ЦК України визначено поняття **фізичної особи** як людини — учасника цивільних відносин. Слід звернути увагу на появу в кодексі самого терміна «фізична особа», який, хоча і досить широко застосовується у

законодавстві іноземних держав та міжнародних правових актах, в українському законодавстві є певним чином новим. У ЦК УРСР 1964 р. та в інших нормативно-правових актах використовувався термін «громадянин», який більшою мірою свідчить про державно-правовий статус особи, її відносини з державою, а не характеризує особу як суб'єкта цивільного права, якими можуть бути як громадяни України, так і громадяни інших держав, і особи без громадянства.

Правоздатність фізичної особи. Здатність мати цивільні права та обов'язки мають усі фізичні особи. Це означає, що фізичні особи мають здатність бути суб'єктом цивільних прав і обов'язків, мати будь-яке право чи обов'язок з тих, що надаються чи допускаються законом, тобто юридичну можливість, що витікає із закону. Лише за наявності правоздатності можливе виникнення конкретних суб'єктивних прав і обов'язків.

Цивільна правоздатність фізичної особи виникає у момент її народження і припиняється у момент її смерті. **У випадках, встановлених законом, охороняються інтереси зачатої, але ще не народженої дитини.** Цивільна правоздатність є невід'ємною від особи незалежно від віку, стану здоров'я чи інших характеристик людини. У випадках, встановлених законом, здатність мати окремі цивільні права та обов'язки може пов'язуватися з досягненням фізичною особою відповідного віку. Усі фізичні особи є рівними у здатності мати цивільні права та обов'язки.

Фізична особа набуває прав та обов'язків і здійснює їх під своїм ім'ям. Ім'я фізичної особи, яка є громадянином України, складається з прізвища, власного імені та по батькові, якщо інше не впливає із закону або звичаю національної меншини, до якої вона належить. При здійсненні окремих цивільних прав фізична особа відповідно до закону може використовувати псевдонім (вигадане ім'я) або діяти без зазначення імені.

Правоздатність є лише основою для правоволодіння, вона ще не означає фактичну, реальну наявність в особі конкретних прав і обов'язків з числа тих, що передбачені чи допускаються законом. Фізична особа має усі особисті немайнові права, встановлені Конституцією України та ЦК України, а також здатна мати усі майнові права, встановлені цивільним законодавством. Особа здатна мати інші цивільні права, які хоч і не встановлені Конституцією України та законодавством, однак не суперечать закону та моральним засадам суспільства. **Правам особи кореспондують обов'язки**, які фізична особа здатна мати як учасник цивільних відносин. ЦК України визнає нікчемними правочини, які обмежують можливість фізичної особи мати не заборонені законом цивільні права та обов'язки. Правові акти Президента України, органів державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб не можуть обмежувати можливість фізичної особи мати не заборонені законом цивільні права та обов'язки, крім випадків, коли таке обмеження передбачене Конституцією України (ст. 27 ЦК України). Тобто кожна особа може мати безліч майнових і немайнових прав, однак конкретна особа ніколи не може мати їх усі, вона має

лише їх частину. Наприклад, кожна особа може мати авторське право, однак лише той, хто своєю творчою працею створив твір, має це право.

Набуття конкретних суб'єктивних прав та обов'язків означатиме реалізацію правоздатності. Тобто лише за наявності певного юридичного факту (наприклад, набуття майна у власність) у правосуб'єктної особи виникне конкретне суб'єктивне право (у даному випадку — право власності на придбане майно), яке до цього часу носило характер лише абстрактної можливості мати таке право (у даному випадку — право власності).

Характерними рисами правоздатності є рівність правоздатності фізичних осіб, їх невідчужуваність від особи та неможливість їх обмеження, окрім як у випадках та порядку, передбачених законом. Громадянин може розпоряджатися суб'єктивними правами, однак не може зменшити свою правоздатність, не може від неї відмовитись. Разом з тим не можна твердити і про безмежність змісту правоздатності, оскільки суб'єктивне право як міра можливої поведінки уповноваженої особи має певні межі, визначені законом. Так, певні види діяльності особи чи володіння певним майном можуть бути заборонені або обмежені законом.

Слід зазначити, що іноземці та особи без громадянства мають обсяг цивільної правоздатності нарівні з громадянами України, тобто їм надано національний режим.

Цивільна дієздатність фізичної особи. Цивільною дієздатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання (ст. 30 ЦК України). Наявність дієздатності в особі означає її можливість особисто здійснювати різноманітні юридичні дії: укладати правочини, заповідати, видавати довіреності тощо, а також відповідати за спричинену шкоду.

Традиційно вважається, що дієздатність об'єднує у собі правочиноздатність, тобто здатність здійснювати правочини, та деліктоздатність — здатність нести відповідальність за неправомірні дії.

Дієздатність, як і правоздатність, — це юридична категорія, але є не природними правами людини, а наданими їй у силу закону. Значення категорії дієздатності полягає в тому, що дієздатність юридично забезпечує активну участь особи у цивільному обороті, реалізації її майнових та особистих немайнових прав. Не менше значення має дієздатність і для контрагентів уповноваженої особи, оскільки вони завжди можуть розраховувати на застосування мір відповідальності до дієздатної особи у разі порушення нею їхніх прав та охоронюваних законом інтересів.

Зміст дієздатності містить у собі такі **складові частини**: 1) здатність особи своїми діями набувати цивільні права та створювати для себе цивільні обов'язки; 2) здатність самостійно здійснювати цивільні права та виконувати обов'язки; 3) здатність нести відповідальність за цивільні правопорушення.

Цивільне законодавство розрізняє декілька різновидів дієздатності залежно від віку особи та її психічного стану, оскільки при здійсненні цивільних прав та обов'язків особа повинна розуміти значення та можливі наслідки своїх дій. **Цивільну дієздатність має фізична особа**, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними. **Дієздатність є невідчужуваною від особи**, її обсяг установлюється ЦК України і може бути обмежений виключно у випадках і в порядку, встановлених законом. Примусове обмеження дієздатності можливе лише за рішенням суду у випадках, встановлених законом.

ЦК України внесені цілком доречні новели до вікового розмежування окремих видів дієздатності порівняно з раніше діючим ЦК України. Так, за чинним ЦК України розрізняють такі різновиди дієздатності: 1) **часткова цивільна дієздатність** фізичної особи, яка не досягла 14 років (малолітніх); 2) **неповна цивільна дієздатність** фізичної особи у віці від 14 до 18 років (неповнолітніх); 3) **повна цивільна дієздатність**. Передбачено також визнання особи недієздатною та обмежено дієздатною за рішенням суду і на підставах, визначених законом.

Часткова цивільна дієздатність фізичної особи, яка не досягла 14 років (малолітня особа) (ст. 31 ЦК України). Часткова цивільна дієздатність фізичної особи характеризується тим, що за малолітньою особою визнається право здійснювати своїми діями не будь-які права і обов'язки, а лише ті, що прямо передбачені законом. Так, фізична особа, яка не досягла 14 років, має право самостійно вчиняти дрібні побутові правочини. При цьому правочин вважається дрібним побутовим, якщо він задовольняє побутові потреби особи, відповідає її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та стосується предмета, який має невисоку вартість. Малолітня особа також може здійснювати особисті немайнові права на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності, зокрема набувати авторських прав на свої малюнки, вірші тощо.

Малолітня особа не несе цивільно-правової відповідальності за завдану нею шкоду. Шкода, завдана малолітньою особою, відшкодовується її батьками (усиновлювачами) або опікуном чи іншою фізичною особою, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи, якщо вони не доведуть, що шкода не є наслідком несумлінного здійснення або ухилення ними від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою. Якщо малолітня особа завдала шкоди під час перебування під наглядом навчального закладу, закладу охорони здоров'я чи іншого закладу, що зобов'язаний здійснювати нагляд за нею, а також під наглядом особи, яка здійснює нагляд за малолітньою особою на підставі договору, ці заклади та особа зобов'язані відшкодувати шкоду, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Якщо малолітня особа перебувала в закладі, який за законом здійснює щодо неї функції опікуна, цей заклад зобов'язаний відшкодувати шкоду, завдану нею, якщо не доведе, що шкоди було завдано не з його вини. Якщо малолітня особа завдала шкоди як з вини батьків (усиновлювачів) або опікуна, так і з вини

закладів або особи, що зобов'язані здійснювати нагляд за нею, батьки (усиновлювачі), опікун, заклади та особи зобов'язані відшкодувати шкоду у частці, визначеній за домовленістю між ними або за рішенням суду. Зобов'язок зазначених осіб відшкодувати шкоду, завдану малолітньою особою, не припиняється у разі досягнення нею повноліття. Після досягнення повноліття особа може бути зобов'язана судом частково або в повному обсязі відшкодувати шкоду, завдану нею у віці до 14 років життя або здоров'ю потерпілого, якщо вона має достатні для цього кошти, а зазначені особи є неплатоспроможними або померли.

Неповна цивільна дієздатність фізичної особи у віці від 14 до 18 років (неповнолітня особа) (ст. 32 ЦК України). Обсяг цивільної дієздатності неповнолітніх осіб є досить широким. Вони можуть набувати цивільні права та обов'язки як самостійно — у визначених законом випадках, так і за згодою батьків (усиновлювачів, піклувальників). Крім правочинів, які має право здійснювати малолітня особа, фізична особа у віці від 14 до 18 років має право: самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом; бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи; самостійно укласти договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунку). Крім того, неповнолітня особа може розпоряджатися грошовими коштами, внесеними іншими особами у фінансову установу на її ім'я, за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника. На вчинення неповнолітньою особою правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна повинна бути письмова нотаріально посвідчена згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника.

За загальним правилом неповнолітня особа вчиняє інші правочини за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників. Згода на вчинення неповнолітньою особою правочину має бути одержана від будь-кого з батьків (усиновлювачів). У разі заперечення того з батьків (усиновлювачів), з ким проживає неповнолітня особа, правочин може бути здійснений з дозволу органу опіки та піклування. За наявності достатніх підстав суд за заявою батьків (усиновлювачів), піклувальника, органу опіки та піклування може обмежити право неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавити її цього права. Суд може скасувати своє рішення про обмеження або позбавлення цього права, якщо відпали обставини, що були підставою для його прийняття.

Неповнолітні особи можуть нести цивільну відповідальність. Так, неповнолітня особа відповідає за завдану нею шкоду самостійно на загальних підставах, особисто несе відповідальність за порушення договору, укладеного нею самостійно відповідно до закону. Неповнолітня особа особисто несе відповідальність за порушення договору, укладеного за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальника. Якщо у неповнолітньої особи недостатньо

майна для відшкодування збитків, додаткову відповідальність несуть її батьки (усиновлювачі) або піклувальник, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Якщо неповнолітня особа перебувала у закладі, який за законом здійснює щодо неї функції піклувальника, цей заклад зобов'язаний відшкодувати шкоду в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі, якщо він не доведе, що шкоди було завдано не з його вини. Обов'язок батьків (усиновлювачів), піклувальника, закладу, який за законом здійснює щодо неповнолітньої особи функції піклувальника, відшкодування шкоди припиняється після досягнення особою, яка завдала шкоди, повноліття або коли вона до досягнення повноліття стане власником майна, достатнього для відшкодування шкоди. **Шкода, завдана** неповнолітньою особою після набуття нею повної цивільної дієздатності, відшкодовується цією особою самостійно на загальних підставах. У разі відсутності в неповнолітньої особи, яка набула повної цивільної дієздатності, майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується у частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником, якщо вони дали згоду на набуття нею повної цивільної дієздатності і не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Обов'язок цих осіб відшкодувати шкоду припиняється з досягненням особою, яка завдала шкоди, повноліття.

Повна цивільна дієздатність (ст. 34 ЦК України). Повну цивільну дієздатність набуває фізична особа, яка досягла 18 років (повноліття). Закон знає окремі винятки з цього загального правила. У разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, вона набуває повної цивільної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу. У разі розірвання шлюбу до досягнення фізичною особою повноліття набута нею повна цивільна дієздатність зберігається. У разі визнання шлюбу недійсним з підстав, не пов'язаних з протиправною поведінкою неповнолітньої особи, набута нею повна цивільна дієздатність зберігається.

Повна цивільна дієздатність може бути надана, відповідно до ст. 35 ЦК України, фізичній особі, яка досягла 16 років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини. Надання повної цивільної дієздатності провадиться за рішенням органу опіки та піклування згідно із заявою заінтересованої особи за письмовою згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника, а у разі відсутності такої згоди повна цивільна дієздатність може бути надана за рішенням суду. Повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла 16 років і бажає займатися підприємницькою діяльністю. За наявності письмової згоди на це батьків (усиновлювачів), піклувальника або органу опіки та піклування така особа може бути зареєстрована як підприємець. У цьому разі фізична особа набуває повної цивільної дієздатності з моменту державної реєстрації її як підприємця. Повна цивільна дієздатність, надана фізичній особі, поширюється на всі цивільні права та обов'язки. У разі припинення трудового договору, підприємницької діяльності надана особі повна цивільна дієздатність зберігається.

Обмежена цивільна дієздатність фізичної особи (ст. 36 ЦК України).

Цивільна дієздатність фізичної особи може бути обмежена за рішенням суду, якщо буде визнано, що вона страждає на психічний розлад, який суттєво впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище. Цивільна дієздатність фізичної особи є обмеженою з моменту набрання законної сили рішенням суду про це.

Над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, встановлюється піклування. Фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена, може самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини. Правочини щодо розпорядження майном та інші правочини, що виходять за межі дрібних побутових, вчиняються особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за згодою піклувальника. Відмова піклувальника дати згоду на вчинення правочинів, що виходять за межі дрібних побутових, може бути оскаржена особою, цивільна дієздатність якої обмежена, до органу опіки та піклування або суду. Одержання заробітку, пенсії, стипендії, інших доходів особи, цивільна дієздатність якої обмежена, та розпоряджання ними здійснюються піклувальником. Піклувальник може письмово дозволити такій фізичній особі, цивільна дієздатність якої обмежена, самостійно одержувати заробіток, пенсію, стипендію, інші доходи та розпоряджатися ними. Особа з обмеженою дієздатністю самостійно несе відповідальність за порушення нею договору, укладеного за згодою піклувальника, та за шкоду, яка завдана нею іншій особі.

У разі видужання фізичної особи, цивільна дієздатність якої була обмежена, або такого поліпшення її психічного стану, який відновив у повному обсязі її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, суд поновлює її цивільну дієздатність. У разі припинення фізичною особою зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо суд поновлює її цивільну дієздатність. Піклування, встановлене над фізичною особою, припиняється на підставі рішення суду про поновлення цивільної дієздатності.

Недієздатність фізичної особи (ст. 39 ЦК України). Фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу нездатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Якщо суд відмовить у задоволенні заяви про визнання особи недієздатною і буде встановлено, що вимога була заявлена недобросовісно без достатньої для цього підстави, фізична особа, якій такими діями було завдано моральної шкоди, має право вимагати від заявника її відшкодування.

Фізична особа визнається недієздатною з моменту набрання законної сили рішенням суду про це. Якщо від часу виникнення недієздатності залежить визнання недійсним шлюбу, договору або іншого правочину, суд з урахуванням

висновку судово-психіатричної експертизи та інших доказів щодо психічного стану особи може визначити у своєму рішенні день, з якого вона визнається недієздатною.

Над недієздатною фізичною особою встановлюється опіка. Недієздатна фізична особа не має права вчиняти будь-якого правочину. Правочини від імені недієздатної фізичної особи та в її інтересах вчиняє її опікун. Шкода, завдана недієздатною фізичною особою, відшкодовується опікуном або закладом, який зобов'язаний здійснювати нагляд за нею, якщо він не доведе, що шкода була завдана не з його вини. Обов'язок цих осіб відшкодувати шкоду, завдану недієздатною фізичною особою, не припиняється у разі поновлення її цивільної дієздатності. Якщо опікун недієздатної особи, яка завдала шкоди, помер або у нього відсутнє майно, достатнє для відшкодування шкоди, а сама недієздатна особа має таке майно, суд може постановити рішення про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю потерпілого, частково або в повному обсязі за рахунок майна цієї недієздатної особи.

За позовом опікуна або органу опіки та піклування суд поновлює цивільну дієздатність фізичної особи, яка була визнана недієздатною, і припиняє опіку, якщо буде встановлено, що внаслідок видужання або значного поліпшення її психічного стану у неї поновилася здатність усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

1. Фізична особа – це людина — учасник цивільних відносин.
2. Передумовою участі людини в цивільних правовідносинах виступає наявність належного рівня правоздатності та дієздатності.
3. Характерними рисами правоздатності є рівність правоздатності фізичних осіб, їх невідчужуваність від особи та неможливість їх обмеження, окрім як у випадках та порядку, передбачених законом.
4. Дієздатність об'єднує у собі правочиноздатність, тобто здатність здійснювати правочини, та деліктоздатність — здатність нести відповідальність за неправомірні дії, які тісно пов'язані одна з одною.
5. Зміст дієздатності містить у собі такі складові частини: а) здатність особи своїми діями набувати цивільні права та створювати для себе цивільні обов'язки; б) здатність самостійно здійснювати цивільні права та виконувати обов'язки; в) здатність нести відповідальність за цивільні правопорушення.
6. Цивільне законодавство розрізняє декілька різновидів дієздатності залежно від віку особи та її психічного стану, оскільки при здійсненні цивільних прав та обов'язків особа повинна розуміти значення та можливі наслідки своїх дій.
7. За новим ЦК України розрізняють такі різновиди дієздатності: а) часткова цивільна дієздатність фізичної особи, яка не досягла 14 років (малолітніх); б) неповна цивільна дієздатність фізичної особи у віці від 14 до 18 років (неповнолітніх); в) повна цивільна дієздатність. Передбачено також

визнання особи недієздатною та обмежено дієздатною за рішенням суду і на підставах, визначених законом.

II. ПИТАННЯ МІСЦЕ ПРОЖИВАННЯ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ

Визначення місця проживання особи має суттєве значення для забезпечення правової охорони прав та інтересів суб'єктів цивільних відносин, оскільки з ним пов'язується загальна презумпція про те, що особа перебуває в даному місці проживання, хоча у кожний конкретний момент вона може перебувати і в іншому місці. На цю адресу направляється й офіційне листування. За місцем знаходження особи визначається, наприклад, місце виконання зобов'язання, місце відкриття спадщини тощо.

Цивільний закон орієнтується на місце проживання особи при визначенні місця виконання зобов'язання (ст.532 ЦК), місця, куди надсилаються звернення та листи, місце відкриття спадщини (ст. 1221 ЦК), місця відкриття позовного провадження (ст.ст. 125-127 ЦПК) та при прийнятті судом рішення про визнання фізичної особи безвісти відсутньою або оголошення померлою (ст. ст. 43, 443, 46 ЦК) тощо. Від 11.12.2003 виділяє поняття «місця проживання» та «місця перебування».

Згідно зі ст. 33 Конституції України фізичним особам, що перебувають на території нашої країни, гарантується свобода пересування та вибору місця проживання. Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні»

Місцем проживання фізичної особи є житловий будинок, квартира, інше приміщення, придатне для проживання в ньому (гуртожиток, готель тощо), у відповідному населеному пункті, в якому фізична особа проживає постійно, переважно або тимчасово (ст. 29 ЦК України). Фізична особа, яка досягла 14 років, вільно обирає собі місце проживання, за винятком обмежень, що встановлюються законом. Це положення є певною новелою нового ЦК України, оскільки за старим цивільним законодавством особа могла вільно обирати місце проживання з 18 років.

Для деяких категорій осіб передбачається легальне визначення місця проживання. Так, місцем проживання фізичної особи у віці від 10 до 14 років є місце проживання її батьків (усиновлювачів) або одного з них, з ким вона проживає, опікуна або місцезнаходження навчального закладу чи закладу охорони здоров'я тощо, в якому вона проживає, якщо інше місце проживання не встановлено за згодою між дитиною та батьками (усиновлювачами, опікуном) або організацією, яка виконує щодо неї функції опікуна. У разі спору місце проживання фізичної особи у віці від 10 до 14 років визначається органом опіки та піклування або судом. **Місцем проживання** фізичної особи, яка не досягла 10 років, є місце проживання її батьків (усиновлювачів) або одного з них, з ким вона проживає, опікуна або місцезнаходження навчального закладу чи закладу охорони здоров'я, в якому вона проживає. **Місцем проживання** недієздатної особи є місце проживання її опікуна або місцезнаходження відповідної

організації, яка виконує щодо неї функції опікуна. Чинним ЦК України вперше визначено, що фізична особа може мати кілька місць проживання.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

1. Місцем проживання фізичної особи є житловий будинок, квартира, інше приміщення, придатне для проживання в ньому (гуртожиток, готель тощо), у відповідному населеному пункті, в якому фізична особа проживає постійно, переважно або тимчасово (ст. 29 ЦК України).

2. Фізична особа, яка досягла 14 років, вільно обирає собі місце проживання, за винятком обмежень, що встановлюються законом.

3. Місцем проживання фізичної особи, яка не досягла 10 років, є місце проживання її батьків (усиновлювачів) або одного з них, з ким вона проживає, опікуна або місцезнаходження навчального закладу чи закладу охорони здоров'я, в якому вона проживає.

4. Місцем проживання недієздатної особи є місце проживання її опікуна або місцезнаходження відповідної організації, яка виконує щодо неї функції опікуна.

ІІІ. ПИТАННЯ

БЕЗВІСНА ВІДСУТНІСТЬ ТА ВИЗНАННЯ ОСОБИ ПОМЕРЛОЮ

Обов'язковим елементом цивільних правовідносин є суб'єкт, яким може виступати фізична особа. Виникають випадки, коли місце знаходження цієї особи не відоме. Така ситуація призводить до невизначеності у цивільних правовідносинах та до ускладнення здійснення правовідносин.

Визнання фізичної особи безвісно відсутньою (ст. 43 ЦК України). Тривала відсутність фізичної особи в місці її постійного проживання за відсутності відомостей про місце її перебування зачіпає права та інтереси фізичних та юридичних осіб, з якими вона перебуває у правових зв'язках. Так, невизначеними можуть залишитися майнові, аліментні, пенсійні, трудові та інші проблеми відсутньої особи. З метою усунення такої правової невизначеності законом передбачено створення спеціального легального статусу для такої особи — визнання її безвісно відсутньою, що є засвідченням у судовому порядку факту тривалої відсутності особи в місці її проживання, що, у свою чергу, тягне за собою певні правові наслідки.

Фізична особа може бути визнана судом безвісно відсутньою, якщо:

- а) протягом року відсутня в місці її постійного проживання;
- б) протягом того ж строку в місці його постійного проживання немає відомостей про місце його перебування;
- в) невідомість місця перебування не можна усунути за допомогою відповідних заходів.

У разі неможливості встановити день одержання останніх відомостей про місце перебування особи початком її безвісної відсутності вважається перше число місяця, що йде за тим, у якому були одержані такі відомості, а в разі неможливості встановити цей місяць — перше січня наступного року.

Правові наслідки визнання особи безвісно відсутньою:

1. Над майном громадянина, визнаного безвісно відсутнім встановлюється опіка. З майна, належного безвісно відсутньому, видається утримання громадянам, яких безвісно відсутній зобов'язаний за законом утримувати. За рахунок цього ж майна, опікун задовольняє вимоги по сплаті боргів по різних зобов'язаннях безвісно відсутнього;

2. Неповнолітні та повнолітні непрацездатні діти, непрацездатні батьки, дружина, незалежно від віку і працездатності, якщо вона доглядає за дітьми безвісно відсутнього, що не досягли 8 років, вправі вимагати призначення їм пенсії у зв'язку з визнанням годувальника безвісно відсутнім (Закон України "Про пенсійне забезпечення").

3. Чоловік або дружина безвісно відсутнього набувають права розірвання шлюб у спрощеному порядку через органи РАЦСу;

4. Припиняються зобов'язання, тісно зв'язані з особою безвісно відсутнього, наприклад, чинність довіреності та договору доручення.

Правові наслідки скасування визнання безвісно відсутнім такі:

Суд надсилає органу опіки та піклування копію рішення для зняття опіки над майном громадянина, який повернувся.

Судове рішення про скасування визнання безвісно відсутнім є юридичною підставою для припинення виплати пенсії відповідним громадянам.

Можливе поновлення шлюбних відносин.

Оголошення фізичної особи померлою (ст. 46 ЦК України). Визнання особи безвісно відсутньою за умови її тривалої відсутності не усуває певної невизначеності її легального статусу, оскільки вона визнається учасником окремих правовідносин, які можуть бути припиненими лише зі смертю особи.

Фізична особа може бути оголошена судом померлою, якщо:

а) якщо вона відсутня в місці постійного проживання протягом 3 років;

б) немає відомостей про місце її перебування;

в) вжиті заходи для виявлення місце перебування громадянина не дали позитивних наслідків. 3-річний строк скорочується до 6 місяців, коли громадянин пропав безвісті за обставин, що загрожували смертю, або є підстави припускати його загибель від певного нещасного випадку (був пасажиром літака, з яким сталося аварія). Інший строк встановлено для військовослужбовців або інших громадян, які пропали безвісти у зв'язку з військовими діями. Вони можуть бути оголошені померлими не раніше, ніж після закінчення 2 років з дня припинення військових дій.

Днем смерті громадянина, оголошеного померлим, вважається день набрання законної сили рішенням суду. Або день його гаданої загибелі, якщо він пропав безвісти за обставин, що загрожували смертю або дають підставу припускати його загибель від певного нещасного випадку.

Закон пов'язує певні **правові наслідки з оголошенням фізичної особи померлою**:

а) відкриття спадщини;

б) певні особи набувають право на одержання пенсій;

в) припиняється шлюб;

г) припиняються зобов'язання, пов'язані з особою громадянина, якого оголошено померлим.

Якщо фізична особа, яка була оголошена померлою, з'явилася або якщо одержано відомості про місце її перебування, суд за місцем перебування цієї особи або суд, що постановив рішення про оголошення її померлою, за заявою цієї особи або іншої заінтересованої особи скасовує рішення суду про оголошення фізичної особи померлою. Незалежно від часу своєї появи фізична особа, яка була оголошена померлою, має право вимагати від особи, яка володіє її майном, повернення цього майна, якщо воно збереглося та безоплатно перейшло до неї після оголошення фізичної особи померлою, за винятком майна, придбаного за набувальною давністю, а також грошей та цінних паперів на пред'явника. Особа, до якої майно перейшло за відплатним договором, зобов'язана повернути його, якщо буде встановлено, що на момент набуття цього майна вона знала, що фізична особа, яка була оголошена померлою, жива. У разі неможливості повернути майно в натурі особі, яка була оголошена померлою, відшкодовується вартість цього майна. Якщо майно фізичної особи, яка була оголошена померлою і з'явилася, перейшло у власність держави або територіальної громади і було реалізоване ними, цій особі повертається сума, одержана від реалізації цього майна.

Акти цивільного стану (ст. 49 ЦК України). Цивільний стан особи — це правове положення конкретного громадянина як носія різноманітних прав та обов'язків, у тому числі майнових та особистих немайнових, яке визначається фактами та обставинами як природного, так і соціально-громадського характеру. Акти цивільного стану індивідуалізують особу, вказують на її ім'я, вік, сімейний та громадянський стан.

Актами цивільного стану закон визнає події та дії, що нерозривно пов'язані з фізичною особою і започатковують, змінюють, доповнюють або припиняють її можливість бути суб'єктом цивільних прав та обов'язків. Актами цивільного стану є народження фізичної особи, встановлення її походження, набуття громадянства, вихід з громадянства та його втрата, досягнення відповідного віку, надання повної цивільної дієздатності, обмеження цивільної дієздатності, визнання особи недієздатною, шлюб, розірвання шлюбу, усиновлення, зміна імені, інвалідність, смерть тощо. Не всі події і факти підлягають реєстрації, наприклад, обмеження дієздатності особи не реєструється. Державній реєстрації підлягають народження фізичної особи та її походження, громадянство, шлюб, розірвання шлюбу, зміна імені, смерть. Реєстрація актів цивільного стану провадиться відповідно до закону спеціальними державними органами — органами реєстрації актів громадянського стану, які реєструють кожен відповідну подію чи дію, що відбулась.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

1. З метою усунення правової невизначеності та обов'язків тривало відсутньої фізичної особи законом передбачено створення спеціального легального статусу для такої особи — визнання її безвісно відсутньою, що є засвідченням у судовому порядку факту тривалої відсутності особи в місці її проживання, що, у свою чергу, тягне за собою певні правові наслідки.

2. Визнання особи безвісно відсутньою за умови її тривалої відсутності не усуває певної невизначеності її легального статусу, оскільки вона визнається учасником окремих правовідносин, які можуть бути припиненими лише зі смертю особи.

3. Цивільний стан особи — це правове положення конкретного громадянина як носія різноманітних прав та обов'язків, у тому числі майнових та особистих немайнових, яке визначається фактами та обставинами як природного, так і соціально-громадського характеру.

IV. ПИТАННЯ ОПІКА ТА ПІКЛУВАННЯ

Опіка та піклування – інститут цивільного права, який забезпечує захист особистих немайнових та майнових прав та інтересів малолітніх та неповнолітніх дітей, недієздатних фізичних осіб й осіб, дієздатність яких обмежена (ст.ст. 55-79 ЦК).

Опіка і піклування в теорії права розглядаються як комплексний інститут сімейного і цивільного законодавства. Метою встановлення опіки та піклування є забезпечення особистих немайнових і майнових прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх, а також повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки. Щодо неповнолітніх — також забезпечення їх виховання, навчання та розвитку.

У цивільному законодавстві правила про опіку і піклування тісно пов'язані з інститутом дієздатності.

Згідно зі ст. 55 ЦК України опіка та піклування встановлюються з метою забезпечення особистих немайнових і майнових прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх осіб, а також повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки.

Опіка встановлюється над:

— малолітніми особами (тобто фізичними особами, які не досягли 14 років), які позбавлені батьківського піклування;

— фізичними особами, які визнані судом недієздатними внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу;

— майном малолітніх осіб, позбавлених батьківського піклування;

— майном фізичних осіб, визнаних недієздатними;

— майном фізичних осіб, визнаних судом безвісно відсутніми;

— майном фізичних осіб, місцеперебування яких невідоме.

Піклування встановлюється над:

— неповнолітніми особами (тобто фізичними особами у віці від 14 до 18 років), які позбавлені батьківського піклування;

— фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена судом, якщо особа страждає на психічний розлад, що суттєво впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними; якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Позбавлення батьківського піклування означає, що батьки дітей померли, невідомі, визнані у судовому порядку безвісно відсутніми або померлими. Опіку і піклування може бути встановлено і при житті батьків неповнолітніх дітей у випадках, коли батьки судом позбавлені батьківських прав або прийнято рішення про відібрання дитини, оскільки перебування з батьками небезпечно для життя дитини; батьки визнані у встановленому порядку недієздатними або обмежено дієздатними (психічно хворі, розумово відсталі або перебувають на тривалому стаціонарному лікуванні); понад шість місяців не проживають разом з дитиною та без поважних причин не беруть участі в її вихованні та утриманні, не виявляють щодо дитини батьківської уваги та турботи або підкинули дитину, і це підтверджено відповідними актами органів внутрішніх справ; відмовилися від дітей в установленому законом порядку; виїхали на постійне місце проживання або на постійне місце роботи за кордон чи перебувають у тривалому відрядженні; перебувають під слідством.

Батьки й усиновлювачі щодо дітей до 18-річного віку є опікунами і піклувальниками без спеціального призначення.

Місцем встановлення опіки або піклування є місце проживання фізичної особи, яка потребує опіки чи піклування, або місце проживання опікуна чи піклувальника.

Особа, якій стало відомо про фізичну особу, яка потребує опіки або піклування, зобов'язана негайно повідомити про це орган опіки та піклування.

Органами, які приймають рішення щодо опіки і піклування, є районні, районні в містах Києві та Севастополі державні адміністрації, виконавчі комітети міських, районних у містах, сільських, селищних рад. Безпосереднє ведення справ щодо опіки і піклування покладається у межах їх компетенції на відповідні відділи та управління місцевої державної адміністрації районів, районів міст Києва і Севастополя, виконавчих комітетів міських чи районних у містах рад. У селищах і селах справами опіки та піклування безпосередньо відають виконавчі комітети сільських і селищних рад.

Органи освіти здійснюють діяльність щодо виявлення, обліку та передачі дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, до дитячих будинків, шкіл-інтернатів різних профілів, на усиновлення, під опіку (піклування) та з інших питань, що належать до їх компетенції.

Органи у справах сім'ї та молоді, служби у справах неповнолітніх здійснюють діяльність щодо виявлення, обліку та тимчасового влаштування безпритульних дітей, дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які утримуються у державних дитячих закладах, на виховання в сім'ї (прийомні

сім'ї, дитячі будинки сімейного типу) та з інших питань, що належать до їх компетенції.

Органи соціального захисту населення здійснюють діяльність щодо забезпечення догляду, надання соціально-побутового та медичного обслуговування громадянам похилого віку, інвалідам і дітям з вадами фізичного та розумового розвитку, які цього потребують.

Органи охорони здоров'я здійснюють діяльність (діагностичну, лікувальну, експертну) щодо осіб, визнаних судом недієздатними внаслідок психічних захворювань або визнаних судом обмежено дієздатними внаслідок зловживання спиртними напоями чи наркотичними речовинами, а також щодо утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, віком до трьох років у будинках дитини.

Органи опіки та піклування здійснюють свою діяльність відповідно до чинного законодавства.

Орган опіки та піклування встановлює опіку над малолітньою особою та піклування над неповнолітньою особою, крім випадків встановлення опіки та піклування судом у разі визнання особи недієздатною або у разі обмеження цивільної дієздатності особи.

Опікуна або піклувальника призначає орган опіки та піклування. Фізична особа може бути призначена опікуном або піклувальником лише за її письмовою заявою.

Виходячи з інтересів громадян, які потребують опіки або піклування, опікунами та піклувальниками призначають переважно осіб, які перебувають у сімейних, родинних відносинах з підопічним, з урахуванням особистих стосунків між ними, можливості особи виконувати обов'язки опікуна чи піклувальника. **До таких осіб висуваються й інші вимоги:**

— опікуном або піклувальником може бути лише фізична особа з повною цивільною дієздатністю;

— не перебувати на обліку або лікуванні у психоневрологічних та наркологічних закладах;

— не повинні бути позбавлені батьківських прав;

— щодо них не повинно бути припинено з їх вини раніше встановлену опіку та піклування;

— поведінка та інтереси опікунів і піклувальників не повинні суперечити інтересам фізичних осіб, які потребують опіки та піклування;

— особи, які претендують на те, щоб бути опікунами або піклувальниками, не повинні бути засудженими за вчинення тяжкого злочину.

За необхідності фізичній особі може бути призначено одного або кількох опікунів чи піклувальників.

При призначенні опікуна для малолітньої особи (за умови досягнення нею 10 років) та при призначенні піклувальника для неповнолітньої особи враховується бажання підопічного.

Опіка і піклування за своїм змістом відрізняються одне від одного. Опіка встановлюється над особами, які зовсім не мають дієздатності, тобто над тими,

хто зовсім не здатен сам здійснювати свої права та обов'язки. Тому опікун повністю замінює свого підопічного і є його законним представником.

Піклування встановлюється над обмежено дієздатними, тобто над особами, здатними здійснювати самостійно тільки певні дії, а також над повністю дієздатними, які внаслідок свого фізичного стану не можуть захищати свої права. У першому випадку піклувальник ніби заповнює дієздатність, якої бракує, даючи згоду на здійснення деяких угод, у другому випадку — він надає підопічному практичну допомогу. Отже, піклувальник, на відміну від опікуна, не замінює повністю підопічного, а тільки надає йому певну допомогу в здійсненні деяких прав і обов'язків. Але піклувальник, як і опікун, оберігає свого підопічного від зловживань інших осіб. Від імені та в інтересах малолітніх підопічних правочини вчиняє опікун, піклувальник дає згоду на вчинення неповнолітнім підопічним певних правочинів.

Законодавство покладає на опікунів та піклувальників ті самі обов'язки, що й на батьків щодо дітей.

Згідно з ЦК України опікун зобов'язаний дбати про підопічного, про створення йому необхідних побутових умов, забезпечення його доглядом та лікуванням, вживати заходів щодо захисту цивільних прав та інтересів підопічного. Опікун малолітньої особи зобов'язаний дбати про її виховання, навчання та розвиток.

Опікун має право вимагати повернення підопічного від осіб, які тримають його без законної підстави.

Опікун вчиняє правочини від імені та в інтересах підопічного.

З метою захисту опікуваних від зловживань опікунів встановлено заборону щодо правочинів, які не може вчиняти опікун. Опікун, його дружина, чоловік та близькі родичі (батьки, діти, брати, сестри) не можуть укладати з підопічним договорів, крім передання майна підопічному у власність за договором дарування або у безоплатне користування за договором позички. Крім того, опікун не може здійснювати дарування від імені підопічного, а також зобов'язуватися від його імені порукою (ст. 68 ЦК України).

Піклувальники згідно зі ст. 69 ЦК України наділені правами й на них покладені такі обов'язки:

1) піклувальник над неповнолітньою особою зобов'язаний дбати про створення для неї необхідних побутових умов, про її виховання, навчання та розвиток;

2) піклувальник над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, зобов'язаний дбати про її лікування, створення необхідних побутових умов;

3) піклувальник зобов'язаний вживати заходів щодо захисту цивільних прав та інтересів підопічного.

Для захисту осіб, які потребують піклування, від зловживань піклувальників встановлено заборону щодо правочинів, на вчинення яких піклувальник не може давати згоду. Піклувальник не може давати згоду на укладення договорів між підопічним та своєю дружиною (своїм чоловіком) або

своїми близькими родичами, крім передання майна підопічному у власність за договором дарування або у безоплатне користування на підставі договору позички.

Контроль за діяльністю опікунів і піклувальників здійснюється органами опіки та піклування із залученням громадськості шляхом планових відвідувань тих осіб, які перебувають під опікою (піклуванням). Опікуни як представники підопічних здійснюють відповідні права самостійно, але деякі юридичні дії, що мають важливе значення, головним чином це стосується майнових відносин, беруться органами опіки і піклування під особливий контроль. Новим ЦК України встановлено перелік правочинів, що вчиняються з дозволу органу опіки та піклування. Так, опікун не має права без дозволу органу опіки та піклування відмовитися від майнових прав підопічного; видавати письмові зобов'язання від імені підопічного; укладати договори, що підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, у тому числі договори щодо поділу або обміну житлового будинку, квартири; укладати договори щодо іншого цінного майна. Піклувальник, у свою чергу, має право дати згоду на вчинення вищезазначених правочинів лише з дозволу органу опіки та піклування.

Управління майном особи, над якою встановлено опіку, здійснює опікун. Опікун зобов'язаний дбати про збереження та використання майна підопічного в його інтересах.

Якщо малолітня особа може самостійно визначити свої потреби та інтереси, опікун, здійснюючи управління її майном, повинен враховувати її бажання.

Опікун самостійно здійснює витрати, необхідні для задоволення потреб підопічного, за рахунок пенсії, аліментів, доходів від майна підопічного тощо.

Якщо підопічний є власником нерухомого майна або майна, що потребує постійного управління, опікун може з дозволу органу опіки та піклування управляти цим майном або передати його за договором в управління іншій особі.

Опікун та піклувальник можуть виконувати свої обов'язки оплатно. Підстави виникнення права на оплату послуг опікуна та піклувальника, її розмір та порядок виплати встановлюються Кабінетом Міністрів України.

Якщо в особи, над якою встановлено опіку чи піклування, є майно, що знаходиться в іншій місцевості, опіка над цим майном встановлюється органом опіки та піклування за місцезнаходженням майна. Опіка над майном встановлюється також в інших випадках, встановлених законом.

Звільнення опікуна та піклувальника провадиться органом опіки та піклування за їх заявою. Така заява розглядається органом опіки та піклування протягом одного місяця. Особа виконує повноваження опікуна або піклувальника до винесення рішення про звільнення її від повноважень опікуна або піклувальника чи до закінчення місячного строку від дня подання заяви, якщо вона не була розглянута протягом цього строку (ст. 75 ЦК України).

Орган опіки та піклування також може звільнити піклувальника від його повноважень за заявою особи, над якою встановлено піклування.

За заявою органу опіки та піклування суд може звільнити особу від повноважень опікуна або піклувальника у разі невиконання нею своїх обов'язків, а також у разі поміщення підопічного до навчального закладу, закладу охорони здоров'я або закладу соціального захисту.

Крім того, закон передбачає підстави припинення опіки. **Опіка припиняється у разі:**

- передачі малолітньої особи батькам (усиновлювачам);
- досягнення підопічним 14 років. У цьому разі особа, яка здійснювала обов'язки опікуна, стає піклувальником без спеціального рішення щодо цього;
- поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, яка була визнана недієздатною.

Підставами для припинення піклування є:

- досягнення фізичною особою повноліття;
- реєстрація шлюбу неповнолітньої особи;
- надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності;
- поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, цивільна дієздатність якої була обмежена.

ЦК України встановив новий спосіб надання дієздатній фізичній особі допомоги у здійсненні її прав та виконанні обов'язків, який полягає в тому, що дієздатна фізична особа, яка за станом здоров'я не може самостійно здійснювати свої права та виконувати обов'язки, має право обрати собі помічника. Помічником може бути дієздатна фізична особа.

За заявою особи, яка потребує допомоги, ім'я її помічника реєструється органом опіки та піклування, про що видається відповідний документ, зразок якого встановлює Міністерство юстиції України.

Помічник має право на одержання пенсії, аліментів, заробітної плати, поштової кореспонденції, що належать фізичній особі, яка потребує допомоги, а також має право вчиняти дрібні побутові правочини в інтересах особи, яка потребує допомоги, відповідно до наданих йому повноважень. Помічник представляє особу в органах державної влади, органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування та організаціях, діяльність яких пов'язана з обслуговуванням населення. Помічник може представляти фізичну особу в суді лише на підставі окремої довіреності.

Послуги помічника є сплатними, якщо інше не визначено за домовленістю сторін.

Помічник може бути у будь-який час відкликаний особою, яка потребувала допомоги. У цьому разі повноваження помічника припиняються.

ВИСНОВКИ З ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ:

1. Опіка і піклування в теорії права розглядаються як комплексний інститут сімейного і цивільного законодавства.

2. Згідно зі ст. 55 ЦК України опіка та піклування встановлюються з метою забезпечення особистих немайнових і майнових прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх осіб, а також повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки.

3. Позбавлення батьківського піклування означає, що батьки дітей померли, невідомі, визнані у судовому порядку безвісно відсутніми або померлими.

4. Місцем встановлення опіки або піклування є місце проживання фізичної особи, яка потребує опіки чи піклування, або місце проживання опікуна чи піклувальника.

5. Органами, які приймають рішення щодо опіки і піклування, є районні, районні в містах Києві та Севастополі державні адміністрації, виконавчі комітети міських, районних у містах, сільських, селищних рад.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

1. Фізична особа – це людина — учасник цивільних відносин.
2. Передумовою участі людини в цивільних правовідносинах виступає наявність належного рівня правоздатності та дієздатності.
3. Характерними рисами правоздатності є рівність правоздатності фізичних осіб, їх невідчужуваність від особи та неможливість їх обмеження, окрім як у випадках та порядку, передбачених законом.
4. Дієздатність об'єднує у собі правочиноздатність, тобто здатність здійснювати правочини, та деліктоздатність — здатність нести відповідальність за неправомірні дії, які тісно пов'язані одна з одною.
5. Зміст дієздатності містить у собі такі складові частини: а) здатність особи своїми діями набувати цивільні права та створювати для себе цивільні обов'язки; б) здатність самостійно здійснювати цивільні права та виконувати обов'язки; в) здатність нести відповідальність за цивільні правопорушення.
6. Цивільне законодавство розрізняє декілька різновидів дієздатності залежно від віку особи та її психічного стану, оскільки при здійсненні цивільних прав та обов'язків особа повинна розуміти значення та можливі наслідки своїх дій.
7. Згідно ЦК України, розрізняють такі різновиди дієздатності: а) часткова цивільна дієздатність фізичної особи, яка не досягла 14 років (малолітніх); б) неповна цивільна дієздатність фізичної особи у віці від 14 до 18 років (неповнолітніх); в) повна цивільна дієздатність. Передбачено також визнання особи недієздатною та обмежено дієздатною за рішенням суду і на підставах, визначених законом.
8. Місцем проживання фізичної особи є житловий будинок, квартира, інше приміщення, придатне для проживання в ньому (гуртожиток, готель тощо), у відповідному населеному пункті, в якому фізична особа проживає постійно, переважно або тимчасово (ст. 29 ЦК України).
9. Фізична особа, яка досягла 14 років, вільно обирає собі місце проживання, за винятком обмежень, що встановлюються законом.

10. Місцем проживання фізичної особи, яка не досягла 10 років, є місце проживання її батьків (усиновлювачів) або одного з них, з ким вона проживає, опікуна або місцезнаходження навчального закладу чи закладу охорони здоров'я, в якому вона проживає.

11. Місцем проживання недієздатної особи є місце проживання її опікуна або місцезнаходження відповідної організації, яка виконує щодо неї функції опікуна.

12. З метою усунення правової невизначеності та обов'язків тривало відсутньої фізичної особи законом передбачено створення спеціального легального статусу для такої особи — визнання її безвісно відсутньою, що є засвідченням у судовому порядку факту тривалої відсутності особи в місці її проживання, що, у свою чергу, тягне за собою певні правові наслідки.

13. Визнання особи безвісно відсутньою за умови її тривалої відсутності не усуває певної невизначеності її легального статусу, оскільки вона визнається учасником окремих правовідносин, які можуть бути припинені лише зі смертю особи.

14. Цивільний стан особи — це правове положення конкретного громадянина як носія різноманітних прав та обов'язків, у тому числі майнових та особистих немайнових, яке визначається фактами та обставинами як природного, так і соціально-громадського характеру.

15. Опіка і піклування в теорії права розглядаються як комплексний інститут сімейного і цивільного законодавства.

16. Згідно зі ст. 55 ЦК України, опіка та піклування встановлюються з метою забезпечення особистих немайнових і майнових прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх осіб, а також повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки.

17. Позбавлення батьківського піклування означає, що батьки дітей померли, невідомі, визнані у судовому порядку безвісно відсутніми або померлими.

18. Місцем встановлення опіки або піклування є місце проживання фізичної особи, яка потребує опіки чи піклування, або місце проживання опікуна чи піклувальника.

19. Органами, які приймають рішення щодо опіки і піклування, є районні, районні в містах Києві та Севастополі державні адміністрації, виконавчі комітети міських, районних у містах, сільських, селищних рад.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Дана тема вивчається з метою визначення правового статусу людини як учасника правовідносин, набуття нею елементів правосуб'єктності як необхідною передумовою участі фізичної особи у будь-яких правових відносинах.

При вивченні теми слід приділити увагу з'ясуванню змісту наступних понять: фізична особа, правосуб'єктність, правоздатність, дієздатність, емансипація, недієздатна особа, обмежено дієздатна особа, часткова

дієздатність, мінімальна дієздатність, ім'я, місце проживання, честь, гідність, життя, здоров'я, право на власне зображення, право на особисту недоторканність.

У результаті вивчення теми здобувачі вищої освіти повинні опанувати наступними знаннями:

- обсяг дієздатності фізичної особи;
- порядок та підстави обмеження дієздатності фізичної особи;
- роль поліції при визнанні фізичної особи безвісно відсутньою, померлою;
- порядок участі правоохоронних органів у встановленні опіки та піклування щодо фізичної особи.

Необхідним є формування у здобувачів наступних навичок та вмій:

- правильно встановлювати підстави для визнання особи недієздатною, безвісно відсутньою, оголошення фізичної особи померлою;
- ефективно визначати правові наслідки при визнанні фізичної особи безвісно відсутньою або оголошенні її померлою;
- визначати форми правового захисту особистих і майнових прав фізичних осіб при встановленні опіки і піклування Національною поліцією України.

ТЕМА № 4. ОБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:	54
ВСТУП.....	55
1. Поняття об'єктів цивільних прав	56
2. Речі як об'єкти цивільних прав. Майно.....	57
3. Гроші, валютні цінності та цінні папери як об'єкти цивільних прав	61
4. Дії, послуги та зобов'язальні вимоги як об'єкти цивільних прав ...	64
5. Нематеріальні блага як об'єкт цивільних прав.....	65
ВИСНОВКИ З ТЕМИ:	66

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, М.В. Домашенко та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – 2-ге вид., переробл. та допов. - Х.: Право, 2014. – Т.1. – 656 с.
2. Харитонов Є.О., Харитонova О.І., Старцев О.В. Цивільне право України: Підручник. – Вид. 3, перероб. і доп. – К.: Істина, 2013. – 808 с.
3. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс: Підручник. – 3-тє вид., допов. – К.: «ВД» Дакор», 2013. – 672 с.
4. Цивільне право України (Загальна частина): Навчальний посібник / кол. авт. – К.: «Хай-Тек Прес», 2013. – 432 с. (видання з грифом МОНМС)
5. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. - 5-те вид., перероб. і допов. / за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – Т.1. – 832 с.
6. Цивільне право: посібник для підготовки до іспиту / Є.О. Харитонов, Н.Ю. Голубєва. – Видання третє, перероблене та доповнене. – Ч І. – Х.: Одісей, 2013. – 248 с.
7. Мічурін Є.О., Шишка О.Р. Цивільне право. Альбом схем / За ред. Є.О. Мічуріна. – Вид. 4-те, перероб. і доп. – Х.: Фактор, 2013. – 464 с.
8. Цивільне право України: Загальна частина / За ред. професорів І.А. Бірюкова і О.Ю. Заїки. – К.: Алерта, 2014. – 510 с.
9. Актуальні питання прикладної цивілістики у сфері складання процесуальних документів. Науково-практичний посібник; [за заг. ред. д.ю.н., професора М.М. Ясинка]. – К.: Алерта, 2015. – 814 с.
10. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. [текст] / За заг. ред. Бобрика В.І. – К.: «Центр учбової літератури», 2016. – 784 с.
11. Закон України «Про цінні папери і фондовий ринок» від 23.02.2006 р. // ВВР, 2006, № 31, ст. 268.
12. Про затвердження Порядку використання даних Реєстру прав власності на нерухоме майно, Єдиного реєстру заборон відчуження об'єктів нерухомого майна, Державного реєстру іпотек та Державного реєстру обтяжень

рухомого майна: Наказ Міністерства юстиції України від 14.12.2012 р. № 1844/5 // www.rada.gov.ua

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

сформувати в свідомості здобувачів вищої освіти уявлення про специфічні особливості об'єктного складу цивільних правовідносин шляхом визначення поняття об'єктів цивільних прав і вимог, що висуваються законодавцем до вказаного елемента цивільного право відношення; здійснення порівняльної характеристики термінів „речі” та „майно” в цивільному праві; аналізу окремих категорій об'єктів цивільних прав з точки зору їх правового статусу та оборотоздатності.

ВСТУП

Під об'єктом цивільних прав розуміють матеріальні та нематеріальні блага, з і приводу яких виникають цивільні правовідносини. Об'єкти цивільних прав та і об'єкти цивільних правовідносин — поняття тотожні. Цивільні правовідносини складаються між особами щодо матеріального чи нематеріального блага для задоволення своїх потреб. Тому об'єктом цивільних прав (правовідносин) може бути те, заради чого суб'єкти вступають у правовідносини і на що спрямовані їхні суб'єктивні права та обов'язки з метою здійснення своїх законних права та інтересів.

Цивільний кодекс УРСР не містив ніяких окремих положень щодо об'єктів цивільних прав. Між тим у чинному ЦК України цьому питанню присвячено окремий розділ. ЦК України відносить до об'єктів цивільних прав речі, включаючи гроші та цінні папери, інше майно, у тому числі майнові права, роботи та послуги, результати творчої діяльності, службову та комерційну таємницю, особисті немайнові блага, та інші матеріальні та нематеріальні блага.

Поняття "об'єкт права" в юридичній літературі вживається у різних значеннях. По-перше, про "об'єкт права" говорять як про елемент правовідносин, по-друге, — як про суспільні відносини, які в конкретних умовах підлягають правовому регулюванню.

Юридичні і фізичні особи вступають у цивільно-правові відносини з метою задоволення своїх потреб та інтересів. Об'єктами цивільних прав є все те, з приводу чого складаються цивільні правовідносини і на що спрямовані суб'єктивні цивільні права та суб'єктивні цивільні обов'язки. Будь-який об'єкт повинен задовольняти потреби й інтереси учасників цивільних правовідносин, в іншому разі він не розглядатиметься як об'єкт цивільного права.

Об'єкти цивільних прав за правовим режимом і цільовим призначенням поділяють, зокрема, на такі види: речі, включаючи гроші, валютні цінності та цінні папери, інше майно, у тому числі майнові права, дії (роботи) та послуги, результати духовної та інтелектуальної діяльності, службова та комерційна таємниця, особисті немайнові блага, а також інші матеріальні та нематеріальні блага. Найпоширенішими об'єктами цивільних прав є речі.

I. ПИТАННЯ ПОНЯТТЯ ОБ'ЄКТІВ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Об'єктами цивільних прав стає все те, з приводу чого виникають та здійснюються цивільні права та обов'язки, тобто все те, що є предметом або результатом діяльності учасників цивільного обороту.

Об'єктами цивільних прав є речі, тобто матеріальні предмети оточуючого світу, створені природою або людиною, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права та обов'язки, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага (ст. 177 ЦК України). Слід підкреслити, що об'єктами цивільних прав є лише речі, які мають корисні властивості, усвідомлені та освоєні людством, оскільки за відсутності таких якостей речі не зможуть стати об'єктами цивільно-правових відносин.

За критерієм оборотоздатності об'єкти цивільних прав поділяються на:

- а) об'єкти, що обертаються вільно;
- б) об'єкти, обмежено оборотоздатні;
- в) об'єкти, вилучені з обігу.

Більшість об'єктів цивільних прав належить до таких, що обертаються вільно. Об'єкти цивільних прав можуть вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування, або іншим чином. В Україні діє загальна презумпція щодо вільного обороту об'єктів, якщо нема спеціальної вказівки закону про їх вилучення з обігу або обмеження обігу, або вони не є невід'ємними від фізичної чи юридичної особи.

Щодо правонаступництва, слід зазначити, що цивільне право розрізняє універсальне та сингулярне правонаступництво. Універсальне правонаступництво означає перехід до правонаступника всіх прав та обов'язків правоволодільця на підставі одного акта, наприклад, при спадкуванні або реорганізації юридичної особи. Сингулярне правонаступництво має місце, коли до правонаступника переходять лише окремі права та обов'язки правоволодільця, наприклад, при здійсненні конкретних угод з відчуження майна.

До обмежено оборотоздатних об'єктів належать об'єкти цивільних прав, визначені законом, які можуть належати лише певним учасникам обороту або перебування яких у цивільному обороті допускається за спеціальним дозволом. До таких об'єктів, наприклад, відносять зброю, вибухові речовини, наркотичні та психотропні засоби тощо. Законодавством також визначено ряд видів підприємницької діяльності та ряд товарів, здійснення операцій з якими дозволяється лише на підставі відповідних ліцензій. Це стосується виробництва та реалізації алкогольних і табачних виробів, медичних препаратів, здійснення операцій з валютою та ін.

Вилученими з обороту вважаються об'єкти, які не можуть бути предметом цивільно-правових угод чи іншим чином переходити від однієї особи до іншої. Порушення цього правила тягне за собою визнання таких угод

недійсними. Реформування української економіки на ринкових засадах значно звузило коло об'єктів цивільних прав, перебування яких у цивільному обороті не допускається (об'єкти, вилучені з цивільного обороту), які мають бути прямо встановлені законом. Якщо раніше до таких об'єктів належала земля, надра тощо, то нині земля та інші природні ресурси можуть відчужуватися або іншим чином переходити від однієї особи до іншої відповідно до закону, яким визначається певний правовий режим обороту таких об'єктів. Вилученими з обігу є об'єкти, які згідно з законодавством перебувають лише в державній власності, зокрема землі природно-заповідного фонду, об'єкти історико-культурної спадщини та художні цінності загальнодержавного значення тощо. Вилученими з обігу можна також вважати ядерні матеріали та об'єкти ядерної енергетики, що можуть перебувати лише у державній власності.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

1. Об'єктами цивільних прав стає все те, з приводу чого виникають та здійснюються цивільні права та обов'язки, тобто все те, що є предметом або результатом діяльності учасників цивільного обороту.
2. Об'єктами цивільних прав є лише речі, які мають корисні властивості, усвідомлені та освоєні людством, оскільки за відсутності таких якостей речі не зможуть стати об'єктами цивільно-правових відносин.

II. ПИТАННЯ

РЕЧІ ЯК ОБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ. МАЙНО

Річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки (ст. 179 ЦК України).

Економічні та фізичні властивості речей, їх призначення не є однаковими, внаслідок чого щодо них виникають різноманітні за характером правовідносини. Законодавством встановлюється певний порядок користування та межі розпорядження річчю, що являє собою правовий режим речей.

Залежно від особливостей правового режиму речей, їх цільового призначення, інших критеріїв здійснюється їх класифікація. До основних груп такої класифікації, крім класифікації за ознаками оборотоздатності речей, можна віднести: речі рухомі і нерухомі; засоби виробництва та предмети споживання; індивідуально визначені речі та речі, визначені родовими ознаками; речі подільні та неподільні; головні речі та приналежності; речі споживні та неспоживні; складні речі та складові частини речі; продукція, плоди та доходи тощо.

Особливим об'єктом цивільних прав є тварини. Згідно зі ст. 180 ЦК України на них поширюється правовий режим речі, крім випадків, встановлених законом. Тварини, занесені до Червоної книги України, можуть бути предметом цивільного обороту лише у випадках та порядку, встановлених законом.

Засоби виробництва та предмети споживання. Поділ речей на засоби виробництва і предмети споживання з переходом від командно-

адміністративної економіки на ринкові засади практично втратив своє правове значення. Раніше він мав суттєве значення, оскільки засоби виробництва фактично були вилучені з обігу і перебували, за деякими винятками, у державній власності. Нині речі прийнято поділяти на основні засоби та оборотні активи, однак цей поділ має більше значення для бухгалтерського обліку, оскільки за ними ведеться окремий облік, на основні засоби розповсюджуються норми щодо амортизації, що впливає при здійсненні підприємницької діяльності на формування валових затрат, отже, і на оподаткування.

Нерухомі та рухомі речі. Поділ речей на рухомі та нерухомі є традиційним для цивільного права з давніх часів. Однак слід зазначити, що відповідно до радянської доктрини цивільного права зі скасуванням приватного права на землю радянське цивільне право відмовилося від такої класифікації. Чинним ЦК України визнано за необхідне повернутися до такої класифікації речей, оскільки правовий режим рухомих і нерухомих речей значно відрізняється один від одного. Правовий режим нерухомості характеризується ускладненою оборотоздатністю, оскільки потребує здійснення певних процедур, пов'язаних з нотаріальним посвідченням і реєстрацією права власності та угод з нерухомістю.

Основною ознакою розмежування рухомих і нерухомих речей є їх зв'язок із землею. Нерухомими речами є земля з багаторічними насадженнями, будинки, споруди як житлового, так і виробничого призначення (мости, тунелі, шляхопроводи) тощо. Відповідно до ст. 181 ЦК України до нерухомих речей (нерухоме майно, нерухомість) належать земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни призначення. Рухомими є речі, які можна вільно переміщувати у просторі.

Деякі вчені до нерухомості відносять і такі об'єкти, як повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти, права на які в силу їх високої вартості підлягають державній реєстрації з огляду саме на режим їх обороту. Однак ці речі не є власне об'єктами нерухомості, оскільки у точному значенні слова не пов'язані із землею. Слід зазначити, що ЦК України цілком слушно окремо визначає такі об'єкти та інші речі, на які законом може бути поширений режим нерухомої речі.

Право власності та інші речові права на нерухомі речі, обмеження цих прав, їх виникнення, перехід і припинення підлягають державній реєстрації. Державна реєстрація прав на нерухомість і правочинів щодо нерухомості є публічною, здійснюється відповідним органом, який зобов'язаний надавати інформацію про реєстрацію та зареєстровані права в порядку, встановленому законом. Відмова у державній реєстрації права на нерухомість або правочинів щодо нерухомості, ухилення від реєстрації, відмова від надання інформації про реєстрацію можуть бути оскаржені до суду.

Речі подільні та неподільні. Згідно зі ст. 183 ЦК України подільною є річ, яку можна поділити без втрати її цільового призначення. Неподільною є

рiч, яку не можна подiлити без значної втрати, непомiрної шкоди для її цiльового призначення.

Юридичне значення подiлу речей на подiльні та неподiльні (хоча у фiзичному розумiннi кожну рiч можна подiлити, наприклад, автомобiль теж можна розiбрати) полягає в тому, що при роздiлi, зокрема спiльної власності, подiльні речі дiляться в натурi, а неподiльні подiляються iншим чином: одному iз спiввласників надається рiч, iнші отримують грошову чи майнову компенсацію своєї частки.

Речі, визначені iндивiдуальними або родовими ознаками (ст. 184 ЦК України). Рiч є визначеною iндивiдуальними ознаками, якщо вона надiлена тiльки її властивими ознаками, що вiдрiзняють її з-помiж iнших однорiдних речей, iндивiдуалiзуючи її. Речі, визначені iндивiдуальними ознаками, є незамiнними. Наприклад, автомобiль певної моделi з певними номерними знаками, конкретний будинок, розташований за певною адресою, та iн. Рiч є визначеною родовими ознаками, якщо вона має ознаки, властиві усiм речам того ж роду, та вимiрюється числом, вагою, мiрою. Наприклад, певна кiлькiсть зерна, борошна тощо.

Юридичне значення подiлу речей на визначені iндивiдуальними або родовими ознаками полягає в тому, що речі, визначені iндивiдуальними ознаками, є незамiнними. У разi втрати, загибелi або пошкодження такої речі неможливою є вимога про її повернення в натурi, можливим є лише вiдшкодування завданої шкоди. Рiч, що має лише родові ознаки, є замiнною. Це має важливе значення, оскiльки, наприклад, при поставцi товару (речей, визначених родовими ознаками) неналежної якостi покупець має право вимагати поставки нової партiї товару в натурi.

Речі споживні та неспоживні (ст. 185 ЦК України). Споживною є рiч, яка внаслідок одноразового її використання знищується або припиняє iснувати у первiсному виглядi. Наприклад, споживними речами є продукти харчування, сировина, з якої виготовлюється продукцiя, тощо. Неспоживною є рiч, призначена для неодноразового використання, яка зберiгає при цьому свiй первiсний вигляд протягом тривалого часу.

Юридичне значення подiлу речей на споживні та неспоживні полягає, зокрема, в тому, що споживні речі не можуть бути предметом деяких угод, наприклад, оренди, безоплатного користування, лiзингу, оскiльки пiсля закiнчення термiну майнового найму рiч має бути повернена власнику, що неможливо здiйснити iз споживною рiччю.

Головна рiч і приналежність (ст. 186 ЦК України). Рiч, призначена для обслуговування iншої (головної) речі і пов'язана з нею спiльним призначенням, є її приналежністю. Наприклад, фотоапарат і футляр до нього, шафа та шухляди до неї тощо. Правове значення такого подiлу речей полягає у визначеннi правового режиму приналежності, згiдно з яким приналежність слiдує за головною рiччю, якщо iнше не встановлено договором або законом.

Складні речі та складові частини речі (статтi 187-188 ЦК України). Складною вважається рiч, утворена з кiлькох речей, які утворюють єдине цiле,

що дає змогу використовувати його за призначенням. Складовою частиною речі є все те, що не може бути відокремлене від неї без її пошкодження або істотного знецінення, пов'язане з річчю конструктивно, навіть незалежно від того, що річ може функціонувати без неї (наприклад, автомобіль з обігрівачем, будинок із вбудованим кондиціонером тощо). Значення такого поділу речей також полягає у визначенні правового режиму складових частин речі. Так, при переході права на річ її складові частини не підлягають відокремленню. Правочин, вчинений щодо складної речі, поширюється на всі її складові частини, якщо інше не встановлено договором.

Продукція, плоди та доходи (ст. 189 ЦК України). Продукцією, плодами та доходами є все те, що виробляється, добувається, одержується з речі або приноситься річчю (наприклад, приплід від худоби, урожай від насаджень, відсотки від банківських вкладів, доходи від виробництва тощо). Правове значення такого поділу речей полягає у визначенні правового режиму продукції, плодів і доходів, що належать власникові речі, якщо інше не встановлено договором або законом.

Майно. Майновий комплекс. У цивільному праві терміном «майно» в широкому значенні визначається як окрема річ (сукупність речей), так і вся сукупність майнових прав та обов'язків суб'єкта цивільних відносин (наприклад, при спадкуванні або при визначенні вартості майна підприємства). У більш вузькому значенні терміна розуміються лише речі (сукупність речей). У жодному випадку до складу майна не включаються нематеріальні об'єкти цивільних прав, за винятком майнових прав вимоги. ЦК України визначає майно в широкому значенні слова — згідно зі ст. 190 майном як особливим об'єктом вважається окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки.

Особливим об'єктом цивільних прав є підприємство як цілісний майновий комплекс, що використовується для здійснення підприємницької діяльності, оскільки одночасно підприємство є суб'єктом і цивільних прав і обов'язків, який є самостійним учасником цивільного обороту. Підприємство, виступаючи в цивільному обороті як юридична особа, має право від свого імені здійснювати всі види правочинів щодо належного йому майна. Водночас підприємство або його частина можуть бути об'єктом купівлі-продажу, застави, оренди та інших правочинів.

До складу підприємства як єдиного майнового комплексу входять усі види майна, призначені для його діяльності, включаючи земельні ділянки, будівлі, споруди, устаткування, інвентар, сировину, продукцію, права вимоги, борги, а також право на торговельну марку або інше позначення та інші права, якщо інше не встановлено договором або законом. Підприємство як єдиний майновий комплекс визнається нерухомістю.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

1. Річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки.

2. Класифікація є логічним прийомом, за допомогою якого процес формування уявлення про явище чи процес в свідомості відбувається структурно, що в свою чергу спрощує механізм сприйняття та відтворення інформації.

3. До основних критеріїв класифікації речей слід віднести: а) оборотоздатність; б) напрямок використання; в) ступінь зв'язку з землею; г) можливість поділу; д) ступінь визначеності ознак; е) можливість тривалого використання; ж) субординаційна ознака; з) можливість природного розвитку речі тощо.

ІІІ. ПИТАННЯ

ГРОШІ, ВАЛЮТНІ ЦІННОСТІ ТА ЦІННІ ПАПЕРИ ЯК ОБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Гроші (*грошові кошти*). Грошові кошти належать до числа замінних речей, що визначаються родовими ознаками. Особливістю грошей як об'єкта цивільних прав є те, що вони оцінюються не за кількістю грошових знаків, а за числом грошових одиниць і є універсальним еквівалентом вартості будь-якого товару. Грошовий обіг в Україні регулюється законодавством. Законним платіжним засобом, обов'язковим до приймання за номінальною вартістю на всій території України, є грошова одиниця України — гривня. Іноземна валюта може використовуватися в Україні у випадках і в порядку, встановлених законом.

Валютні цінності. Відповідно до Декрету Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» від 19 лютого 1993 р. валютними цінностями визнаються:

- *валюта України* — грошові знаки у вигляді банкнотів, казначейських білетів, монет і в інших формах, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території України, кошти на рахунках, вклади у банківських та інших кредитно-фінансових установах на території України;
- *платіжні документи та інші цінні папери* (акції, облігації, купони до них, бони, векселі (тратти), боргові розписки, акредитиви, чеки, банківські накази, депозитні сертифікати, ощадні книжки, інші фінансові та банківські документи), виражені у валюті України;
- *іноземна валюта* — іноземні грошові знаки у вигляді банкнотів, казначейських білетів, монет, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території відповідної іноземної держави, кошти у грошових одиницях іноземних держав і міжнародних розрахункових (клірингових) одиницях, що перебувають на рахунках або вносяться до банківських та інших кредитно-фінансових установ за межами України;
- *платіжні документи та інші цінні папери* (акції, облігації, купони до них, векселі (тратти), боргові розписки, акредитиви, чеки, банківські накази, депозитні сертифікати, інші фінансові та банківські документи), виражені в іноземній валюті або банківських металах;
- *банківські метали* — золото, срібло, платина, метали платинової

групи, доведені (афіновані) до найвищих проб відповідно до світових стандартів, у зливках і порошках, що мають сертифікат якості, а також монети, вироблені з дорогоцінних металів.

При цьому під терміном «іноземна валюта» розуміється як власне іноземна валюта, так і банківські метали, платіжні документи та інші цінні папери, виражені в іноземній валюті або банківських металах. Операції з ними здійснюються лише за наявності відповідної генеральної або індивідуальної ліцензії Національного банку України. Генеральні ліцензії видаються комерційним банкам та іншим кредитно-фінансовим установам України на здійснення валютних операцій, що не потребують індивідуальної ліцензії, на весь період дії режиму валютного регулювання. Індивідуальні ліцензії видаються резидентам і нерезидентам на здійснення разової валютної операції на період, необхідний для здійснення такої операції.

Цінні папери. Відповідно до ст. 194 ЦК України цінним папером є документ встановленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчує грошове або інше майнове право і визначає взаємовідносини між особою, яка його випустила (видала), і власником та передбачає виконання зобов'язань згідно з умовами його випуску, а також можливість передачі прав, що впливають з цього документа, іншим особам. До особи, яка набула право власності на цінний папір, переходять у сукупності всі права, які ним посвідчуються.

ЦК України (ст. 195) надається класифікація груп та видів цінних паперів. В той же час у ст. 3 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок» від 23.02.2006 р. надана більш розширена класифікація видів цінних паперів.

Отже, згідно з ЦК України в Україні у цивільному обороті можуть бути такі **групи цінних паперів:**

1) пайові цінні папери, що засвідчують участь у статутному капіталі, надають їх власникам право на участь в управлінні емітентом і одержання частини прибутку, зокрема у вигляді дивідендів, та частини майна при ліквідації емітента (акції, інвестиційні сертифікати);

2) боргові цінні папери, що засвідчують відносини позики і передбачають зобов'язання емітента сплатити у визначений строк кошти, передати товар або надати послуги відповідно до зобов'язання (облігації, депозитні сертифікати, векселі, чеки тощо);

3) похідні цінні папери, механізм випуску та обігу яких пов'язаний з правом на придбання чи продаж протягом строку, встановленого договором, цінних паперів, інших фінансових та (або) товарних ресурсів (опціони, ф'ючерси, депозитарні розписки та ін.);

4) товаророзпорядчі цінні папери, які надають їх держателю право розпоряджатися майном, вказаним у цих документах (коносаменти, складські свідоцтва — варанти тощо).

Законом можуть визначатися також інші групи та види цінних паперів і порядок їх обігу.

Регулювання діяльності з цінними паперами, які мають обіг на первинному та вторинному ринках цінних паперів, та встановлення правил і нормативів щодо такого обігу здійснюється спеціально уповноваженим державним органом — Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку. Державне регулювання ринку цінних паперів здійснюється відповідно до Закону України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні» від 30.10.1996 р.

Цінні папери, за *формою існування*, поділяються на ті, що можуть випускатися в документарній (з видачею сертифікатів цінних паперів і веденням реєстрів власників іменних цінних паперів у разі випуску іменних цінних паперів) та бездокументарній формі (з веденням обліку прав за такими цінними паперами в системі депозитаріїв) відповідно до закону.

Документарним цінним папером є паперовий або електронний документ, оформлений у визначеній законодавством формі.

Обов'язкові реквізити цінних паперів, вимоги щодо їх форми та інші необхідні вимоги встановлюються законом. Документ, який не містить обов'язкових реквізитів цінних паперів і не відповідає формі, встановленій для них, не є цінним папером.

Цінні папери за *формою випуску* можуть бути на пред'явника, іменні або ордерні.

Права, посвідчені цінним папером, можуть належати:

- 1) пред'явникові цінного паперу (цінний папір на пред'явника);
- 2) особі, названій у цінному папері (іменний цінний папір);
- 3) особі, названій у цінному папері, яка може сама здійснити ці права або призначити своїм розпорядженням (наказом) іншу уповноважену особу (ордерний цінний папір). Ордерні цінні папери можуть існувати виключно в документарній формі.

Законом може бути виключена можливість випуску цінних паперів визначеного виду як іменних, ордерних або як паперів на пред'явника (так, наприклад, при приватизації державних підприємств було передбачено випуск акцій відкритих акціонерних товариств, у які перетворювалися державні підприємства, лише у вигляді простих іменних акцій).

Для передання іншій особі прав, посвідчених цінним папером на пред'явника, достатньо вручення цінного паперу цій особі.

Права, посвідчені іменним цінним папером, передаються у порядку, встановленому для відступлення права вимоги (цесії). Індосамент за іменним цінним папером згідно з роз'ясненням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку здійснюється оформленням передавального розпорядження. Особа, яка передає право за цінним папером (індосант), відповідає лише за недійсність відповідної вимоги і не відповідає за її невиконання.

Права за ордерним цінним папером передаються завдяки вчиненню на цьому папері передавального напису (індосаменту). Індосант відповідає за існування та здійснення цього права.

За передавальним написом (індосаментом), вчиненим на цінному папері, до особи, якій або у розпорядження якої передаються права за цінним папером (індосата), переходять усі права, посвідчені цінним папером. Індосамент може бути бланковим (без зазначення особи, якій має бути здійснене виконання) або ордерним (із зазначенням особи, якій або за наказом якої має бути здійснене виконання). Індосамент може бути обмежений тільки дорученням здійснювати права, посвідчені цінним папером, без передання цих прав індосату. У цьому разі індосат виступає як представник.

Особа, яка випустила (видала) цінний папір, та особи, які індосували його, відповідають перед її законним володільцем солідарне. У разі задоволення вимоги законного володільця цінного паперу про виконання посвідченого цим папером зобов'язання однією або кількома особами з числа тих, хто зобов'язався за цінним папером, вони набувають права зворотної вимоги (регресу) щодо інших осіб, які зобов'язалися за цінним папером. Відмова від виконання зобов'язання, посвідченого цінним папером, з посиленням на відсутність підстави зобов'язання або на його недійсність, не допускається. Володілець незаконно виготовленого або підробленого цінного паперу має право пред'явити особі, яка передала йому папір, вимоги про належне виконання зобов'язання, посвідченого цим папером, та про відшкодування збитків.

ВИСНОВКИ ЗА ТРЕТІМ ПИТАННЯМ:

1. Особливістю грошей як об'єкта цивільних прав є те, що вони оцінюються не за кількістю грошових знаків, а за числом грошових одиниць і є універсальним еквівалентом вартості будь-якого товару.

2. Цінним папером є документ встановленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчує грошове або інше майнове право і визначає взаємовідносини між особою, яка його випустила (видала), і власником та передбачає виконання зобов'язань згідно з умовами його випуску, а також можливість передачі прав, що випливають з цього документа, іншим особам. До особи, яка набула право власності на цінний папір, переходять у сукупності всі права, які ним посвідчуються.

ІV. ПИТАННЯ ДІЇ, ПОСЛУГИ ТА ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНІ ВИМОГИ ЯК ОБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Дії (їх результати) та послуги (як різновид дії) є об'єктами цивільних прав переважно у зобов'язальних правовідносинах, тобто при виникненні зобов'язань особи, що витікають з договору чи іншого юридичного факту. Наприклад, особа може бути зобов'язана здійснити певні дії (роботу) з будівництва споруди за договором підряду або надати послуги без матеріалізованого, але з корисним результатом: здійснити перевозку вантажу, надати консультацію правового чи фінансового характеру, укласти угоду тощо.

Об'єктами цивільних прав виступають також вклади особи у майно господарських товариств, зокрема товариств з обмеженою, додатковою або повною відповідальністю, кооперативів, кредитних спілок тощо. У цих випадках об'єктом права особи є не майно чи гроші в натурі, які були нею передані цим організаціям, а право вимоги відповідної суми за певних умов (наприклад, при виході з числа учасників товариства). У даному випадку право вимоги розглядається як одна із складових частин майна в широкому значенні слова. Так само розглядаються і права користування (землею, приміщенням тощо), які також можуть бути внеском у майно вказаних організацій.

ВИСНОВКИ З ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ:

1. Дії (їх результати) та послуги (як різновид дії) є об'єктами цивільних прав переважно у зобов'язальних правовідносинах, тобто при виникненні зобов'язань особи, що витікають з договору чи іншого юридичного факту.

2. Об'єктами цивільних прав виступають вклади особи у майно господарських товариств, зокрема товариств з обмеженою, додатковою або повною відповідальністю, кооперативів, кредитних спілок тощо.

V. ПИТАННЯ

НЕМАТЕРІАЛЬНІ БЛАГА ЯК ОБ'ЄКТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Розгляду нематеріальних благ, як об'єктів цивільного права присвячена глава 15 ЦК України. Відповідно до цієї частини ЦК України до нематеріальних благ відносяться: результати інтелектуальної, творчої діяльності; інформація та особисті немайнові блага (здоров'я, честь, гідність, ділова репутація, ім'я, найменування, авторство, свобода творчості тощо).

Об'єктами цивільних прав можуть виступати зокрема результати інтелектуальної, творчої діяльності осіб: авторів творів літератури, науки, мистецтва, відкриттів, винаходів, промислових зразків, корисних моделей, інших об'єктів права промислової власності, суб'єктів суміжних прав. Правове регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності складає досить розгалужену систему інститутів цивільного права, які розглядатимуться окремо.

Відповідно до ст. 200 ЦК України як об'єкт цивільних прав закріплюється інформація. Інформацією є будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді.

Суб'єкт відносин у сфері інформації може вимагати усунення порушень його права та відшкодування майнової і моральної шкоди, завданої такими правопорушеннями.

Порядок використання інформації та захисту права на неї встановлюється відповідним законодавством. До такого законодавства на сьогодні відносять: Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992р., «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22.05.2003р., «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16.11.1992 р., «Про телебачення і радіомовлення» від 21.12.1993 р. тощо

Особисті немайнові блага фізичної особи. Відповідно до Конституції України життя і здоров'я людини, її честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Особистими немайновими благами фізичної особи є життя і здоров'я; честь, гідність і ділова репутація; ім'я; вільний розвиток своєї особистості; свобода та особиста недоторканність; недоторканність житла; таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; сім'я; недоторканність особистого і сімейного життя; таємниця свого особистого життя; вільний вибір роду занять; свобода пересування, вільний вибір місця проживання; інформація; свобода об'єднань; авторство; безпечне для життя і здоров'я довкілля; свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, а також інші блага, що охороняються законом. У межах цивільного законодавства надається правова охорона немайновим благам особи, визначеним як об'єкти цивільних прав.

ВИСНОВКИ З П'ЯТОГО ПИТАННЯ:

1. Об'єктами цивільних прав можуть виступати нематеріальні блага, зокрема результати творчої діяльності осіб: авторів творів літератури, науки, мистецтва, відкриттів, винаходів, промислових зразків, корисних моделей, інших об'єктів права промислової власності, суб'єктів суміжних прав.

2. Інформацією є будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді.

3. Особистими немайновими благами фізичної особи є життя і здоров'я; честь, гідність і ділова репутація; ім'я; вільний розвиток своєї особистості; свобода та особиста недоторканність; недоторканність житла; таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; сім'я; недоторканність особистого і сімейного життя; таємниця свого особистого життя; вільний вибір роду занять; свобода пересування, вільний вибір місця проживання; інформація; свобода об'єднань; авторство; безпечне для життя і здоров'я довкілля; свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, а також інші блага, що охороняються законом.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

1. Об'єктами цивільних прав стає все те, з приводу чого виникають та здійснюються цивільні права та обов'язки, тобто все те, що є предметом або результатом діяльності учасників цивільного обороту.

2. Об'єктами цивільних прав є лише речі, які мають корисні властивості, усвідомлені та освоєні людством, оскільки за відсутності таких якостей речі не зможуть стати об'єктами цивільно-правових відносин.

3. Річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки.

4. Класифікація є логічним прийомом, за допомогою якого процес формування уявлення про явище чи процес в свідомості відбувається структурно, що в свою чергу спрощує механізм сприйняття та відтворення інформації.

5. До основних критеріїв класифікації речей слід віднести: а) оборотоздатність; б) напрямок використання; в) ступінь зв'язку з землею; г) можливість поділу; д) ступінь визначеності ознак; е) можливість тривалого використання; ж) субординацій на ознака; з) можливість природного розвитку речі тощо.

6. Особливістю грошей як об'єкта цивільних прав є те, що вони оцінюються не за кількістю грошових знаків, а за числом грошових одиниць і є універсальним еквівалентом вартості будь-якого товару.

7. Цінним папером є документ встановленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчує грошове або інше майнове право і визначає взаємовідносини між особою, яка його випустила (видала), і власником та передбачає виконання зобов'язань згідно з умовами його випуску, а також можливість передачі прав, що впливають з цього документа, іншим особам. До особи, яка набула право власності на цінний папір, переходять у сукупності всі права, які ним посвідчуються.

8. Дії (їх результати) та послуги (як різновид дії) є об'єктами цивільних прав переважно у зобов'язальних правовідносинах, тобто при виникненні зобов'язань особи, що витікають з договору чи іншого юридичного факту.

9. Об'єктами цивільних прав виступають вклади особи у майно господарських товариств, зокрема товариств з обмеженою, додатковою або повною відповідальністю, кооперативів, кредитних спілок тощо.

10. Об'єктами цивільних прав можуть виступати нематеріальні блага, зокрема результати творчої діяльності осіб: авторів творів літератури, науки, мистецтва, відкриттів, винаходів, промислових зразків, корисних моделей, інших об'єктів права промислової власності, суб'єктів суміжних прав.

11. Інформацією є будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді.

12. Особистими немайновими благами фізичної особи є життя і здоров'я; честь, гідність і ділова репутація; ім'я; вільний розвиток своєї особистості; свобода та особиста недоторканність; недоторканність житла; таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; сім'я; недоторканність особистого і сімейного життя; таємниця свого особистого життя; вільний вибір роду занять; свобода пересування, вільний вибір місця проживання; інформація; свобода об'єднань; авторство; безпечне для життя і здоров'я довкілля; свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, а також інші блага, що охороняються законом.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Дана тема вивчається з метою визначення кола об'єктів, щодо яких виникають, змінюються, припиняються правовідносини, що виникають за участю працівників правоохоронних органів. Визначення об'єктів, що перебувають в обмеженому обороті, а також об'єктів, що мають спеціальний правовий режим, внаслідок якого об'єкти вилучені із цивільного обороту.

При вивченні теми слід приділити увагу з'ясуванню змісту наступних понять: об'єкт цивільних правовідносин, майно, гроші, цінні папери, валютні цінності, акція, облігація, вексель, чек, коносамент, дії та послуги, особисті немайнові блага, результати творчої діяльності.

У результаті вивчення навчальної дисципліни здобувачі вищої освіти повинні опанувати наступними знаннями:

- поняття та класифікація об'єктів;
- види та групи об'єктів цивільних правовідносин;
- перелік об'єктів, що обмежені та вилучені з цивільного обігу.

Необхідним є формування у здобувачів наступних навичок та вмінь:

- надавати характеристику правовому режиму об'єктів;
- встановлювати правовий зв'язок між об'єктами;
- визначати правовий режим майна, грошей, цінних паперів, робіт, послуг тощо.

**ТЕМА № 5. СТРОКИ ТА ТЕРМІНИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ.
ПОЗОВНА ДАВНІСТЬ
(2 години)**

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:	69
ВСТУП	70
1. Поняття та значення строків (термінів) у цивільному праві	70
2. Види цивільно-правових строків і термінів	72
3. Позовна давність	77
ВИСНОВКИ З ТЕМИ:	83

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, М.В. Домашенко та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – 2-ге вид., переробл. та допов. - Х.: Право, 2014. – Т.1. – 656 с.
2. Харитонов Є.О., Харитонova О.І., Старцев О.В. Цивільне право України: Підручник. – Вид. 3, перероб. і доп. – К.: Істина, 2013. – 808 с.
3. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс: Підручник. – 3-тє вид., допов. – К.: «ВД» Дакор», 2013. – 672 с.
4. Цивільне право України (Загальна частина): Навчальний посібник / кол. авт. – К.: «Хай-Тек Прес», 2013. – 432 с. (видання з грифом МОНМС)
5. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. - 5-те вид., перероб. і допов. / за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – Т.1. – 832 с.
6. Цивільне право: посібник для підготовки до іспиту / Є.О. Харитонов, Н.Ю. Голубєва. – Видання третє, перероблене та доповнене. – Ч І. – Х.: Одиссей, 2013. – 248 с.
7. Мічурін Є.О., Шишка О.Р. Цивільне право. Альбом схем / За ред. Є.О. Мічуріна. – Вид. 4-те, перероб. і доп. – Х.: Фактор, 2013. – 464 с.
8. Цивільне право України: Загальна частина / За ред. професорів І.А. Бірюкова і О.Ю. Заїки. – К.: Алерта, 2014. – 510 с.
9. Актуальні питання прикладної цивілістики у сфері складання процесуальних документів. Науково-практичний посібник; [за заг. ред. д.ю.н., професора М.М. Ясинка]. – К.: Алерта, 2015. – 814 с.
10. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. [текст] / За заг. ред. Бобрика В.І. – К.: «Центр учбової літератури», 2016. – 784 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

сформувати в свідомості здобувачів вищої освіти уявлення про специфіку визначення строків та термінів в цивільному праві шляхом аналізу змістовних відмінностей понятійного складу строків та термінів за ЦК України; здійснення

класифікації строків та термінів в цивільному праві, а також з'ясування основних правил визначення позовної давності за чинним цивільним законодавством.

ВСТУП

Стратегічна лінія на нормалізацію соціально-економічного становища в Україні визначає необхідність повніше враховувати фактор часу в господарській діяльності та при вирішенні соціальних проблем. Фактор часу набуває важливого значення і як міра оцінки соціальних процесів та явищ, і як засіб цілеспрямованого регулювання людської діяльності.

Час відіграє істотну роль у цивільних правовідносинах. Суб'єктивні права та юридичні обов'язки їхніх учасників виникають, розвиваються і припиняються у певний час. Дія самих законів також обмежена у часі. Строки, що встановлюються у цивільних правовідносинах як вияв соціального часу (у формі існування соціальної матерії, суспільного буття), є важливим правовим засобом цілеспрямованого регулювання діяльності громадян та організацій. Строки дисциплінують учасників правових зв'язків, забезпечують чіткість і визначеність у правах та обов'язках суб'єктів.

Загальні часові параметри функціонування правовідносин визначаються передусім правовою нормою. Поняття «строк», «термін», «давність», «своєчасно», «негайно» та інші, що відображають часові зв'язки, часто входять до змісту правових норм. У ЦК України, крім норм, що регулюють дію позовної давності, вміщені загальні положення про строки і терміни, які стосуються всіх інститутів цивільного права (розділ V книги першої).

Питання про роль і місце строків у цивільних правовідносинах може розглядатися у різних аспектах:

- 1) як момент виникнення (початку) або припинення правовідносин;
- 2) як одна з умов, що визначає їх зміст;
- 3) як критерій оцінки правомірності поведінки суб'єктів з погляду її своєчасності тощо.

І. ПИТАННЯ ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ СТРОКІВ (ТЕРМІНІВ) У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Цивільні правовідносини виникають. Змінюються та припиняються у часі. *Строки у цивільних правовідносинах упорядковують цивільний обіг, стабілізують цивільні відносини, сприяють якісному задоволенню потреб фізичних та юридичних осіб, забезпечують своєчасний захист цивільних прав.*

Строки зазвичай розглядаються за їх місцем у системі юридичних фактів цивільного права. Найчастіше їх відносять до подій, зазначаючи закінчення часу (строку). Строк обмежує дію суб'єктивних прав та обов'язків у часі. Оскільки права та обов'язки частіше виникають за волею їхніх носіїв, то вольовий характер мають і строки, які обмежують їх дію у часі. Конкретні строки здійснення та особливо захисту цивільних прав передбачаються нормою

закону, але закон також має вольовий характер як юридичний вияв державної волі. Строки, встановлені законом, стають обов'язковими для суб'єктів правовідносин або внаслідок того, що закон забороняє їх скорочення за угодою сторін (зокрема строки позовної давності), або тому, що сторони не використали надану їм можливість визначити строк на свій розсуд (наприклад, збільшити гарантійний строк, передбачений нормативно-технічним документом). Не викликає сумніву вольовий характер строків, що встановлюються самими учасниками правовідносин або за рішенням суду чи іншого юрисдикційного органу.

Як результат вольових та усвідомлених юридичних дій суб'єктів права, строки мають відображення суб'єктивного, але, будучи встановленими, вони існують уже об'єктивно. У сфері цивільно-правових відносин юридичне значення має не закінчення часу взагалі, а закінчення певного строку, настання певного моменту в часі. Перебіг і обчислення строків у цивільному праві відбуваються за правилами, встановленими за волею законодавця.

Серед обставин, що впливають на перебіг строків позовної давності (зупинення, перерва), закон передбачає і вольові дії учасників правовідносин або державних органів: переведення на воєнний стан Збройних Сил України, у складі яких перебувають позивач або відповідач (підпункт 4 п. 1 ст. 263 ЦК України); пред'явлення позову у встановленому порядку або здійснення зобов'язальною особою дій, що свідчать про визнання нею свого боргу (ст. 264 ЦК України), тощо. Суд за наявності поважних причин пропущення строку позовної давності може поновити цей строк і захистити порушене право (ч. 5 ст. 267 ЦК України). Учасники відносин можуть змінювати встановлені ними строки, наближати або віддаляти момент здійснення певних дій у часі. Отже, перебіг строку піддається впливу людей, залежить від їхньої волі та свідомості.

Цивільно-правові строки є часовою (темпоральною) формою руху цивільних правовідносин, формами існування і розвитку суб'єктивних прав та обов'язків, що становлять їх зміст. Суб'єктивне право та обов'язок відповідно являють собою можливість або необхідність здійснення їх носіями будь-яких дій або утримання від їх здійснення. Змістом строку є дія або подія. Поза цими фактами встановлення та існування строків не має сенсу. Тому настання або закінчення строку набуває значення не само по собі, а в сукупності з подіями або діями, для вчинення або утримання від вчинення яких цей строк встановлено.

Отже, строки не належать ні до дій, ні до подій, як і не мають самостійного місця у загальній системі юридичних фактів. Як форма, час (строк) властивий і першим, і другим. Строки як часова форма, в якій відбуваються події або здійснюються дії (бездіяльність), породжують юридичні наслідки лише у зв'язку з діями і подіями. Наприклад, пропуск строку позовної давності тягне за собою відмову у позові не просто у зв'язку із закінченням такого строку, а тому, що позивач у встановлений строк не вчинив позову до відповідача про захист порушеного права.

В українській правовій термінології поряд з поняттям «строк», що відображає певний період (проміжок) у часі (наприклад, рік, місяць), часто вживається поняття «термін», з яким пов'язується певний момент у часі, зокрема конкретна календарна дата або певна подія, що має обов'язково настати. Тому чинний ЦК України окремо визначає строк і термін.

Відповідно до ст. 251 ЦК України строк — це певний період у часі, із закінченням якого пов'язана дія чи подія, що має юридичне значення.

У цьому разі строк визначається періодом, що обчислюється роками, місяцями, тижнями, днями або годинами. Початок строку чи його закінчення може визначатися також вказівкою на подію, яка має неминуче настати.

Термін — що певний момент у часі, з настанням якого пов'язана дія чи подія, що має юридичне значення. Термін визначається календарною датою або вказівкою на подію, яка має неминуче настати.

Визнанням строків (термінів) часовою формою перебігу подій або здійснення дій (бездіяльності) роль строків у цивільному праві зовсім не применшується. Як правова форма, строки (терміни) можуть спрямовувати волю і поведінку учасників суспільних відносин на досягнення цілей, поставлених ними.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

1. Строки не належать ні до дій, ні до подій, як і не мають самостійного місця у загальній системі юридичних фактів. Як форма, час (строк) властивий і першим, і другим. Строки як часова форма, в якій відбуваються події або здійснюються дії (бездіяльність), породжують юридичні наслідки лише у зв'язку з діями і подіями.

2. В українській правовій термінології поряд з поняттям «строк», що відображає певний період (проміжок) у часі (наприклад, рік, місяць), часто вживається поняття «термін», з яким пов'язується певний момент у часі, зокрема конкретна календарна дата або певна подія, що має обов'язково настати.

II. ПИТАННЯ

ВИДИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ СТРОКІВ І ТЕРМІНІВ

Неоднаковість строків, що регулюються цивільним правом, зумовлює потребу їх **класифікації**. Строки у цивільному праві групуються за різними критеріями:

1. *За підставами (джерелами) встановлення* можна вирізнити строки (терміни), які визначаються:

— *законом* (наприклад, строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на твір спливає через сімдесят років, що відраховуються з 1 січня року, наступного за роком смерті автора чи останнього із співавторів, який пережив інших співавторів, крім випадків, передбачених законом);

— *адміністративним актом* (наприклад, місячним планом перевезення вантажів визначається строк дії зобов'язання залізниці з надання перевізних

засобів, а вантажовідправника — з пред'явлення вантажів до перевезення протягом календарного місяця);

— *угодою (договором)* (наприклад, за договором позики сторони визначили строк повернення грошей до 1 жовтня певного року);

— *рішенням суду* (наприклад, за рішенням суду дається відстрочення виселення наймача із житлової площі на три місяці).

2. **За ступенем самостійності учасників** цивільних правовідносин у встановленні строків їх поділяють на *імперативні*, що не підлягають зміні за угодою сторін (наприклад, не допускається скорочення позовної давності), і *диспозитивні*, що визначаються за угодою сторін (зокрема строки в орендних відносинах).

3. **За розподілом обсягу прав та обов'язків** сторін за окремими періодами часу розрізняють загальні та окремі строки. Наприклад, річний строк дії договору — це загальний строк поставки продукції, окремі строки (місячні, квартальні тощо) визначають поставку окремих партій продукції до закінчення цих проміжків часу у межах загального строку.

У навчальній літературі наводяться також інші підстави для класифікації строків (визначені і невизначені, загальні і спеціальні, початкові, проміжні та кінцеві, максимальні й мінімальні тощо).

Загальне значення для всіх інститутів цивільного права має поділ строків (термінів) за *способом їх встановлення*. Строк визначається періодом часу, що обчислюється роками, місяцями, тижнями, днями і годинами.

Термін, встановлений законом, іншими правовими актами, правочином (угодою) або такий, що призначається судом, найчастіше визначається календарною датою. Строк або термін можуть бути визначені також вказівкою на подію, яка обов'язково має настати, або моментом витребування кредитора. Отже, закон допускає кілька способів визначення строку (терміну), кожний з яких може бути використаний самостійно або водночас з іншими.

Найбільша визначеність у взаємовідносинах сторін досягається при позначенні термінів *календарними датами*. Останні можуть бути конкретизовані вказівкою на години і навіть хвилини, які приурочені до певної дати. Зокрема, у договорах на виконання обчислювальних робіт строки подання замовником виконавцеві вихідних документів визначаються не тільки календарними датами, але й годинами.

Досить поширеним способом визначення строку у законодавстві і на практиці є встановлення періодів часу, які обчислюються роками, місяцями, тижнями, днями й годинами. При цьому початковий і кінцевий моменти періоду часу можуть приурочуватися до певної календарної дати або події, яка обов'язково має настати. Наприклад, сторони обумовили, що договір підряду діє з 1 січня по 31 грудня певного року.

Іноді строк або термін визначається *вказівкою на подію*, яка обов'язково має настати. Часовою категорією може бути подія, настання якої є неминучим, на відміну від події, що використовується при укладенні умовних угод (можливість настання події тут може бути ймовірною). Так, обов'язок щодо

надолуження неподаних перевізних засобів на внутрішньому водному (річковому) транспорті обмежений рамками навігаційного періоду. І хоча відкриття й закриття навігації у конкретному водному басейні здійснюється за розпорядженнями (наказами) органів управління відповідним транспортом, настання і закінчення навігаційного періоду до певної дати передбачити наперед неможливо, оскільки це залежить від погодних умов у даному році.

Термін виконання зобов'язання може бути визначений *моментом витребування кредитора*. Відповідно до ч. 2 ст. 530 ЦК України боржник має виконати зобов'язання у семиденний строк з дня пред'явлення вимоги кредитором, якщо обов'язок негайного виконання не впливає із договору або актів цивільного законодавства.

У законі або договорі можуть бути передбачені інші строки і порядок виконання зобов'язання за витребуванням кредитора. Так, у договорі можна передбачити поставку продукції на вимогу покупця. У цьому разі поставка здійснюється на основі замовлень, поданих покупцем з виникненням його потреб у товарах, а в договорі зазначаються порядок і строки подання та виконання таких замовлень.

У ряді статей ЦК України оперує поняттям «розумний строк». Так, згідно з ч. 1 ст. 688 покупець зобов'язаний повідомити продавця про порушення умов договору купівлі-продажу щодо кількості, асортименту, якості, комплектності, тари та/або упаковки товару у строк, встановлений договором або актами цивільного законодавства, а якщо такий строк не встановлений, — в розумний строк після того, як порушення могло бути виявлене відповідно до характеру і призначення товару.

Поняття «розумний строк» очевидно означає необхідність враховувати усі конкретні обставини, в яких діють учасники правовідносин.

У юридичній літературі правовідносини прийнято поділяти на регулятивні та охоронювальні. У регулятивних правовідносинах встановлені строки — це *строки здійснення суб'єктивних прав і виконання обов'язків, в охоронювальних — вони є строками захисту цивільних прав*. Строки є: 1) гарантійні; 2) оперативного захисту; 3) претензійні; 4) позовної давності; 5) процесуальні.

В абсолютних цивільних правовідносинах діє принцип безстроковості суб'єктивних прав, що належать уповноваженій особі. Наприклад, право власності не обмежене для власника будь-яким строком. Особисті немайнові права, не пов'язані з майновими (право на ім'я, таємницю особистого життя тощо), невіддільні від особи їх носія, безстрокові й довічні.

Більшість строків, встановлених у регулятивних цивільних правовідносинах, надають уповноваженій особі можливість здійснювати закладені в суб'єктивному праві можливості і задовольняти свої інтереси у межах відведеного на це часу. Так само виконання обов'язків у цих відносинах, що здійснюється зобов'язаною особою у встановлений строк, свідчить про звичайне, нормальне протікання суспільних процесів.

Закінчення строку, передбаченого для здійснення права та виконання обов'язку, за загальним правилом, не тягне за собою автоматичного припинення права або обов'язку, оскільки зберігається можливість їх примусового здійснення і захисту протягом певних строків в оперативному, претензійному або позовному порядку.

Але для деяких правовідносин у законі передбачається, що нездійснення права або невиконання обов'язку в певний строк призводить до припинення цього права або обов'язку. Такі строки називаються *присічними (преклюзивними)*. Так, відповідно до ч. 1 ст. 247 і ч. 1 ст. 248 ЦК України строк дії довіреності встановлюється у самій довіреності.

Якщо строк дії не зазначений, довіреність зберігає чинність до її припинення. Представництво за довіреністю припиняється у разі закінчення строку довіреності. Отже, строк дії довіреності є присічним строком, бо з його закінченням припиняється право представника діяти від імені особи, яку він представляє.

Особливість присічних строків полягає у тому, що вони, визначаючи рамки суб'єктивного права (обов'язку) у часі, входять до його змісту як внутрішньо властива межа існування. Закінчення присічного строку тягне за собою припинення суб'єктивного права або обов'язку, але це не можна визнати достроковим припиненням. Про дострокове припинення права або виконання обов'язку можна говорити лише тоді, коли воно настало до закінчення строку. Припинення права або обов'язку, обмежених присічним строком, відбувається із закінченням строку. Але присічний характер того чи іншого строку має прямо впливати зі змісту відповідної норми закону або умов укладеної угоди.

Порушене суб'єктивне цивільне право підлягає захисту. Воно реалізується у рамках охоронювальних правовідносин, до яких належать гарантійні зобов'язання якості продукції, робіт та послуг, що є дійсними протягом певних строків (гарантійні строки).

Договором або законом може бути встановлений строк, протягом якого продавець гарантує якість товару (ч. 2 ст. 675 ЦК України) або підрядник гарантує якість виконаної роботи (ч. 1 ст. 859 ЦК України). Такий строк є гарантійним.

Так, гарантійний строк за договором капітального будівництва становить десять років від дня прийняття об'єкта замовником, якщо більший гарантійний строк не встановлений договором або законом. Протягом гарантійного строку підрядник гарантує досягнення об'єктом будівництва визначених у проектно-кошторисній документації показників і можливість експлуатації об'єкта відповідно до договору (ч. 1 ст. 884 ЦК України).

У ст. 16 ЦК України визначені способи захисту цивільних прав та органи, що здійснюють примусовий захист прав фізичних та юридичних осіб. Цивільне законодавство передбачає випадки, коли порушене суб'єктивне право може захищатися особистими односторонніми діями уповноваженої особи без звернення до компетентного юрисдикційного органу. Це має місце, зокрема,

при застосуванні самою особою до правопорушника заходів (санкцій) оперативного характеру.

З терміном «оперативність» асоціюється негайне реагування особи на порушення її права, але сам *оперативний захист* здійснюється у певному порядку і в строки, встановлені законом або договором.

Оперативною санкцією є, зокрема, одностороннє зупинення зустрічного виконання або відмова від виконання зобов'язання, передбачені ч. 3 ст. 538 ЦК України: у разі невиконання однією зі сторін у зобов'язанні свого обов'язку або за наявності очевидних підстав вважати, що вона не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі, друга сторона має право зупинити виконання свого обов'язку, відмовитися від його виконання частково або в повному обсязі. Для визнання правомірності такої відмови від зустрічного виконання зобов'язання стороні не потрібно звертатися до суду. Строк (термін) для такої відмови визначає сама сторона за зобов'язанням.

Важливу роль у захисті прав та інтересів учасників цивільних правовідносин відіграють *претензійні строки*. Суть претензійного порядку вирішення цивільно-правового спору полягає у тому, що особа, право якої порушене, звертається з претензією до зобов'язаної особи про добровільне задоволення вимог уповноваженого: про визнання права, відновлення становища, яке існувало до порушення права, передачу речі, відшкодування збитків тощо. Претензійне врегулювання спорів між учасниками цивільно-правових зв'язків, що ґрунтується на добровільній та взаємній повазі інтересів сторін, — найдоцільніший спосіб усунення відхилень від нормального розвитку цивільного обороту.

За загальним правилом пред'явлення претензій не обов'язкове за спорами, в яких обома учасниками (або хоч одним з них) є громадянин (крім відносин з перевезень і надання послуг зв'язку).

У відносинах, де сторонами виступають господарюючі суб'єкти — юридичні та фізичні особи, останні застосовують у випадках, передбачених ГПК України, або за домовленістю між собою заходи досудового (претензійного) врегулювання господарських спорів. Зокрема, спори, що виникають з договору перевезення, договору про надання послуг зв'язку та договору, заснованому на державному замовленні, можуть бути передані на вирішення до господарського суду за умови додержання сторонами встановленого для даної категорії спорів порядку їх досудового врегулювання.

Відповідно до ч.ч. 1, 2 ст. 925 ЦК України до пред'явлення перевізникові позову, що впливає із договору перевезення вантажу, пошти, є обов'язковим пред'явлення йому претензії у порядку, встановленому законом, транспортними кодексами (статутами).

Позов до перевізника може бути пред'явлений відправником вантажу або його одержувачем у разі повної або часткової відмови перевізника задовольнити претензію або недержання від перевізника відповіді у місячний строк.

Якщо законодавством, яке регулює конкретний вид господарських правовідносин, не встановлено окремого порядку і строків пред'явлення та розгляду претензій, то застосовуються загальні положення про досудове врегулювання спорів, передбачені статтями 5-11 ГПК України.

Разом з тим, не зазначено строку, протягом якого одна особа може пред'явити претензію до іншої. Очевидно, це можна зробити у межах строків позовної давності, встановлених для певних вимог. Претензія підлягає розгляду у місячний строк, який обчислюється з дня її одержання відповідачем. Обґрунтовані вимоги заявника мають бути задоволені, а коли претензію відхилено, — у письмовій відповіді слід подати мотиви її відхилення.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

1. Класифікація є логічним прийомом, за допомогою якого процес формування уявлення про явище чи процес в свідомості відбувається структурно, що в свою чергу спрощує механізм сприйняття та відтворення інформації.

2. До основних критеріїв класифікації строків та термінів слід віднести: а) за підставами (джерелами) встановлення; б) за ступенем самостійності учасників; в) за розподілом обсягу прав та обов'язків сторін за окремими періодами часу; г) способом встановлення тощо.

ІІІ. ПИТАННЯ ПОЗОВНА ДАВНІСТЬ

Якщо відновлення порушеного суб'єктивного права не досягнуто в оперативному або претензійному порядку, уповноважена особа може звернутися за захистом своїх прав і законних інтересів до юрисдикційного органу. Можливість захисту права у примусовому порядку обмежена встановленими законом строками позовної давності. Призначення останніх полягає не лише у тому, щоб визнати існуючим, відновити суб'єктивне право або юридичний обов'язок чи іншим способом захистити їх, а й забезпечити здійснення, реалізацію закладених у суб'єктивному праві можливостей і задовольнити інтерес уповноваженої особи.

Позовну давність не слід розглядати як строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу (ст. 256 ЦК України), адже заява про захист цивільного права або інтересу має бути прийнята судом-до розгляду незалежно від впливу позовної давності (ч. 2 ст. 267 ЦК України). Йдеться про те, що протягом часу дії позовної давності особа може розраховувати на захист свого порушеного цивільного права судом. Сплив позовної давності, про застосування якої заявлено стороною у спорі, є підставою для відмови у позові (ч. 4 ст. 267 ЦК України).

Словосполучення «позовна давність», з одного боку, відображає зв'язок з формою захисту порушених прав (позов), з іншого — зв'язок з тривалістю захисту права у часі (давність). Позовна форма захисту цивільних прав є основною формою їх захисту в суді. І хоча законом встановлені строки

позовної давності, останні застосовуються і до цивільно-правових вимог, які не оформляються у вигляді позову (зокрема у справах окремого провадження, при деяких інших формах захисту — товарицьким судом, профспілковим органом тощо).

За загальним правилом норми про позовну давність поширюються на всі цивільні правовідносини, у тому числі й на ті, що виникли з участю держави та її адміністративно-територіальних утворень як суб'єктів цивільних прав. Але у законі є винятки з цього правила (ст. 268 ЦК України).

По-перше, позовна давність не поширюється на вимоги вкладників про видачу вкладів, внесених до банку (фінансової установи). Характер майнових відносин, які склалися між вкладником і банком, визначає принципове положення про те, що вклад або частина його підлягають видачі в будь-який час на першу вимогу вкладника, зрозуміло, з урахуванням годин роботи установи банку. Але пред'явлення такої вимоги не означає, що суб'єктивне право вкладника порушене і вимагає захисту. Навпаки, це один із звичайних, нормальних способів розпорядження вкладом.

По-друге, не поширюється позовна давність на вимоги, які випливають з порушення особистих немайнових прав, за винятками, прямо передбаченими законом. Особисті немайнові права, як правило, безстрокові для їх носія, тому не обмежуються у часі й можливості їх захисту у разі порушення.

По-третє, не поширюється позовна давність на вимогу про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, крім випадків завдання такої шкоди внаслідок недоліків товару, що є рухомим майном, у тому числі таким, що є складовою частиною іншого рухомого або нерухомого майна, включаючи електроенергію.

По-четверте, позовна давність не поширюється на вимогу страхувальника (застрахованої особи) до страховика про здійснення страхової виплати (страхового відшкодування).

По-п'яте, позовна давність не поширюється на вимогу центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного матеріального резерву, стосовно виконання зобов'язань, що випливають з Закону України «Про державний матеріальний резерв».

Законодавчими актами можуть бути передбачені й інші вимоги, на які не поширюється позовна давність.

Сучасне цивільне законодавство передбачає два види строків позовної давності: загальний і спеціальний. *Загальний строк* позовної давності встановлений тривалістю у три роки незалежно від того, хто подає позов: громадянин (фізична особа), юридична особа чи держава. *Спеціальна позовна давність* може бути встановлена законодавчими актами для окремих видів вимог. Вона може бути скороченою або більш тривалою порівняно із загальною позовною давністю (за домовленістю сторін – ст. 259 ЦК України). Отже, якщо для даного виду вимог не передбачено спеціального строку позовної давності, до неї має застосовуватися загальний строк.

Відповідно до ст. 258 ЦК України позовна давність тривалістю в один рік застосовується, зокрема, до вимог:

- 1) про стягнення неустойки (штрафу або пені);
- 2) про спростування недостовірної інформації, поміщеної у засобах масової інформації.

У цьому разі позовна давність обчислюється від дня поміщення цих відомостей у засобах масової інформації або від дня, коли особа довідалася чи могла довідатися про ці відомості;

- 3) про переведення на співвласника прав та обов'язків покупця у разі порушення переважного права купівлі частки у праві спільної часткової власності (ст. 362 ЦК України);

4) у зв'язку з недоліками проданого товару (ст. 681 ЦК України);

5) про розірвання договору дарування (ст. 728 ЦК України);

6) у зв'язку з перевезенням вантажу, пошти (ст. 925 ЦК України);

7) про оскарження дій виконавця заповіту (ст. 1293 ЦК України).

Крім того, позовна давність в один рік застосовується:

- 1) до вимог про відшкодування збитків у зв'язку з пошкодженням речі, яка була передана у користування наймачеві за договором найму, а також до вимог про відшкодування витрат на поліпшення цієї речі (ч. 1 ст. 786 ЦК України);

- 2) до вимог щодо неналежної якості роботи, виконаної за договором підряду (ст. 863 ЦК України).

ЦК України встановив (як це має місце і в зарубіжному законодавстві), що за угодою сторін не допускається скорочення позовної давності, а збільшення можливе за домовленістю сторін при укладанні з цього приводу письмового договору (ст. 259, ч. 3 ст. 267 ЦК України).

Важливе значення має визначення початкового моменту перебігу позовної давності, оскільки від нього залежить і правильне обчислення строку давності, і в кінцевому підсумку — захист порушеного матеріального права.

Перебіг загальної або спеціальної позовної давності починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила.

У визначенні моменту виникнення права на позов відображаються як об'єктивні, так і суб'єктивні моменти: об'єктивний — сам факт порушення права, суб'єктивний — якщо особа довідалася чи могла довідатися про це порушення або про особу, яка його порушила.

З урахуванням особливостей конкретних правовідносин початок перебігу позовної давності може бути пов'язаний з різними юридичними фактами та їх оцінкою уповноваженою особою.

Так, за зобов'язаннями з визначеним строком виконання перебіг позовної давності починається зі спливом строку виконання.

За зобов'язаннями, строк виконання яких не визначений або визначений моментом вимоги кредитора, останній може вимагати виконання, а боржник має право виконати зобов'язання у будь-який час.

Якщо кредитор вимагає виконання зобов'язання, боржник зобов'язаний зробити це в семиденний строк за умови, що із закону, договору або змісту зобов'язання не випливає обов'язок негайного виконання, або якщо інший пільговий строк не передбачений законом чи договором. Початок перебігу строку позовної давності у подібних випадках має бути приурочений або до дня пред'явлення кредитором вимоги про виконання зобов'язання, якщо обов'язок негайного виконання випливає із закону або договору чи змісту зобов'язання, чи до моменту закінчення семиденного або іншого пільгового строку, протягом якого боржник не виконав свого обов'язку за витребуванням кредитора. За регресними зобов'язаннями перебіг позовної давності починається від дня виконання основного зобов'язання.

У разі порушення права чи охоронюваного законом інтересу неповнолітньої особи позовна давність починається від дня досягнення нею повноліття.

Особливість застосування позовної давності до вимог, що впливають з перевезень і пред'являються до перевізників, полягає у тому, що право на позов виникає не з моменту, коли особа дізналася або мала дізнатися про порушення свого права, а з дня одержання від названих організацій відповіді на претензію або закінчення строку, встановленого для відповіді. Наведені випадки можна розглядати як винятки із загального правила про початок перебігу строків давності.

Після початку перебігу позовної давності можуть виникати обставини (юридичні факти), які або перешкоджають уповноваженій особі своєчасно пред'являти позов, або іншим способом впливають на нормальний перебіг давності. Ці обставини можуть призводити до:

- 1) зупинення перебігу позовної давності (ст. 263 ЦК України);
- 2) переривання перебігу позовної давності (ст. 264 ЦК України);
- 3) відновлення пропущеного строку позовної давності, як загального, так і скороченого (ч. 5 ст. 267 ЦК України).

Перебіг позовної давності зупиняється (відповідно до ст. 263 ЦК України) у разі:

- 1) якщо пред'явленню позову перешкоджала надзвичайна або невідворотна за даних умов подія (непереборна сила);
- 2) встановленого відстрочення виконання зобов'язання (мораторію) на підставах, встановлених законом;
- 3) зупинення дії закону або іншого нормативно-правового акта, який регулює відповідні відносини;
- 4) якщо позивач або відповідач перебуває у складі Збройних Сил України або в інших військових формуваннях, переведених на воєнний стан.

У разі виникнення зазначених обставин перебіг позовної давності зупиняється на весь час їх існування.

Від дня припинення обставин, що були підставою для зупинення перебігу позовної давності, перебіг позовної давності продовжується з урахуванням часу, що минув до його зупинення.

Крім зупинення, перебіг позовної давності може бути перерваний. За чинним законодавством переривання позовної давності допускається лише у двох випадках (ст. 264 ЦК України):

1) при вчинені особою дій, що свідчать про визнання нею свого боргу або іншого обов'язку;

Такими діями можуть бути відправлення боржником кредитору листа з проханням відстрочити стягнення боргу, часткове виконання зобов'язання тощо.

ЦК України передбачено, що вчинення зобов'язаною особою дій, які свідчать про визнання боргу або іншого обов'язку, є підставою для переривання перебігу позовної давності незалежно від складу учасників (сторін) зобов'язання. Крім того, окремо сформульоване правило щодо перебігу позовної давності у разі залишення без розгляду позову, пред'явленого у кримінальному процесі. У такому разі час від дня пред'явлення позову до набрання законної сили рішенням суду, яким позов було залишено без розгляду, не зараховується до тривалості позовної давності. При цьому, якщо частина строку, що залишилася, є меншою ніж шість місяців, вона продовжується до шести місяців. Суть переривання позовної давності полягає у тому, що при настанні вищезазначених обставин перебіг давності починається спочатку, а час, який минув до перерви, до нового строку не зараховується. Жодні інші обставини, у тому числі зміна осіб у зобов'язанні, не впливають на перебіг позовної давності.

2) при пред'явленні особою позову до одного із кількох боржників, а також якщо предметом позову є лише частина вимоги, право на яку має позивач.

Пред'явлення позову, залишеного без розгляду, не зупиняє перебігу позовної давності (ч. 1 ст. 265 ЦК України).

Зокрема, суд залишає заяву без розгляду, якщо заінтересована особа, яка звернулася до суду, не додержала встановленого для даної категорії справ порядку попереднього позасудового вирішення спору, і можливість застосування цього порядку не втрачена, або заяву подано недієздатною особою, або заява від імені заінтересованої сторони подана особою, яка не уповноважена на ведення справи, та у деяких інших випадках (ст.ст. 229 і 230 ЦПК України). Після усунення умов, які були підставою для залишення заяви без розгляду, заінтересована особа може знову звернутися до суду з позовом у встановленому порядку, що призведе до переривання позовної давності, якщо до цього моменту вона ще не спливла;

Позовна давність — інститут матеріального, а не процесуального цивільного права. Обмежене строком давності право на позов означає лише можливість одержати примусовий захист порушеного суб'єктивного права від юрисдикційного органу. Оскільки заінтересована особа може у будь-який час звернутися до суду або іншого органу за захистом порушених чи оспорюваних прав та інтересів, які охороняються законом, ч. 2 ст. 267 ЦК України передбачає, що заява про захист порушеного права приймається судом

незалежно від впливу позовної давності. Але якщо при розгляді спору буде встановлено, що позовна давність закінчилася до пред'явлення позову і про її застосування заявлено стороною у спорі, то це є підставою для відмови у його задоволенні.

Закінчення строку позовної давності щодо головної вимоги означає, що цей строк закінчився і щодо додаткової вимоги (стягнення неустойки, накладення стягнення на заставлене майно тощо). Проте, якщо суд визнає поважними причини пропущення строку позовної давності, порушене право підлягає захисту (ч. 5 ст. 267 ЦК України). При цьому треба вказати обставини, які були підставою для поновлення строку. Не даючи хоча б приблизного переліку поважних причин, за наявності яких може бути поновлено строк позовної давності, закон покладає розв'язання цього питання на юрисдикційний орган. І це цілком слушно, бо лише на підставі глибокого аналізу всіх обставин конкретної справи можна зробити висновок про поважність (чи неповажність) причини прогання строку позовної давності. У судовій практиці такими визнаються тривала хвороба, перебування за кордоном тощо. Якщо позивач взагалі не довів обґрунтованість позовних вимог, суд відмовляє у позові саме з цих підстав, а не у зв'язку з проганням позовної давності.

Своєрідний спосіб захисту порушеного права після закінчення строку позовної давності закріплено у ч. 1 ст. 267 ЦК України: у разі виконання особою зобов'язання після закінчення позовної давності вона не має права вимагати повернення виконаного, навіть якщо у момент виконання вона не знала про вплив позовної давності.

Вплив позовної давності позбавляє уповноважену особу можливості захистити в суді своє порушене право.

ЦК України містить статті 253—255, які визначають порядок обчислення строків, у тому числі — позовної давності. Строк починається з наступного дня після відповідної календарної дати або настання події, з якою пов'язаний його початок.

Строк, визначений роками, спливає у відповідні місяць та число останнього року строку, а коли він обчислюється місяцями, спливає відповідного числа останнього місяця строку. Наприклад, якщо право на позов виникло 15 червня 2001 року, то трирічний строк позовної давності обчислюється з 16 червня 2001 року і закінчується 15 червня 2004 року, тобто рівно через три роки.

Якщо закінчення строку, визначеного місяцем, припадає на такий місяць, у якому немає відповідного числа, строк закінчується в останній день цього місяця.

До строку, визначеного півроком або кварталом року, застосовуються правила про строки, які визначені місяцями. При цьому відлік кварталів ведеться з початку року. Якщо строк обчислюється тижнями, то він спливає у відповідний день останнього тижня строку.

Іноді особі доводиться вчиняти дію в останній день певного строку. За загальним правилом цей день триває 24 години.

У разі вчинення дії щодо установи, де робочий день закінчується раніше, строк закінчується тоді, коли у цій установі за встановленими правилами припиняються відповідні операції. Проте строк не вважається пропущеним, якщо письмові заяви та повідомлення здано до установи зв'язку до 24 години останнього дня строку. У разі, якщо останній день строку припадає на неробочий день, днем закінчення строку вважається наступний за ним робочий день.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

1. Словосполучення «позовна давність», з одного боку, відображає зв'язок з формою захисту порушених прав (позов), з іншого — зв'язок з тривалістю захисту права у часі (давність).

2. Сучасне цивільне законодавство передбачає два види строків позовної давності: загальний і спеціальний.

3. Перебіг загальної або спеціальної позовної давності починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила.

4. Після початку перебігу позовної давності можуть виникати обставини (юридичні факти), які або перешкоджають уповноваженій особі своєчасно пред'являти позов, або іншим способом впливають на нормальний перебіг давності. Ці обставини можуть призводити до: а) зупинення перебігу позовної давності (ст. 263 ЦК України); б) переривання перебігу позовної давності (ст. 264 ЦК України); в) відновлення пропущеного строку позовної давності, як загального, так і скороченого (ч. 5 ст. 267 ЦК України).

5. Позовна давність — інститут матеріального, а не процесуального цивільного права. Обмежене строком давності право на позов означає лише можливість одержати примусовий захист порушеного суб'єктивного права від юрисдикційного органу.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

1. Строки не належать ні до дій, ні до подій, як і не мають самостійного місця у загальній системі юридичних фактів. Як форма, час (строк) властивий і першим, і другим. Строки як часова форма, в якій відбуваються події або здійснюються дії (бездіяльність), породжують юридичні наслідки лише у зв'язку з діями і подіями.

2. В українській правовій термінології поряд з поняттям «строк», що відображає певний період (проміжок) у часі (напр. рік, місяць), часто вживається поняття «термін», з яким пов'язується момент у часі, зокрема конкретна календарна дата або певна подія, що має обов'язково настати.

3. Класифікація є логічним прийомом, за допомогою якого процес формування уявлення про явище чи процес в свідомості відбувається структурно, що в свою чергу спрощує механізм сприйняття та відтворення інформації.

4. До основних критеріїв класифікації строків та термінів слід

віднести: а) за підставами (джерелами) встановлення; б) за ступенем самостійності учасників; в) за розподілом обсягу прав та обов'язків сторін за окремими періодами часу; г) способом встановлення тощо.

5. Словосполучення «позовна давність», з одного боку, відображає зв'язок з формою захисту порушених прав (позов), з іншого — зв'язок з тривалістю захисту права у часі (давність).

6. Сучасне цивільне законодавство передбачає два види строків позовної давності: загальний і спеціальний.

7. Перебіг загальної або спеціальної позовної давності починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила.

8. Після початку перебігу позовної давності можуть виникати обставини (юридичні факти), які або перешкоджають уповноваженій особі своєчасно пред'являти позов, або іншим способом впливають на нормальний перебіг давності. Ці обставини можуть призводити до: а) зупинення перебігу позовної давності (ст. 263 ЦК України); б) переривання перебігу позовної давності (ст. 264 ЦК України); в) відновлення пропущеного строку позовної давності, як загального, так і скороченого (ч. 5 ст. 267 ЦК України).

9. Позовна давність — інститут матеріального, а не процесуального цивільного права. Обмежене строком давності право на позов означає лише можливість одержати примусовий захист порушеного суб'єктивного права від юрисдикційного органу.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Дана тема вивчається з метою визначення строків захисту цивільних прав та інтересів громадян з моменту їх порушення, а також визначення наслідків впливу позовної давності при здійсненні захисту порушених прав працівниками правоохоронних органів.

При вивченні теми слід приділити увагу з'ясуванню змісту наступних понять: конкуренція позовів; шкода: матеріальна і моральна; збитки: втрати і доходи; строк; термін; позовна давність; набувальна давність.

У результаті вивчення навчальної дисципліни здобувачі вищої освіти повинні опанувати наступними знаннями:

- поняття і значення строків та термінів в цивільному праві;
- роль і місце строків та термінів у цивільних правовідносинах;
- визначення строку та терміну;
- початок перебігу строку;
- порядок вчинення дій в останній день строку;
- види цивільно-правових строків.

Необхідним є формування у здобувачів наступних навичок та вмінь:

- визначати порядок перебігу строків позовної давності;
- характеризувати наслідки впливу позовної давності;
- проводити паралель між строками здійснення цивільних прав та виконання обов'язків.

ТЕМА № 6. ПРАВОЧИНИ (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЙ:

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:	85
ВСТУП.....	86
1. Поняття правочину	87
2. Види правочинів.....	88
3. Умови дійсності правочинів	91
4. Державна реєстрація правочину	96
5. Правові наслідки недодержання сторонами вимог закону при вчиненні правочину.....	97
6. Наслідки недійсності правочину	100
ВИСНОВКИ З ТЕМИ:	101

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, М.В. Домашенко та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – 2-ге вид., переробл. та допов. - Х.: Право, 2014. – Т.1. – 656 с.
2. Харитонов Є.О., Харитонova О.І., Старцев О.В. Цивільне право України: Підручник. – Вид. 3, перероб. і доп. – К.: Істина, 2013. – 808 с.
3. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс: Підручник. – 3-тє вид., допов. – К.: «ВД» Дакор», 2013. – 672 с.
4. Цивільне право України (Загальна частина): Навчальний посібник / кол. авт. – К.: «Хай-Тек Прес», 2013. – 432 с. (видання з грифом МОНМС)
5. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. - 5-те вид., перероб. і допов. / за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – Т.1. – 832 с.
6. Цивільне право: посібник для підготовки до іспиту / Є.О. Харитонов, Н.Ю. Голубєва. – Видання третє, перероблене та доповнене. – Ч І. – Х.: Одіссей, 2013. – 248 с.
7. Мічурін Є.О., Шишка О.Р. Цивільне право. Альбом схем / За ред. Є.О. Мічуріна. – Вид. 4-те, перероб. і доп. – Х.: Фактор, 2013. – 464 с.
8. Цивільне право України: Загальна частина / За ред. професорів І.А. Бірюкова і О.Ю. Заїки. – К.: Алерта, 2014. – 510 с.
9. Актуальні питання прикладної цивілістики у сфері складання процесуальних документів. Науково-практичний посібник; [за заг. ред. д.ю.н., професора М.М. Ясинка]. – К.: Алерта, 2015. – 814 с.
10. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. [текст] / За заг. ред. Бобрика В.І. – К.: «Центр учбової літератури», 2016. – 784 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

сформувати в свідомості здобувачів вищої освіти уявлення про особливу підставу виникнення, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків – правочин, шляхом аналізу законодавчого визначення поняття правочину і історії його виникнення; здійснення класифікації основних різновидів правочинів; з'ясування законодавчих вимог щодо дійсності правочинів; визначення основних правил державної реєстрації правочинів; встановлення правових наслідків недодержання сторонами вимог закону про вчинення правочину, а також з'ясування наслідків визнання правочину недійсним.

ВСТУП

Правочин є найбільш розповсюдженою підставою виникнення цивільних прав та обов'язків. За своєю правовою природою він є юридичним фактом (ст. 11 ЦК України), що являє собою вольові дії, спрямовані на досягнення певного результату, тобто є обставиною, з настанням якої закон пов'язує виникнення, зміну або припинення цивільних правовідносин. Відповідно до цього цивільне законодавство України визначає правочин як дію особи, спрямовану на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ст. 202 ЦК України). Поняття «правочин», що використовується в ЦК України, є суто українським терміном, який раніше використовувався в українському законодавстві протягом 20—30-х років, і є тотожним терміну «угода», що містився у ЦК Української РСР (1964 р.).

Правочини мають велике значення у народногосподарському житті країни. Побудова ринкової економіки зумовлює посилення і розширення сфери застосування правочинів, у тому числі договорів. Товарно-грошовий характер відносин економічного обігу виявляється у тому, що реалізація товарів здійснюється тільки в результаті досягнутої згоди між товаровиробником і споживачем. Саме договір як різновид правочину є такою згодою. У межах цієї згоди інтерес однієї сторони задовольняється лише шляхом задоволення інтересу іншої сторони. Бажання однієї особи продати відповідний товар, а іншої його купити породжує спільний інтерес сторін в укладенні договору і його належному виконанні.

Через договір здійснюється зв'язок між виробництвом і споживанням. За допомогою договору є можливість насичити ринок необхідними товарами. Шляхом укладення договору громадяни на свій розсуд витрачають грошові кошти для придбання товарів з метою задоволення своїх майнових і немайнових інтересів.

Значна роль правочинів у повсякденному житті фізичних осіб: користування комунальним транспортом, послугами аптек, приватних або акціонерних лікувальних закладів, одержання майна напрокат, відвідування видовищних установ (різних виставок, кіно, цирків тощо). У цих і подібних випадках укладаються відповідні правочини.

Щодо юридичних осіб (господарські товариства, виробничі кооперативи і т. ін.), то їх діяльність неможлива без правочинів.

І. ПИТАННЯ ПОНЯТТЯ ПРАВОЧИНУ

Правочин – дія суб'єктів цивільного права, спрямована на виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ч.1 ст.202 ЦК).

Правочин — вольовий акт і цим відрізняється від подій, що відбуваються незалежно від волі людини (наприклад, землетрус, повінь). Як дія цілеспрямована, тобто спрямована на досягнення певних результатів, що мають правовий характер, правочин відрізняється від інших правомірних вольових актів — юридичних вчинків, що виникають на підставі вимог закону (наприклад, знахідка, виявлення скарбу). Від останніх правочин відрізняється ще й тим, що особи можуть, наприклад, укласти договір, який хоч і не був передбачений актами цивільного законодавства, але відповідає його загальним засадам (ст. 6 ЦК України), завдяки чому є підставою для виникнення цивільних прав та обов'язків. На відміну від цього, юридичний вчинок не може бути такою підставою за відсутності прямої вказівки на це у цивільному законодавстві.

Правочин — це правомірна вольова дія. Така позиція переважає в юридичній літературі. Правомірність правочину означає, що він є юридичним фактом, який породжує ті правові наслідки, наступу яких бажають сторони і які відповідають вимогам закону. Своєю правомірністю правочини відрізняються від правопорушень (деліктів) — вольових дій, що суперечать вимогам закону та тягнуть за собою правові наслідки, які сторони не бажали отримати. Згідно із законом правочин завжди є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним (ст. 204 ЦК України).

Правова ціль, заради якої учасники цивільних відносин вчиняють правочини, є їх підставою (каузою), наприклад, набуття права власності на майно або права користування ним та ін. Правова ціль правочину має бути досяжною та законною. Правочин, ціль якого не відповідає цим вимогам, є недійсним, наприклад, правочин, що порушує публічний порядок (ст. 228 ЦК України). У свою чергу, правові наслідки, що виникають внаслідок виконання правочину, є його правовим результатом. Останній може збігатися або не збігатися з правовою ціллю правочину (наприклад, якщо ціль правочину була незаконною або недосяжною).

Від правової цілі правочину треба відрізнити мотив, за яким він вчиняється. Під останнім у юридичній літературі розуміють спонукальну причину та соціально-економічну або іншу, ніж правова, ціль, заради якої вчиняється правочин. Згідно з цим мотиви лише спонукають учасників цивільних правовідносин до вчинення правочину, не маючи при цьому, на відміну від підстави правочину, правового значення. Так, при вчиненні фізичною особою договору купівлі-продажу товару немає правового значення, з якого мотиву була придбана річ: для особистого користування; для використання при здійсненні підприємницької діяльності; для передання як

внеску до статутного капіталу господарського товариства або вкладу у просте товариство; для передачі в подарунок іншій особі тощо.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

1. Правочин — вольовий акт і цим відрізняється від подій, що відбуваються незалежно від волі людини (наприклад, землетрус, повінь).

2. Правочин — це правомірна вольова дія.

3. Правова ціль, заради якої учасники цивільних відносин вчиняють правочини, є їх підставою (каузою).

4. Правова ціль правочину має бути досяжною та законною. Правочин, ціль якого не відповідає цим вимогам, є недійсним, наприклад, правочин, що порушує публічний порядок (ст. 228 ЦК України).

5. Мотив правочину — це спонукальну причину та соціально-економічну або іншу, ніж правова, ціль, заради якої вчиняється правочин.

II. ПИТАННЯ ВИДИ ПРАВОЧИНІВ

Класифікація правочинів може здійснюватися за різними критеріями:

1. Залежно від числа сторін правочину, вираз волі яких є необхідним для його вчинення, правочини поділяються на *одно-, дво- чи багатосторонні* (ч. 2 ст. 202 ЦК України). Одностороннім правочином є вольова дія однієї сторони, яка може бути представлена однією особою (наприклад, заповіт) або кількома особами (наприклад, договір купівлі-продажу).

З одностороннього правочину виникають права, як правило, в інших осіб (наприклад, право представника представляти особу, яка його уповноважила на це довіреністю). Що ж до обов'язків, то вони за одностороннім правочином виникають лише для особи, яка його вчинила (наприклад, обов'язок особи, яка видала простий вексель). Для інших осіб односторонній правочин може створювати обов'язки лише у випадках, встановлених законом, або за домовленістю з цими особами.

Згідно зі ст. 202 ЦК України до правовідносин, які виникли з односторонніх правочинів, застосовуються загальні положення про зобов'язання та про договори, якщо це не суперечить актам цивільного законодавства або суті одностороннього правочину. Дво- чи багатосторонні правочини мають назву «договори». Особливістю таких правочинів як договори є те, що для їх вчинення необхідні не тільки вольові дії сторін, а й погодженість цих дій, яка досягається завдяки домовленості. У випадку, коли для вчинення правочину потрібні погоджені вольові дії двох сторін, правочин є двостороннім. Більшість договорів є двосторонніми, наприклад, договір купівлі-продажу, міни, майнового найму (оренди). Для вчинення багатостороннього правочину необхідні погоджені вольові дії трьох або більше сторін, що спрямовані на вчинення такого правочину (наприклад, договір про спільну діяльність, договір фінансового лізингу).

2. За характером правовідносин, що виникають на підставі правочину, останні поділяються на *відплатні та безвідплатні*. Відплатним є правочин, у якому обов'язок однієї сторони здійснити певні дії відповідає обов'язку другої надати першій стороні зустрічне майнове задоволення. Відплатність може виражатися у наданні грошей, речей, послуг, робіт тощо. Прикладами відплатних правочинів є договір купівлі-продажу, міни, страхування, кредитний договір та ін. Якщо обов'язок набувається стороною без отримання зустрічного майнового задоволення від іншої сторони, то такий правочин є безвідплатним (наприклад, договір позички, дарування). Відплатність та безвідплатність правочинів визначається законом та домовленістю сторін. Деякі правочини можуть бути як відплатними, так і безвідплатними, що залежить від волі сторін правочину (наприклад, договір доручення, зберігання).

3. Залежно від того, коли правочин вважається вчиненим, тобто породжує права та обов'язки, правочини поділяються на *консенсуальні та реальні*. Консенсуальним є правочин, для вчинення якого достатньо лише досягнення сторонами згоди за всіма істотними умовами. Більшість правочинів є консенсуальними (наприклад, договір купівлі-продажу, підряду, спільної діяльності). Для вчинення реального правочину недостатньо лише досягнення сторонами згоди щодо його істотних умов. Реальний правочин, на відміну від консенсуального, вважається вчиненим лише тоді, коли відбудеться передача речі, тобто права та обов'язки за ним виникають з моменту її передачі (наприклад, договір зберігання, позики, ренти).

4. Залежно від значення підстав правочину для його дійсності правочини поділяються на *каузальні та абстрактні*. Правочини, дійсність яких залежить від наявності конкретної підстави — цілі, є каузальними, а правочини, для дійсності яких підстава — ціль не має значення, є абстрактними. Дійсність каузального правочину залежить від його підстави — цілі, яка вбачається з нього. Наприклад, ціллю договору позики є передача у власність позичальникові грошових коштів. Більшість правочинів є каузальними (наприклад, договір купівлі-продажу або майнового найму). На відміну від каузальних правочинів, правочини, дійсність яких не залежить від їх цілі, мають абстрактний характер (наприклад, вексель, оскільки з нього не вбачається, на підставі чого його держатель має право вимагати сплати грошових коштів, або гарантія, зобов'язання за якою не залежить від основного зобов'язання). Абстрактні правочини є дійсними за умови прямої вказівки закону на їх абстрактний характер.

5. Правочини поділяються на *умовні та безумовні*. Умовним є правочин, в якому виникнення прав та обов'язків ставиться сторонами у залежність від обставини, яка може наступити або не наступити в майбутньому.

Обставина, яка може бути передбачена сторонами як умова, може бути вільно обрана сторонами, але не повинна суперечити актам цивільного законодавства та моральним засадам суспільства. Такою обставиною може бути подія або дія осіб. До умовних правочинів закон відносить ті, що вчиняються з відкладальною або скасувальною обставиною (ст. 212 ЦК України).

За правочином, вчиненим з відкладальною обставиною на момент його вчинення, права та обов'язки не виникають, а їх настання відбувається при наступі відкладальної обставини, наприклад, укладення договору найму (оренди) житла, за яким виникнення прав та обов'язків настає при вступі фізичної особи (наймача) у шлюб. На відміну від цього, за правочином, вчиненим із скасувальною обставиною, права та обов'язки настають при його вчиненні й існують до наступу скасувальної обставини, наприклад, фізична особа (наймодавець) за договором найму житла надає наймачеві житло за умови, що права та обов'язки за цим договором припиняться у випадку приїзду до наймодавця на постійне проживання його сина.

Вищезазначені обставини характеризуються в цілому такими рисами: наступ обставин має бути об'єктивно можливим; сторонам не повинно бути відомо, наступить така обставина чи ні; обставина може настати у майбутньому, однак вона може існувати і на час вчинення правочину за умови, що сторони не знали цього.

Однак слід зазначити, що обставина вважається такою, що настала, якщо настанню обставини недобросовісно перешкоджала сторона, якій це вигідно. У свою чергу, якщо настанню обставини недобросовісно сприяла сторона, якій це вигідно, обставина вважається такою, що не настала. Зазначені наслідки не наступають, якщо настання чи ненастання обставин викликано добросовісними діями однієї зі сторін (наприклад, фізична особа уклала договір купівлі-продажу меблів за умови, що продавець протягом двох місяців зможе придбати собі інший меблевий гарнітур відповідного виробника. Покупець, використавши свої можливості, допоміг продавцю придбати такий гарнітур). Оскільки недобросовісності у діях сторони, яка була зацікавлена в цьому, не було, відкладальна обставина в такому випадку вважається такою, що настала.

Правочини, що не містять відкладальних або скасувальних умов, є безумовними.

6. Окремим видом правочинів є *фидуціарні правочини*, які мають довірчий характер. Фидуціарні правочини потребують особливої довіри сторін при їх вчиненні. Прикладами фидуціарного правочину є договір доручення та довіреність. Втрата довіри у вказаному фидуціарному правочині може призвести до відмови від нього (його розірвання). Правочини, що не мають довірчого характеру, є *нефидуціарними*.

У науці цивільного права існують і більш детальні класифікації правочинів, наприклад, законні та протизаконні, строкові та безстрокові, усні (вербальні) та письмові (літеральні), внутрішні та зовнішньоекономічні, розпорядчі та зобов'язальні тощо.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

1. Класифікація є логічним прийомом, за допомогою якого процес формування уявлення про явище чи процес в свідомості відбувається структурно, що в свою чергу спрощує механізм сприйняття та відтворення інформації.

2. До основних критеріїв класифікації правочинів слід віднести: а) число сторін правочину; б) характер правовідносин, що виникають на підставі правочину; в) момент набуття чинності правочином, тобто породження прав та обов'язків; г) значення підстав правочину для його дійсності; д) наявність умови; е) характер взаємовідносин сторін; ж) форма тощо.

ІІІ. ПИТАННЯ УМОВИ ДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНІВ

Правочин є дійсним, якщо він відповідає загальним вимогам, додержання яких є необхідним для його чинності. До вказаних умов можна віднести: законність змісту правочину; здатність суб'єктів правочину на його вчинення; вільне волевиявлення учасника правочину та його відповідність внутрішній волі; відповідність форми вчинення правочину вимогам закону; спрямованість правочину на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним; захист інтересів малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей (ст. 203 ЦК України).

Законність змісту правочину. Згідно із законом правочин є чинним, якщо він не суперечить ЦК України, іншим актам цивільного законодавства та моральним засадам громадянського суспільства (ст. 203 ЦК України).

Здатність суб'єкта правочину на його вчинення. Для вчинення правочину особа, яка його вчиняє, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності (ст. 203 ЦК України). Так, наприклад, фізичні особи, які мають повну цивільну дієздатність (ст. 34 ЦК України), мають право вчиняти будь-які правочини. На відміну від них, неповнолітні особи віком від 14 до 18 років мають право самостійно вчиняти лише правочини, що прямо визначені законом (ст. 32 ЦК України). Вчинення інших правочинів може здійснюватися неповнолітніми лише за згодою їхніх батьків (усиновлювачів) або піклувальників. Правочини від імені малолітніх, тобто фізичних осіб, яким не виповнилося 14 років, можуть вчинятися лише їхніми законними представниками: батьками, усиновителями або опікунами, за винятком правочинів, передбачених законом (ст. 31 ЦК України).

Особа, яка обмежена у цивільній дієздатності, може вчиняти лише дрібні побутові правочини, інші правочини від її імені здійснюються піклувальником або за його згодою (ст. 37 ЦК України). Недієздатна фізична особа не має права на вчинення будь-якого правочину, оскільки всі правочини від її імені вчиняє її опікун (ст. 41 ЦК України).

Юридичні особи приватного права в Україні мають не спеціальну, а загальну правоздатність (ст. 91 ЦК України), тому можуть вчиняти будь-які правочини, за винятком тих, які за своєю природою можуть бути вчинені виключно фізичною особою (наприклад, заповіт, прийняття спадщини, відмова від спадщини), або тих, що потребують отримання спеціальної ліцензії або суперечать цілям їх діяльності, які визначені законом або установчими документами юридичної особи. Що ж до юридичних осіб публічного права, то

вони можуть вчиняти правочини, якщо їх вчинення не суперечить їхньому правовому статусу.

Вільне волевиявлення учасників правочину та його відповідність внутрішній волі. Як воляова дія, правочин являє собою поєднання волі та волевиявлення. Воля є бажанням, наміром особи вчинити правочин, однак для його вчинення необхідна не тільки воля, а ще й доведення цієї волі до відома інших осіб. Відповідно до цього волевиявлення є способом, яким внутрішня воля особи виражається зовні. Для чинності правочину волевиявлення учасника має бути вільним і відповідати його внутрішній волі (ст. 203 ЦК України), тобто формування волевиявлення має бути вільним від чинників, що могли б викривити уяву особи про зміст правочину (омана, обман) або створити бачення наявності внутрішньої волі за її відсутності (погроза, насилля).

Волевиявлення буває прямим або побічним (конклюдентним). При прямому волевиявленні воля висловлюється словесна (усно чи письмово), наприклад, при укладенні договору у письмовій формі або видачі довіреності чи векселя. При побічному (конклюдентному) волевиявленні воля сторін на вчинення правочину, для якого законом не встановлена обов'язкова письмова форма, прямо не висловлюється, але їх поведінка засвідчує їхню волю до настання певних правових наслідків (наприклад, укладення договору перевезення транспортом загального користування завдяки придбанню квитків у водія чи кондуктора або використанню автоматів у метро).

У випадках, встановлених договором або законом, воля може виражатися її мовчанням (ст. 205 ЦК України). Само по собі мовчання не має юридичного значення, оскільки не визнається виразом волі, однак закон або договір можуть в окремих випадках надавати йому такого значення. Так, при майновому найму вираження волі наймодавця при мовчанні протягом місяця після закінчення строку договору та вчинення наймачем конклюдентних дій (продовження! користування майном після закінчення строку договору найму) ведуть до поновлення договору найму на строк, який був раніше встановлений договором (ст. 764 ЦК України).

У разі, якщо встановити справжню волю сторін, які вчинили правочин, немає можливості, його зміст може бути витлумачений стороною (сторонами) або на вимогу сторони (сторін) судом. При цьому до уваги береться однакове для всього змісту правочину значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів. Якщо цього недостатньо, зміст правочину встановлюється порівнянням відповідної частини правочину зі змістом інших його частин, усім його змістом, намірами сторін, а якщо і цього недостатньо — до уваги береться мета правочину, зміст попередніх переговорів, усталена практика відносин між сторонами, звичаї ділового обороту, подальша поведінка сторін та інші обставини, що мають істотне значення (ст. 213 ЦК України).

Відповідність форми вчинення правочину вимогам закону. Формою вчинення правочину є спосіб вираження волі сторін на його вчинення. Сторони

правочину мають право обирати його форму, якщо інше не встановлено законом.

Відповідно-до вимог ст. 205 ЦК України правочин може вчинятися сторонами усно чи письмово.

Усно можуть бути вчинені правочини, які повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення (ст. 206 ЦК України), наприклад, купівля фізичною особою речі в магазині, що супроводжується одночасною сплатою ціни речі та її передачею покупцю. У такому самому порядку вчиняються усні правочини за участю юридичних осіб, закон лише зобов'язує продавця у випадках їх вчинення видати юридичній особі, яка сплатила за товар, документ (наприклад, товарний чек), що підтверджує підставу сплати та суму одержаних продавцем коштів. Не можуть бути вчинені в усній формі правочини, щодо яких потрібне нотаріальне посвідчення або державна реєстрація, а також правочини, для яких недодержання письмової форми має наслідком їх недійсність (наприклад, довіреність, договір застави, договір страхування).

За домовленістю сторін усно можуть вчинятися правочини на виконання договору, укладеного письмово (наприклад, укладення комісіонером на виконання договору комісії або повіреним на виконання договору доручення договорів з третіми особами в усній формі). Однак укладатися в усній формі правочини можуть лише за таких умов: укладення у письмовій формі правочину, на виконання якого укладаються такі договори (наприклад, договору доручення або комісії); відсутність у законі норм, які забороняли б укладення такого договору в усній формі; відсутність заборони його укладення в усній формі у договорі, на виконання якого він укладається).

Письмові правочини вчиняються у простій або нотаріальній письмовій формі. Проста письмова форма правочину потребує від сторін фіксації його змісту в одному або кількох документах, листах, телеграмах, якими сторони обмінялися за допомогою телетайпних, електронних або інших технічних засобів зв'язку (ст. 207 ЦК України).

Акти цивільного законодавства можуть встановлювати й інші вимоги щодо дотримання письмової форми правочину, наприклад, вимагати вчинення правочину на спеціальному бланку (наприклад, вексель).

Згідно зі ст. 208 ЦК України виключно у письмовій формі мають вчинятися правочини між юридичними особами; між фізичними та юридичними особами, за винятком правочинів, зазначених частиною 1 ст. 206 ЦК України; правочини фізичних осіб між собою на суму, що у двадцять і більше разів перевищує розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, крім правочинів, передбачених ч. 1 ст. 206 ЦК України; інші правочини, щодо яких законом встановлена письмова форма. За домовленістю сторін у письмовій формі можуть вчинятися будь-які правочини, хоча б закон і не вимагав письмової форми для правочинів такого виду.

Для вчинення письмового правочину потрібно, щоб він був підписаний його стороною (сторонами). Правочин, який вчиняється юридичною особою, підписується особами, уповноваженими на це їх установчими документами,

довіреністю, законом або іншими актами цивільного законодавства, та скріплюється печаткою.

При вчиненні правочинів використання факсимільного (аналогового) відтворення підпису за допомогою засобів механічного або іншого копіювання, електронно-числового підпису або іншого аналога власноручного підпису допускається лише у випадках, передбачених законом, іншими актами цивільного законодавства, або за письмовою згодою сторін, яка містить зразки відповідного аналога їхнього власноручного підпису.

Для фізичної особи, яка у зв'язку з хворобою або фізичною вадою не може підписатися власноручно, за її дорученням текст правочину у її присутності може бути підписаний іншою особою (заступником).

Підпис іншої особи на тексті правочину, що посвідчується нотаріально, засвідчується нотаріусом або посадовою особою, яка має право на вчинення такої нотаріальної дії, із зазначенням причин, з яких текст правочину не може бути підписаний особою, яка його вчиняє.

У випадку, коли підпис такої особи вчиняється на тексті право-чину, щодо якого не вимагається нотаріального посвідчення, він може бути засвідчений відповідною посадовою особою за місцем роботи, навчання, проживання або лікування особи, яка його вчиняє.

Недодержання сторонами письмової форми правочину, яка передбачена законом, не має наслідком його недійсність, крім випадків, встановлених законом (ст. 218 ЦК України).

Тобто правочин, вчинений з порушенням вимог закону щодо його письмової форми, є чинним і породжує цивільні права та обов'язки, за винятком випадків, коли його недійсність прямо визначена законом (наприклад, недодержання письмової форми договору застави, договору страхування, договору дарування, довіреності). Однак у разі виникнення судового спору з приводу заперечення однією зі сторін факту вчинення правочину або оспорювання окремих його частин сторони у таких випадках не мають права посилатися на свідчення свідків. Наявність самого правочину, його зміст можуть доводитися письмовими доказами (наприклад, боргова розписка, накладна з ПДВ, рахунок-фактура, акт прийому-передачі товару) або за допомогою засобів аудіо-, відеозапису та іншими доказами.

За загальним правилом (ст. 209 ЦК України) правочини, які вчинені письмово, вимагають нотаріального посвідчення лише у випадках, передбачених законом. Зокрема, вимоги щодо обов'язкової нотаріальної форми правочину встановлені для: довіреності на вчинення правочинів, що потребують нотаріальної форми чи виданої в порядку передовіри; договору купівлі-продажу земельної ділянки, єдиного майнового комплексу, житлового будинку (квартири) або іншого нерухомого майна; договору застави нерухомого майна, транспортних засобів, космічних об'єктів; договору купівлі-продажу об'єкта приватизації, заповіту; договору про передачу нерухомого майна під виплату ренти; договору управління нерухомим майном; договору дарування майна відповідно визначеної законом суми; договору позички

транспортного засобу за участю фізичної особи; договору найму будівлі або іншої капітальної споруди, укладеної строком на один рік і більше, та інших договорів.

Нотаріальна форма правочину може бути передбачена угодою сторін і у випадках, коли закон її не вимагає, тобто на вимогу фізичної або юридичної особи будь-який правочин з її участю може бути посвідчений нотаріально.

Нотаріальне посвідчення правочинів здійснюється нотаріусами (державними та приватними) або іншими посадовими особами, які відповідно до Закону України «Про нотаріат» мають право на вчинення таких нотаріальних дій шляхом вчинення на документі, в якому викладено текст правочину, посвідчувального напису.

Зазначений напис може бути вчинений на тексті лише такого правочину, який відповідає загальним вимогам, встановленим ст. 203 ЦК України (ст. 209 ЦК України). Недодержання нотаріальної форми правочину, що згідно із законом підлягає обов'язковому нотаріальному посвідченню, має наслідком його недійсність.

Із зазначеного правила закон містить окремі винятки. Так, у разі недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину у виняткових випадках суд може визнати такий правочин дійсним, якщо буде встановлено, що він відповідав справжній волі особи, яка його вчинила, а нотаріальному посвідченню правочину перешкоджала обставина, яка не залежала від її волі (ст. 219 ЦК України).

В іншому випадку, коли має місце недодержання сторонами вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору, якщо сторони домовилися щодо усіх його істотних умов, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна зі сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення, суд може визнати такий договір дійсним за позовом сторони, що здійснила його виконання (ст. 220 ЦК України). У цьому разі подальше нотаріальне посвідчення договору не вимагається, оскільки воно замінюється судовим рішенням.

Спрямованість правочину. Правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, обумовлених ним, наприклад, набуття права власності або права користування майном, виникнення повноважень представництва. Кожний правочин має правову ціль, яка повинна бути законною та досяжною.

Захист інтересів малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей. Правочини, що вчиняються батьками (усиновлювачами), не можуть суперечити інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей, наприклад, батьками не може бути вчинений правочин щодо продажу квартири, в якій вони проживають з дітьми, без наявності на те згоди органів опіки та піклування (ст. 17 Закону України «Про охорону дитинства»).

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

1. Правочин є дійсним, якщо він відповідає загальним вимогам, додержання яких є необхідним для його чинності.

2. До вказаних умов можна віднести: законність змісту правочину; здатність суб'єктів правочину на його вчинення; вільне волевиявлення учасника правочину та його відповідність внутрішній волі; відповідність форми вчинення правочину вимогам закону; спрямованість правочину на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним; захист інтересів малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей (ст. 203 ЦК України).

IV. ПИТАННЯ ДЕРЖАВНА РЕЄСТРАЦІЯ ПРАВОЧИНУ

Поняття державної реєстрації правочину. Згідно із законом деякі правочини є вчиненими лише у момент їх державної реєстрації (ст. 210 ЦК України). Тобто до здійснення державної реєстрації укладений стороною (сторонами) правочин не є вчиненим та ніяких цивільних наслідків не породжує.

Правочини підлягають державній реєстрації лише у випадках, передбачених законом, наприклад, державна реєстрація договорів, що стосуються нерухомого майна: купівлі-продажу земельної ділянки, єдиного майнового комплексу, житлового будинку (квартири) або іншого нерухомого майна (ст. 657 ЦК України), договорів про передачу нерухомого майна під виплату ренти (ст. 731 ЦК України), договорів управління нерухомим майном (ст. 1031 ЦК України), договорів довічного утримання (догляду), за яким передається у власність нерухоме майно (ст. 745 ЦК України), договорів оренди земельної ділянки (ст. 125 ЗК України) та ін. Перелік органів, що здійснюють реєстрацію, порядок реєстрації, а також порядок ведення відповідних реєстрів визначаються законами та іншими нормативно-правовими актами України. У деяких випадках учасники правочину повинні здійснити не тільки державну реєстрацію самого правочину, а й державну реєстрацію переходу права, що впливає з цього правочину, наприклад, права на нерухомість (ст. 182 ЦК України).

Зазначену державну реєстрацію правочинів слід відрізнити від їх недержавної реєстрації, що здійснюється у деяких випадках на вимогу закону. Так, наприклад, правочини, укладені на товарній біржі, є вчиненими з моменту їх реєстрації на біржі (ст. 15 Закону України «Про товарну біржу»).

ВИСНОВКИ З ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ:

1. Згідно із законом деякі правочини є вчиненими лише у момент їх державної реєстрації (ст. 210 ЦК України).

2. До здійснення державної реєстрації укладений стороною (сторонами) правочин не є вчиненим та ніяких цивільних наслідків не породжує.

V. ПИТАННЯ

ПРАВОВІ НАСЛІДКИ НЕДОДЕРЖАННЯ СТОРОНАМИ ВИМОГ ЗАКОНУ ПРИ ВЧИНЕННІ ПРАВОЧИНУ

Поняття недійсності правочину. Під недійсним правочином розуміють дії фізичних і юридичних осіб, які хоч і спрямовані на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків, але не створюють цих наслідків через невідповідність вчинених дій вимогам законодавства. Тобто недійсний правочин не в змозі викликати правові наслідки, наступу яких бажають сторони, однак може викликати наслідки, наступу яких сторони не передбачали і не бажали (наприклад, повернення отриманого майна, виникнення обов'язку відшкодувати збитки, моральну шкоду).

Загальною підставою визнання правочину недійсним є (ст. 215 ЦК України) недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог закону щодо умов його дійсності, встановлених частинами 1-3, 5-6 ст. 203 ЦК України.

Вказана норма ЦК України визначає лише загальні умови недійсності правочину, але при наявності спеціальних норм закону умови недійсності правочину визначаються цими спеціальними нормами. Слід зазначити, що недійсним може бути визнаний лише вчинений правочин, однак визнання його недійсним не потребує реального виконання сторонами, оскільки воно не має значення для визнання правочину недійсним. Це викликано тим, що за загальним правилом правочин вважається недійсним з моменту його вчинення, а у випадку, якщо права та обов'язки за таким правочином передбачалися лише на майбутнє, припиняється можливість їх настання у майбутньому (ст. 236 ЦК України), оскільки неможливо повернути усе одержане за ними (наприклад, уже здійснене користування за договором майнового найму, зберігання за договором схову тощо).

Правочин може бути визнаний недійсним повністю або в окремій частині, однак недійсність окремої частини правочину не має наслідком недійсності інших його частин і правочину в цілому, якщо можна припустити, що правочин був би вчинений і без включення до нього недійсної частини (ст. 217 ЦК України).

Так, якщо визнана недійсною частина правочину належить до випадкових умов, вона виключається з правочину без наслідків для інших його частин. Однак, якщо ця частина містить істотну умову, без якої правочин не відповідає вимогам закону, він може бути визнаний недійсним.

Беручи до уваги те, що дійсність правочину залежить від елементів, які його складають, та взявши за критерій порушення вимог щодо дійсності правочину, серед конкретних підстав визнання правочину недійсним можна визначити:

1) дефекти суб'єктного складу (відсутність у сторін правочину Дієздатності — у фізичних та правоздатності — у юридичних осіб);

2) дефекти форми правочину, що стосуються виключно письмової форми правочину (недодержання сторонами простої письмової форми правочину, яка

передбачена законом, тягне недійсність правочину лише у випадках, передбачених законом, на відміну від цього недодержання нотаріальної форми правочину спричинює його недійсність);

3) дефекти змісту правочину (невідповідність умов правочину вимогам законодавства, наприклад, фіктивні, удавані правочини, правочини, що порушують публічний порядок);

4) дефекти волі (правочини, вчинені без внутрішньої волі на їх вчинення, та угоди, в яких внутрішня воля особи сформувалася неправильно). Так, без внутрішньої волі вчиняються правочини особою, яка не усвідомлювала значення своїх дій або не могла керувати ними, або правочини, вчинені особою під впливом обману.

Залежно від характеру порушення закону при вчиненні правочинів та правових наслідків, вчинення таких правочинів останні поділяються на нікчемні та заперечні.

Нікчемним є правочин, недійсність якого прямо встановлена законом, наприклад, правочин, що порушує публічний порядок (ст. 228 ЦК України), односторонній чи двосторонній правочин, щодо якого недодержано вимоги законодавства про нотаріальне посвідчення (ст.ст. 219-220 ЦК України), правочин, вчинений неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності без згоди батьків (усиновлювачів) або опікуна (ст. 222 ЦК України), правочин, вчинений особою, над якою встановлена опіка, без дозволу органу опіки та піклування (ст. 224 ЦК України), правочин, вчинений недієздатною фізичною особою за відсутності його схвалення опікуном (ст. 226 ЦК України).

У випадках, встановлених законом, нікчемними є правочини, щодо яких недодержана письмова форма, встановлена законом, наприклад, договір дарування майнового права та договір дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому (ст. 719 ЦК України), договір банківського вкладу (ст. 1059 ЦК України), кредитний договір (ст. 1055 ЦК України), правочини щодо забезпечення зобов'язань (ст. 547 ЦК України). Визнання нікчемного правочину судом недійсним законом не вимагається (ст. 215 ЦК України).

Водночас у випадках, передбачених законом (ч. 2 ст. 218, ч. 2 ст. 219, ч. 2 ст. 220, ч. 2 ст. 221, ч. 2 ст. 224, ч. 2 ст. 226 ЦК України), нікчемний правочин може бути визнаний судом дійсним (наприклад, якщо сторони при укладенні договору купівлі-продажу нерухомості домовилися за всіма істотними умовами договору, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна зі сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення). Вимога про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину може бути пред'явлена будь-якою зацікавленою в цьому особою. Наслідки недійсності нікчемного правочину з власної ініціативи має право застосувати суд. Треба також зазначити, що правові наслідки недійсності нікчемного правочину, які встановлені законом, не можуть бути змінені за домовленістю сторін.

Іншим різновидом правочину, що може бути визнаний недійсним, є *заперечний правочин*, тобто правочин, недійсність якого прямо не впливає із закону, але одна зі сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом. Зазначений правочин породжує права і обов'язки сторін, проте його дійсність перебуває під загрозою, оскільки закон надає відповідним особам право заперечувати його у судовому порядку.

Прикладами заперечного правочину є правочин, вчинений неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності без згоди батьків (усиновлювачів), піклувальника (ст. 222 ЦК України), правочин, вчинений фізичною особою, яка обмежена у дієздатності за межами її цивільної дієздатності, без згоди піклувальника (ст. 223 ЦК України), правочин, вчинений дієздатною фізичною особою, яка не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України), правочин юридичної особи, вчинений нею без відповідного дозволу (ліцензії) (ст. 227 ЦК України), правочин, який вчинено під впливом помилки (ст. 229 ЦК України) та ін.

Від недійсності правочину слід відрізнити відмову від нього. Закон дає право особі, яка вчинила правочин, відмовитися від нього (ст. 214 ЦК України). Тобто особа, яка вчинила односторонній правочин, має право відмовитися від нього на свій розсуд. Однак, якщо такою відмовою порушено права іншої особи, ці права підлягають судовому захисту.

Особи, які вчинили дво- або багатосторонній правочин, мають право за взаємною згодою сторін, а також у випадках, передбачених законом, відмовитися від нього, навіть і в тому разі, якщо його умови повністю ними виконані.

Відмова від правочину вчиняється у такій самій формі, в якій було вчинено правочин. Так, відмова від правочину, вчиненого у простій письмовій формі, має бути вчинена у простій письмовій формі, а відмова від правочину, вчиненого у письмовій нотаріальній формі, має бути вчинена у письмовій нотаріальній формі. У разі відмови від правочину її правові наслідки встановлюються законом чи домовленістю сторін.

ВИСНОВКИ З П'ЯТОГО ПИТАННЯ:

1. Під недійсним правочином розуміють дії фізичних і юридичних осіб, які хоч і спрямовані на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків, але не створюють цих наслідків через невідповідність вчинених дій вимогам законодавства.

2. Недійсний правочин не в змозі викликати правові наслідки, наступу яких бажають сторони, однак може викликати наслідки, наступу яких сторони не передбачали і не бажали (наприклад, повернення отриманого майна, виникнення обов'язку відшкодувати збитки, моральну шкоду).

3. Правочин може бути визнаний недійсним повністю або в окремій частині, однак недійсність окремої частини правочину не має наслідком недійсності інших його частин і правочину в цілому, якщо можна припустити, що правочин був би вчинений і без включення до нього недійсної частини.

4. Нікчемним є правочин, недійсність якого прямо встановлена законом, наприклад, правочин, що порушує публічний порядок.

5. Заперечний правочин - це правочин, недійсність якого прямо не випливає із закону, але одна зі сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом.

VI. ПИТАННЯ НАСЛІДКИ НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНУ

У разі, коли сторони, вчинивши правочин, ще не приступили до його виконання, правочин лише визнається недійсним у порядку, визначеному законом. Однак у разі, якщо хоча б одна зі сторін правочину виконала його повністю або частково, правові наслідки має і сам факт визнання правочину недійсним, оскільки воно пов'язане з усуненням майнових наслідків, що виникли внаслідок його виконання. Згідно із законом недійсний правочин не спричиняє юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю.

Аналіз норм ЦК України дозволяє безпосередньо визначити дві групи правових наслідків недійсності правочину: двостороння реституція і відшкодування збитків та моральної шкоди.

Двосторонньою реституцією є повернення сторін правочину у той майновий стан, в якому вони перебували до його вчинення, відповідно з чим у разі недійсності правочину кожна зі сторін зобов'язана повернути одна одній у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, у тому числі тоді, коли те, що одержано, полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, — відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Наприклад, у випадку визнання недійсним договору купівлі-продажу покупець зобов'язаний повернути продавцеві придбане за договором майно, а продавець — повернути покупцеві отримані за майно кошти.

Двостороння реституція є загальним правилом майнових наслідків недійсного правочину, що застосовується завжди, якщо законом не встановлені особливі умови їх застосування або особливі правові наслідки окремих видів недійсності правочинів. Прикладом майнових наслідків недійсності правочину у вигляді двосторонньої реституції є правочини з дефектами суб'єктного складу (наприклад, ст.ст. 221, 222, 226 ЦК України), правочини з дефектами форми (ст.ст. 218, 219, 220 ЦК України), правочини юридичних осіб, на вчинення яких вони не мали права (ст. 227 ЦК України), правочини, вчинені під впливом помилки (ст. 229 ЦК України), правочини, вчинені під впливом тяжких обставин (ст. 233 ЦК України). Для застосування двосторонньої реституції не має значення, хто винний у недійсності правочину.

На відміну від норм ЦК УРСР 1964 р. та цивільного законодавства країн колишнього СРСР, наприклад, Росії, чинний ЦК України не встановлює наслідків недійсності правочинів у вигляді спеціальних штрафних санкцій, а саме:

— односторонньої реституції, яка передбачає повернення тільки однієї сторони правочину у той майновий стан, в якому вона перебувала до його вчинення, та стягнення всього, що отримала або повинна була отримати інша сторона, на користь держави;

— заборони реституції, яка встановлювалася як наслідок недійсності угод, що були укладені з метою суперечності інтересам держави і суспільства або всупереч цілям юридичної особи за наявності умислу обох сторін, та передбачала у випадку виконання угоди стягнення всього отриманого сторонами за угодою на користь держави, а в разі виконання угоди однією стороною — стягнення на користь держави всього отриманого нею і всього належного з неї першій стороні на відшкодування одержаного.

Крім двосторонньої реституції, ЦК України передбачає як наслідок недійсності правочину відшкодування збитків та моральної шкоди. Згідно з ч. 2 ст. 216 ЦК України у разі, якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною, при цьому закон у деяких випадках покладає на винну сторону обов'язок відшкодувати другій стороні збитки у подвійному розмірі (ст.ст. 230, 231 ЦК України).

Зазначені правові наслідки недійсності правочину у вигляді двосторонньої реституції та відшкодування збитків і моральної шкоди застосовуються завжди, якщо положеннями закону щодо окремих видів недійсних правочинів не встановлені інші правові наслідки.

Правові наслідки недійсності правочинів, встановлених законом, можуть бути змінені за домовленістю сторін правочину, винятком з цього є нікчемні правочини, правові наслідки недійсності яких не можуть бути змінені сторонами (ст. 216 ЦК України).

ВИСНОВКИ З ШОСТОГО ПИТАННЯ:

1. Аналіз норм ЦК України дозволяє безпосередньо визначити дві групи правових наслідків недійсності правочину: двостороння реституція і відшкодування збитків та моральної шкоди.

2. Двосторонньою реституцією є повернення сторін правочину у той майновий стан, в якому вони перебували до його вчинення, відповідно з чим у разі недійсності правочину кожна зі сторін зобов'язана повернути одна одній у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, у тому числі тоді, коли те, що одержано, полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, — відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

1. Правочин — це дія особи, яка породжує, змінює або припиняє цивільні права та обов'язки.

2. Правочин — вольовий акт і цим відрізняється від подій, що

відбуваються незалежно від волі людини (наприклад, землетрус, повінь).

3. Правочин — це правомірна вольова дія.

4. Правова ціль, заради якої учасники цивільних відносин вчиняють правочини, є їх підставою (каузою).

5. Правова ціль правочину має бути досяжною та законною. Правочин, ціль якого не відповідає цим вимогам, є недійсним, наприклад, правочин, що порушує публічний порядок (ст. 228 ЦК України).

6. Мотив правочину — це спонукальну причину та соціально-економічну або іншу, ніж правова, ціль, заради якої вчиняється правочин.

7. Класифікація є логічним прийомом, за допомогою якого процес формування уявлення про явище чи процес в свідомості відбувається структурно, що в свою чергу спрощує механізм сприйняття та відтворення інформації.

8. До основних критеріїв класифікації правочинів слід віднести: а) число сторін правочину; б) характер правовідносин, що виникають на підставі правочину; в) момент набуття чинності правочином, тобто породження прав та обов'язків; г) значення підстав правочину для його дійсності; д) наявність умови; е) характер взаємовідносин сторін; ж) форма тощо.

9. Правочин є дійсним, якщо він відповідає загальним вимогам, додержання яких є необхідним для його чинності.

10. До вказаних умов можна віднести: законність змісту правочину; здатність суб'єктів правочину на його вчинення; вільне волевиявлення учасника правочину та його відповідність внутрішній волі; відповідність форми вчинення правочину вимогам закону; спрямованість правочину на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним; захист інтересів малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей (ст. 203 ЦК України).

11. Згідно із законом деякі правочини є вчиненими лише у момент їх державної реєстрації (ст. 210 ЦК України).

12. До здійснення державної реєстрації укладений стороною (сторонами) правочин не є вчиненим та ніяких цивільних наслідків не породжує.

13. Під недійсним правочином розуміють дії фізичних і юридичних осіб, які хоч і спрямовані на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків, але не створюють цих наслідків через невідповідність вчинених дій вимогам законодавства.

14. Недійсний правочин не в змозі викликати правові наслідки, наступу яких бажають сторони, однак може викликати наслідки, наступу яких сторони не передбачали і не бажали (наприклад, повернення отриманого майна, виникнення обов'язку відшкодувати збитки, моральну шкоду).

15. Правочин може бути визнаний недійсним повністю або в окремій частині, однак недійсність окремої частини правочину не має наслідком недійсності інших його частин і правочину в цілому, якщо можна припустити, що правочин був би вчинений і без включення до нього недійсної частини.

16. Нікчемним є правочин, недійсність якого прямо встановлена

законом, наприклад, правочин, що порушує публічний порядок.

17. Заперечний правочин - це правочин, недійсність якого прямо не впливає із закону, але одна зі сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом.

18. Аналіз норм ЦК України дозволяє безпосередньо визначити дві групи правових наслідків недійсності правочину: двостороння реституція і відшкодування збитків та моральної шкоди.

19. Двосторонньою реституцією є повернення сторін правочину у той майновий стан, в якому вони перебували до його вчинення, відповідно з чим у разі недійсності правочину кожна зі сторін зобов'язана повернути одна одній у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, у тому числі тоді, коли те, що одержано, полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, — відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Дана тема вивчається з метою визначення кола цивільно-правових відносин та наслідків їх порушення, а також наслідки вчинення недійсних, удаваних правочинів як передумови виникнення різних видів відповідальності, зокрема цивільно-правової, адміністративної, а також за умов настання тяжких наслідків, кримінальної.

При вивченні теми слід приділити увагу з'ясуванню змісту наступних понять: правочин, правовідношення, консенсуальний договір, реальний договір, односторонній правочин, двосторонній (багатосторонній) правочин.

У результаті вивчення теми здобувачі вищої освіти повинні опанувати наступними знаннями:

- характеризуючі ознаки правочинів;
- співвідношення правочинів з іншими юридичними фактами;
- умови дійсності правочинів;
- правові наслідки недодержання сторонами вимог закону при вчиненні правочину.

Необхідним є формування у здобувачів наступних навичок та вмінь:

- визначати відповідність форми вчинення правочину вимогам закону;
- з'ясовувати підстави недійсності правочинів.

**ТЕМА № 7. ПРАВО ВЛАСНОСТІ. РЕЧОВІ ПРАВА
НА ЧУЖЕ МАЙНО
(2 години)**

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:	104
ВСТУП	105
1. Власність як економічна та юридична категорія	106
2. Правові форми і види власності	108
3. Характеристика підстав набуття права власності.....	110
4. Поняття і види права спільної власності.	111
5. Поняття та види речових прав на чуже майно	116
ВИСНОВКИ З ТЕМИ:	1199

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, М.В. Домашенко та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – 2-ге вид., переробл. та допов. - Х.: Право, 2014. – Т.1. – 656 с.
2. Харитонов Є.О., Харитонova О.І., Старцев О.В. Цивільне право України: Підручник. – Вид. 3, перероб. і доп. – К.: Істина, 2013. – 808 с.
3. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс: Підручник. – 3-тє вид., допов. – К.: «ВД» Дакор», 2013. – 672 с.
4. Цивільне право України (Загальна частина): Навчальний посібник / кол. авт. – К.: «Хай-Тек Прес», 2013. – 432 с. (видання з грифом МОНМС)
5. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. - 5-те вид., перероб. і допов. / за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – Т.1. – 832 с.
6. Цивільне право: посібник для підготовки до іспиту / Є.О. Харитонов, Н.Ю. Голубєва. – Видання третє, перероблене та доповнене. – Ч І. – Х.: Одісей, 2013. – 248 с.
7. Мічурін Є.О., Шишка О.Р. Цивільне право. Альбом схем / За ред. Є.О. Мічуріна. – Вид. 4-те, перероб. і доп. – Х.: Фактор, 2013. – 464 с.
8. Цивільне право України: Загальна частина / За ред. професорів І.А. Бірюкова і О.Ю. Заїки. – К.: Алерта, 2014. – 510 с.
9. Актуальні питання прикладної цивілістики у сфері складання процесуальних документів. Науково-практичний посібник; [за заг. ред. д.ю.н., професора М.М. Ясинка]. – К.: Алерта, 2015. – 814 с.
10. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. [текст] / За заг. ред. Бобрика В.І. – К.: «Центр учбової літератури», 2016. – 784 с.
11. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01.07.2004 р. // www.rada.gov.ua

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

сформувати в свідомості здобувачів вищої освіти уявлення про специфіку цивільно-правового впливу на суспільні відносини власності шляхом визначення відмінностей між термінами „власність” і „право власності”; з’ясування правових форм та видів власності в Україні; аналіз підстав набуття та припинення права власності, а також дослідження суб’єктно-об’єктного складу права приватної, державної, комунальної та колективної власності.

ВСТУП

Після таких невід’ємних прав людини, як право на життя і свободу, найважливішим невід’ємним її правом є право власності.

Право власності є найважливішим речовим правом, з яким пов’язуються всі інші речові права. Право власності належить до природних прав людини, є абсолютним правом і ніхто не може його порушувати. Праву власника протистоїть невизначена кількість людей, і на всіх них покладено обов’язок не порушувати права власника.

Історично право власності виникло не відразу, а пройшло довгий шлях. Найпершим вирізненням права власності в юридичному полі було визначення його при правопорушенні: річ підлягала поверненню лише тоді, коли було заподіяно злочин (делікт), отже, проглядався зв’язок не між річчю і тим, кому вона належала, а між втратою речі і злодійством.

Великого значення набував поділ речей на рухомі і нерухомі. Індивідуальна приналежність речі визначалася лише за відношенням рухомих речей до нерухомих, наприклад, землі, суб’єктивне право на них лишалося невизначеним.

Поняття права власності на нерухомість розвивається відповідно до соціального розвитку суспільства. З’являються поняття народу, племені, до землі має відношення громада, рід. Вони спільно користуються землею без чіткого визначення, що ця земля належить саме тому роду. У міру того, як плем’я, рід, союз племен осідають на землі, з’являється поняття, що то їх земля у протилежність чужим общинам і родам. І це вже стає вирізненням родової власності або власності громад.

Наступним етапом є поява сімейної власності. Власність однієї сім’ї протистоїть власності інших сімей, відповідно зменшується обсяг і значення власності громади. І тут треба відзначити особливий, публічно-правовий характер володіння землею — нею володіє не приватна особа, а член даної сім’ї або член даного союзу племен.

Річ власника належить лише йому одному, і його власність завжди ціла і повна. Можуть існувати права й інших осіб на цю річ, проте вони не складають окремих частин власності, вони невіддільні від неї і права власника на цю річ.

Аналіз права власності вирізняє дві його сторони — позитивну і негативну. У першій виражається право власника вільно розпоряджатися своєю

річчю (необмеженість права власності), у другій — його право усувати будь-яку іншу особу від впливу на цю річ (виключність власності).

Характерною ознакою права власності є те, що воно існує само по собі незалежно від відносин між особами. Головне у праві власності — це панування власника над річчю. Право на річ дає відповідному суб'єкту безпосередньо виключну й обов'язкову для всіх владу над річчю. Суб'єкт цієї влади сам розпоряджається річчю, ніхто інший не має права впливати на неї, у чийх би руках вона не знаходилася; особа, яка має право на річ, після суду може вимагати визнання свого права і видачі речі.

Ці риси права власності дістали своє відображення і в законодавстві. У ст. 316 ЦК України вказується, що правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.

Право власності, як і будь-яке право, має свій зміст, що полягає в єдності трьох правомочностей — володіння, користування і розпорядження. Цими правомочностями володіє власник, проте кожна з них, а в деяких випадках і всі вони разом, може належати не власнику, а іншій особі, правомочностями якій дозволив користуватися власник (наприклад, при договорі оренди). Сутність змісту цих правомочностей полягає в їх залежності від власника і в залежності від закону самого власника. Право власності абсолютне, проте воно не безмежне.

Право власності — це приватне право, але воно має забезпечувати і публічний інтерес. Тому можливо при диспозитивному характері права власності встановлення певних його обмежень. Основою встановлення цих обмежень є Конституція України. Згідно зі ст. 92 Конституції України виключно законами України визначаються права і свободи людини і громадянина, а також правовий режим власності.

I. ПИТАННЯ

ВЛАСНІСТЬ ЯК ЕКОНОМІЧНА ТА ЮРИДИЧНА КАТЕГОРІЯ

Власність — це відношення особи до речі, що належить їй, як до своєї, що втілюється у володінні, користуванні та розпорядженні нею, а також в усуненні втручання всіх третіх осіб у ту сферу господарчого домінування, на яку сягає влада власника.

Власність, як економічна категорія характеризується присвоєнням індивідуумом матеріальних благ, створених або самою природою, або людською працею у процесі виробництва.

Можна також визначити власність як суспільні відносини між людьми з приводу речей, в яких одні власники ставляться до речей, як до своїх, а всі інші — невластники — зобов'язані ставитись до них, як до чужих і стримуватись від будь-яких посягань на них.

Власність складає економічну основу життя суспільства і знаходить своє втілення у відносинах між людьми з приводу матеріальних та інших благ.

Право власності — основний та фундаментальний інститут цивільного права. Право власності є юридичним виразом, формою закріплення економічних відносин власності.

Право власності в об'єктивному розумінні — це система норм права, що регулюють суспільні відносини володіння, користування та розпорядження власником своїм майном.

Право власності в суб'єктивному розумінні — це врегульовані законом суспільні відносини володіння, користування та розпорядження майном.

Ст. 316 ЦК України визначає **право власності** як право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.

Перераховані в ЦК України права власника щодо володіння, користування та розпорядження майном і складають зміст права власності.

Під правом володіння розуміють юридичне домінування над річчю, фактичне та господарське володіння нею. У володінні втілюється статика відносин власності, закріплення речей за індивідами та колективами.

Володіння, що не засноване на законній титульній підставі, є незаконним. *Незаконне володіння поділяється на добросовісне та недобросовісне.*

Добросовісним визнається таке володіння, при якому власник не знає та й не може знати про незаконність свого володіння. Недобросовісний власник той, хто знав або повинен знати про незаконність свого володіння.

Правом користування визнається гарантована законом і визнана за власником юридична можливість вилучення з речі її корисних, господарських властивостей у процесі особистого або виробничого споживання, використання.

Під розпорядженням розуміють визнану гарантовану законом можливість власника визначати юридичну та фактичну долю речі, тобто можливість або припинити право власності на неї, або тимчасово призупинити здійснення прав щодо володіння та користування. У користуванні та розпорядженні втілюється вже динаміка відносин власності.

Ст. 317 визначає, що на зміст права власності не впливають місце проживання власника та місцезнаходження майна.

Власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд.

Власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону.

При здійсненні своїх прав та виконанні обов'язків власник зобов'язаний додержуватися моральних засад суспільства.

Власник не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

1. Власність - це суспільні відносини між людьми з приводу речей, в яких одні власники ставляться до речей, як до своїх, а всі інші — невластники — зобов'язані ставитись до них, як до чужих і стримуватись від будь-яких посягань на них.

2. Право власності в об'єктивному розумінні — це система норм права, що регулюють суспільні відносини володіння, користування та розпорядження власником своїм майном.

3. Право власності в суб'єктивному розумінні — це врегульовані законом суспільні відносини володіння, користування та розпорядження майном.

4. Перераховані в ЦК України права власника щодо володіння, користування та розпорядження майном і складають зміст права власності.

II. ПИТАННЯ ПРАВОВІ ФОРМИ І ВИДИ ВЛАСНОСТІ

Право власності є центральним цивільно-правовим інститутом у всіх правових системах. Норми публічного права закріплюють принцип «святенності та недоторканності» приватної власності, який нині є конституційним принципом. Відповідно держави визначають сукупність заходів для захисту приватної власності адміністративно-правовими й кримінально-правовими засобами.

Основним елементом захисту виступають, як правило, матеріальні цінності, що належать окремим суб'єктам права. В залежності від суб'єктного складу правовідносин власності визначаються так звані форми (види) власності. Проте якщо в країнах розвинутих демократій проблем з визначенням форм власності і ,відповідно, об'єктів захисту не виникає, то в Україні процес законодавчого врегулювання відносин власності має достатньо суперечливу історію. 7 лютого 1991 року був прийнятий Закон України „Про власність”, який визначив наступні форми власності в Україні: право виключної власності народу України, індивідуальна власність, колективна і державна. В 1992 році термін „індивідуальна власність” був змінений на „приватна власність”.

Після прийняття в 1996 році Конституції України в процесі законодавчого регулювання відносин власності намітилася тенденція щодо виключення „колективної власності”, і уособлення нової, незалежної від державної, форми власності – комунальної. Суб'єктом права комунальної власності визначаються *територіальні громади проти обласних, районних, міських, селищних, сільських Рад народних депутатів* в Законі України „Про власність”. Зрозуміло, що вказані тенденції, зважаючи на особливий статус Конституції України, повинні були знайти своє відображення в процесі створення нових і реформуванні вже існуючих нормативних актів. Певною мірою цей процес закономірно знайшов свою реалізацію в Законі України „Про місцеве самоврядування” (ст.1) тощо. Але 16 січня 2003 року Президент України підписав новий Цивільний кодекс України, який у відповідності до Конституції України, основними формами власності визнав право власності народу України, право приватної власності, право державної та комунальної власності., продовжуючи тенденцію про виключення колективної форми

власності і уособлення комунальної. Така точка зору обумовлюється аргументами цілої низки науковців (О.А. Пушкін, Я.М. Шевченко, В.І. Семчик), які піддавали гострій критиці конструкцію колективної власності, через можливість її ототожнення зі спільною власністю і можливістю подвійного і навіть потрійного власника, що є неприпустимим. Зважаючи на це точка зору законодавця могла вважатися доречною і зрозумілою, якби не існування нормативного акту рівної з Цивільним кодексом юридичної сили та ще й підписаного Президентом України в той самий день – Господарський кодекс України. Глава 10 вказаного нормативного акту має назву „Підприємства колективної власності”. Нормативний акт, який визначає загальні засади і принципи здійснення господарської діяльності в Україні, і який повинен повністю відповідати Конституції України і Цивільному кодексу України, насправді визначає наявність форми власності, якої немає ні в першому ні в другому.

Хаос у цьому питанні підсилюється також тим, що після вступу в дію Конституції України 28 червня 1996 року і Цивільного кодексу України 01 січня 2004 року, нарешті у 2008 році було припинено чинність Закону України «Про власність», що є позитивною тенденцією до вирішення вказаних вище проблем.

Згідно чинного цивільного законодавства (відповідно до глави 23 ЦК України), виділяють 3 правових форми права власності. Критерієм поділу виступають суб'єкти права власності. Отже,

- *право приватної власності* (ст. 325 ЦК України) – суб'єктами є фізичні та юридичні особи;
- *право державної власності* (ст. 326 ЦК України) – суб'єктом є держава Україна;
- *право комунальної власності* (ст. 327 ЦК України) – суб'єктом виступають територіальні громади.

Ст. 324 ЦК України передбачає *право власності Українського народу*. Більшість науковців вважають, що цей різновид права власності не є самостійною формою власності і за своєю природою є державною власністю, суб'єктом якої є держава Україна (ст. 2 ЦК України).

Однак, в ГК України у главі 10 й до сьогодні виокремлюється колективна власність, що є протиріччям (колізією) у чинному законодавстві.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

1. Аналіз чинного цивільного законодавства дозволяє зробити висновок про наявність в Україні трьох форм власності: а) приватна; б) державна; в) комунальна. При цьому, право власності Українського народу не є самостійною формою власності і за своєю природою є державною власністю.

2. Наявність правової форми колективної власності суперечить чинній Конституції України і ЦК України й підлягає перегляду в контексті юридичної конструкції спільної власності.

III. ПИТАННЯ

ХАРАКТЕРИСТИКА ПІДСТАВ НАБУТТЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ.

Суб'єктивне право власності виникає і зникає при настанні певних юридичних фактів, які називаються *підставою права власності*.

Підстави виникнення права власності ділять на *первісні та похідні*.

До *первісних* відносяться ті, за яких право власності на майно виникає вперше або окрім волі попереднього власника. До *похідних* відносяться ті, за яких право власності виникає у нового власника з волі попереднього власника.

Первісні: виробництво, перероблення, відділення плодів, націоналізація, заволодіння, конфіскація, реквізиція, знахідка, скарб, перехід до власності безхазяйного майна, пригульної худоби.

Вироблення речі як окремий спосіб не розглядається, а охоплюється поняттям специфікації, оскільки будь-яка річ виробляється в результаті переробки інших речей (сировини), які можуть належати на праві власності як самому виробнику, так і іншій особі. В останньому випадку власником нової речі буде власник старої речі (сировини), якщо вартість роботи не перевищує ваг тості матеріалів, з яких вироблено річ; оплатити роботу власник матеріалів. Якщо вартість роботи перевищує, старої речі, то робота виконується за рахунок виробника, а також зобов'язаний компенсувати власнику матеріалів їхню вартість.

Плоди, звичайно належать власнику речі, яка плодоносить; розглядаються як «юридичні плоди». *Прирощуванням* є ті, насадження та інші роботи з впорядкування (окультурення) земельної ділянки. Внаслідок *об'єднання* речей власником стає власник основної речі, а якщо об'єднуються рівнозначні речі — річ стає об'єктом спільної власності. *Привласнення безхазяйних речей* означає заволодіння речами, які не мають власника або добровільно залишені власником, який відмовився від права власності. Приватні особи можуть привласнити лише рухому річ, а нерухоме майно може привласнити тільки держава, особливим способом набуття права власності є інститут набувальної давності. Якщо певна річ протягом тривалого визначеного законом часу знаходиться у фактичному володінні певної осо-остання набуває право власності на цю річ. У такому разі одержання нею цієї речі повинна бути законною; володілець має право безперервно володіти й користуватися річчю як власник вилучати корисні властивості, сплачувати податки, тощо). Володіння повинно бути відкритим — відомим невизначеному колу осіб. Якщо володілець позбавляється можливості фактично володіти річчю або відмовляється від неї на якийсь час, або якщо власник речі пред'явить по-про її відібрання, то термін володіння переривається.

За похідними способами до нового власника переходить той обсяг правомочностей, який належав попередньому власнику, а також усі речові обтяження майна (сервітут, узуфрукт, застава) та в деяких випадках зобов'язальні (оренда), якими було обмежене право власності на річ. До похідних способів набуття права власності належать різноманітні цивільні угоди: договори

(купівля-продаж, дарування, поставка та ін.) та односторонні угоди (заповіт, прийняття спадщини, індосамент на цінному папері та ін.).

Право власності у набувача за договором виникає з моменту передання майна, якщо інше не встановлено законом або договором.

Право власності *припиняється* при настанні певних юридичних фактів. Тут можна виділити три основні групи підстав:

- 1) обставини, пов'язані з припиненням існування об'єкта права власності (споживання палива, харчових продуктів, загибель речі);
- 2) обставини, пов'язані з припиненням існування суб'єкта прав власності;
- 3) примусове відчуження майна власника не з його волі, а на підставах, визначених у законі.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

1. Суб'єктивне право власності виникає і зникає при настанні певних юридичних фактів, які називаються підставою права власності.

2. Підстави виникнення права власності ділять на первісні та похідні.

3. До первісних відносяться ті, за яких право власності на майно виникає вперше або окрім волі попереднього власника.

4. До похідних відносяться ті, за яких право власності виникає у нового власника з волі попереднього власника.

5. Право власності припиняється при настанні певних юридичних фактів:

- а) обставини, пов'язані з припиненням існування об'єкта права власності (споживання палива, харчових продуктів, загибель речі); б) обставини, пов'язані з припиненням існування суб'єкта прав власності; в) примусове відчуження майна власника не з його волі, а на підставах, визначених у законі.

IV. ПИТАННЯ

ПОНЯТТЯ І ВИДИ ПРАВА СПІЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ.

Майно може належати на праві власності не одній особі, а декільком особам одночасно. В такому випадку виникають відносини спільної власності.

Оскільки спільна власність є лише одним із засобів реалізації права приватної, комунальної і державної власності, то в цьому випадку про самостійну форму власності не йдеться.

Право спільної власності — це право двох і більше осіб на одне й те саме майно (ст. 355 ЦК України). Майно може складатися з однієї речі або із сукупності речей. Ці речі можуть бути подільними або неподільними, однак як об'єкт права власності вони створюють єдине ціле. Тому право власності кожного учасника спільної власності поширюється на весь об'єкт, а не на його частину.

З поняттям права спільної власності, пов'язані категорії «ідеальна частка» і «реальна частка».

Ідеальна частка — це частка у праві на річ. Наприклад, якщо дві особи мають в рівних частках право спільної власності на річ, то кожному з них належить не половина речі, а половина права на цю річ.

Реальна частка визначається при припиненні права спільної власності і розділі речі. У цьому випадку йдеться саме про право на частину речі.

Слід мати на увазі, що співвласники можуть визначити порядок користування спільною річчю без визначення реальних часток. У цьому випадку право спільної власності не припиняється, кожний зберігає свою частку у праві на річ.

Проілюструємо це таким прикладом. Двом братам на праві спільної власності належить будинок, перший поверх якого кам'яний, а другий дерев'яний. За угодою між ними один з братів користується першим, а інший — другим поверхом. Якщо за невідомих обставин другий поверх згорить, ризик випадкової загибелі речі ляже на обох власників: загальний розмір будинку поменшає, але обидва зберігають частку у праві на вцілілу частину будинку. Отже, той з братів, який користувався дерев'яною частиною будинку, зберігає право користування першим поверхом. Якщо ж верхня частина будови загине (знов-таки з випадкової причини) після того, як будуть визначені реальні частки і зроблено поділ будинку, то власник другого поверху не зможе претендувати на вцілілу частину будинку. Як кожен власник, він несе ризик випадкової загибелі речі.

Сучасне законодавство не містить обмежень щодо суб'єктного складу права спільної власності.

Види спільної власності. Спільне майно може належати сторонам на праві спільної часткової власності і на праві спільної сумісної власності (ч.2 ст. 355 ЦК України).

Сутність спільної часткової власності (ст. 356 ЦК України) в тому, що кожний із співвласників має чітко визначену частку у праві власності на спільне майно (ідеальну частку). Якщо законом або угодою учасників спільної власності не передбачене інше, то до спільного майна застосовується правовий режим саме спільної часткової власності.

При **спільній сумісній власності** (ст. 358 ЦК України) розміри часток заздалегідь не визначені, хоч і припускається, що вони рівні. Спільна сумісна власність виникає у випадках, безпосередньо передбачених в законі (наприклад, спільна сумісна власність подружжя, спільна сумісна власність членів фермерського господарства), а також на підставі угоди учасників спільної часткової власності.

Здійснення права спільної власності ґрунтується на простому принципі: реалізація права одним із співвласників не повинна утискати інтереси інших співвласників. Іншими словами, воля і права кожного учасника спільної власності обмежені правами інших її учасників (тому право спільної власності ще називають «утисненим правом власності»).

На цьому загальному принципі ґрунтується розв'язання всіх конкретних питань здійснення права спільної часткової власності, передбачених статтями 356-367 ЦК України.

Так, володіння, користування і розпорядження **частковою** власністю здійснюється за взаємною згодою всіх учасників, а за її відсутності, суперечка вирішується в судовому порядку.

Кожний учасник спільної часткової власності пропорційно зі своєю часткою має право на прибутки від спільного майна.

Разом з тим, на такій же підставі — пропорційно своїй частці, він відповідає перед третіми особами за зобов'язаннями, пов'язаними із спільним майном; повинен брати участь у сплаті всякого роду податків і платежів, у витратах із збереження і утримання спільного майна (ст.ст. 359-360 ЦК України).

Істотним для учасника спільної часткової власності є його право на відчуження іншій особі своєї частки в спільному майні (ст. 361 ЦК України). Зробити це він може як оплатно (продати), так і безоплатно (подарувати). Однак від обраного засобу відчуження залежить вимога додаткової процедури.

Так, при продажу частки в спільній власності сторонній особі інші учасники спільної часткової власності мають право переважної купівлі частки, що продається. Тобто, вони мають право придбати частку за ту ж суму і на тих же умовах, на яких це запропоновано відчужувачем третім особам. Виняток складає продаж з публічних торгів, коли частка може бути продана будь-якому покупцеві.

Право переважної купівлі частки співвласниками забезпечується низкою заходів процедурного характеру. Зокрема, продавець частки в спільній власності зобов'язаний сповістити в письмовій формі інших співвласників про свій намір продати частку. У цьому повідомленні він має вказати ціну і всі істотні умови продажу. Після повідомлення співвласників продавець повинен зачекати один місяць, якщо йдеться про продаж частки в праві на будинок (або інше нерухоме майно), або десять днів, якщо відчужується частка в праві на інше (рухоме) майно. Тільки після цього він має право продати свою частку будь-якій особі.

Якщо декілька учасників спільної часткової власності виявили бажання придбати частку у спільній власності, право вибору покупця надається продавцеві.

При продажу частки з порушенням права переважної купівлі, інший учасник спільної власності протягом трьох місяців може звернутися до суду з позовом про перевід на нього прав і обов'язків покупця (ст. 362 ЦК України). До таких вимог застосовується позовна давність в один рік.

Слід зазначити, що чинне законодавство передбачає тільки право переважної купівлі частки в праві спільної власності. Отже, при відчуженні частки іншими засобами (зокрема, при безоплатній передачі) дотримання викладеної вище процедури не потрібно. Відчужувач може передати

безоплатно свою частку в праві спільної власності будь-якій особі, не сповіщаючи про це інших співвласників, не питаючи на це їх згоди і т.п.

Розподіл спільної власності проводиться за взаємною згодою. У разі суперечки питання вирішується в судовому порядку.

Кожний учасник спільної часткової власності має право вимагати виділу своєї частки із спільного майна. У випадку суперечки, а також у разі неможливості розділу майна в натурі, власник, що виокремлюється, отримує грошову компенсацію (ст. 364 ЦК України).

Право спільної сумісної власності виникає:

— на майно подружжя, яке придбане ними в період шлюбу, якщо інше не встановлено законом або договором (ч.1 ст. 60 СК України);

— на майно, яке придбане внаслідок спільної праці та за спільні грошові кошти членів сім'ї, якщо інше не встановлено письмовою згодою між ними (ч.4 ст. 368 ЦК України);

— на майно, яке придбано внаслідок спільної праці громадян, що об'єдналися для спільної діяльності, якщо письмовою угодою між ними встановлений режим спільної сумісної власності на придбане внаслідок такої діяльності майно;

— на майно осіб, що ведуть селянське (фермерське) господарство, якщо інше не встановлено письмовою угодою між ними.

— на квартиру або будинок, передані з державного житлового фонду шляхом приватизації за письмовою згодою всіх членів сім'ї наймача в їх спільну сумісну власність (ст. 8 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду»);

— на інше майно, що перебуває в спільній власності суб'єктів цивільного права, якщо між ними досягнута згода про встановлення спільної сумісної власності. З перерахованих випадків спільної сумісної власності найбільш поширеними і практично важливими є: право спільної сумісної власності подружжя, право спільної власності селянського (фермерського) господарства. Тому розглянемо їх трохи детальніше.

Спільна сумісна власність подружжя — це право подружжя володіти, користуватися, розпоряджатися своєю владою і в спільних інтересах майном, що їм належить.

Правовідносини власності подружжя можуть бути поділені на дві групи:

— правовідносини з приводу спільного майна, на яке у подружжя виникло право спільної сумісної власності;

— правовідносини з приводу роздільного майна, яке належить на праві приватної власності кожному з подружжя-До спільного майна подружжя у відповідності зі ст. 60 СК України відноситься майно, нажите подружжям за період шлюбу. Під майном в цьому випадку мається на увазі сукупність речей, майнових прав і обов'язків.

Під «придбаним майном» мається на увазі майно, яке з'явилося у подружжя внаслідок спільної праці. При цьому кількість, форма трудової участі не впливає на виникнення спільності майна і на обсяг прав подружжя на це

майно. Так, якщо один з подружжя займається домашнім господарством, виховує дітей або за іншими поважними причинами не працює, все одно виникає спільна сумісна власність.

Таке ж правило застосовується у випадках, коли обидва працюють, але розміри їх прибутків істотно відрізняються. При цьому слід враховувати, що не має значення, на кого з подружжя оформлені документи, що підтверджують майнові права (на будинок, автомашину тощо).

Для виникнення права спільної сумісної власності на певне майно необхідна наявність двох умов.

По-перше, майно має бути придбане в період перебування в зареєстрованому шлюбі (або в період проживання чоловіка та жінки однією сім'єю без реєстрації шлюбу (ст. 74 СК України). По-друге, воно повинно бути результатом їх праці.

Якщо будь-яка з цих умов відсутня, то виникає або спільна часткова, або роздільна (індивідуальна) власність суб'єктів цивільного права.

Особисте майно, яке належить роздільно кожному з подружжя, є об'єктом права приватної власності кожного з них. До складу роздільного майна входить:

1) майно, що придбане кожним з подружжя до реєстрації шлюбу.

Якщо за рахунок роздільного майна будь-ким з подружжя зроблені внески для придбання спільного майна, то ці внески мають враховуватись при визначенні часток подружжя в їх спільному майні.

Якщо майно, яке перебувало у власності одного з подружжя, за період шлюбу істотно збільшилося в своїй ціні внаслідок трудових або грошових витрат іншого з подружжя, то воно може бути визнане судом спільною сумісною власністю подружжя;

2) майно, отримане одним з подружжя у період шлюбу, але не внаслідок спільної праці, а подароване йому або успадковане ним;

3) речі індивідуального користування (одяг, взуття і т.д.), навіть якщо вони придбані під час шлюбу за рахунок спільних коштів.

Предмети професійної діяльності (лікарське обладнання, музичні інструменти тощо), придбані під час шлюбу, не належать до предметів даної категорії і є спільною сумісною власністю подружжя. Але у разі поділу це майно передається тому з подружжя, кому воно необхідне для професійної діяльності, а він повинен сплатити половину вартості вказаного майна;

4) майно, нажите кожним з подружжя у випадку встановлення режиму окремого проживання подружжя (стаття 120 СК України);

5) різного роду премії, отримані як винагороди за особисті заслуги одним з подружжя (Нобелівська премія, різні державні премії і т.п.).

Відносно розпорядження спільним майном існує презумпція згоди одного з подружжя при укладенні угоди відносно спільного майна іншим з подружжя (ст. 65 СК України). Якщо для укладення угоди потрібна нотаріальна форма, то згода іншого з подружжя на її здійснення також має бути нотаріально посвідчена.

Поділ спільного майна подружжя може бути проведено як під час перебування у шлюбі, так і після розірвання шлюбу. Якщо між подружжям досягнута угода, поділ може бути оформлений нотаріально. При відсутності такої згоди між ними, поділ майна можливий тільки у судовому порядку.

Основним принципом поділі є принцип рівності часток подружжя у спільному майні. Речі, що підлягають поділу, діляться в натурі. У тому випадку, якщо вони не можуть бути розділені в натурі, на одного з подружжя покладається обов'язок компенсувати іншому його частку грошима. Для вимог про поділ спільного майна встановлено трирічний строк позовної давності.

ВИСНОВКИ З ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ:

1. Право спільної власності — це право двох і більше осіб на один і той самий об'єкт.
2. Ідеальна частка — це частка у праві на річ.
3. Реальна частка визначається при припиненні права спільної власності і розділі речі. У цьому випадку йдеться саме про право на частину речі.
4. Спільне майно може належати сторонам на праві спільної часткової власності і на праві спільної сумісної власності.
5. Сутність спільної часткової власності в тому, що кожен із співвласників має чітко визначену частку у праві власності на спільне майно (ідеальну частку).
6. При спільній сумісній власності розміри часток заздалегідь не визначені, хоч і припускається, що вони рівні.

V. ПИТАННЯ

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ РЕЧОВИХ ПРАВ НА ЧУЖЕ МАЙНО

Ще у часи Стародавнього Риму постала потреба у виникненні прав на чужі речі у зв'язку з тим, що неможливо було задовольнити різні потреби людей лише за допомогою права власності. Права на чужі речі — є одним з істотних обмежень права власності, їх сутність полягає в тому, що суб'єкт даного права має змогу користуватися чужою річчю або навіть розпоряджатися нею. У римському праві були визначені такі види прав на чужі речі: сервітут, емфітевзис, суперфіцій, заставне право. Слід зазначити, що сучасне європейське законодавство засноване на римських положеннях і підходах у сфері речового права.

У чому полягає мета встановлення прав на чужі речі? Незважаючи на певну негативну роль, яку відіграють вказані права в обмеженні права власності, порушуючи тим самим один із суттєвих принципів приватного права — принцип свободи права власності, їх розповсюдженість у законодавствах країн Європи свідчить про корисність та доцільність вказаних прав. На підтвердження правильності такого погляду хотілося б навести висловлення відомого цивіліста І.О. Покровського: «Режим, збудований лише на праві власності, повністю ізолює одне господарство від іншого. Але така ізоляція навіть і в справжньому господарстві є нісенітницею».

З цим поглядом на проблему, що був висловлений ще на початку ХХ ст., не можна не погодитися.

Тобто іноді не обов'язково ставати власником, щоб задовольнити будь-які майнові потреби, тим більше, що володіння майном на праві власності не завжди є можливим чи просто вигідним.

Слід зазначити, що до розробки чинного ЦК України про існування в цивільному законодавстві України абсолютних майнових прав, відмінних від права власності, можна було скласти уяву лише виходячи з теоретичного узагальнення, зробленого на підставі порівняльного аналізу нормативного матеріалу. Тому межі даного інституту були нечіткими, що, в свою чергу, робило неможливим розв'язання питань щодо виявлення загальних рис і відмінностей серед його видів, детального вивчення кожного з них, з'ясування принципів відзнак усього інституту в цілому і окремих підгруп, що його складають, відокремлення даного інституту у системі цивільних прав.

Представлена у ЦК України система речових прав разом з нормами, що детально регламентують кожний з її видів, є пробним кроком у даному напрямі, який потребує певного теоретичного аналізу.

У ст. 395 ЦК України зазначено, що речовими правами на чуже майно вважаються: право володіння, сервітут, суперфіцій, емфітевзис. Законом можуть бути передбачені інші речові права на чуже майно. Тобто законодавець не тільки чітко визначає види прав на чужі речі, зміст яких розкривають відповідні норми ЦК України, а й залишає вільним місце для тих прав, що виникатимуть у процесі подальшого розвитку приватних відносин у нашому суспільстві. На перший погляд, такий підхід є дуже вдалим, але все ж таки він містить і певну проблему, оскільки проголошує надто вільне встановлення нових видів речових прав.

Слід зазначити, що всі законодавства континентальної (європейської) системи права беруть за основу принцип встановлення речових прав законом і надають у цивільних кодексах перелік тільки тих прав, що розглядаються безпосередньо ними. У цьому полягає один із суттєвих принципів речового права — принцип встановлення речових прав законом.

Види речових прав та їх зміст, порядок виникнення та припинення встановлюються виключно законом, а не домовленістю сторін. Принцип встановлення речових прав законом розповсюджується, перш за все, на обмежені речові права (права на чужі речі), оскільки саме вони схожі на права зобов'язальні і даний принцип проводить межу між ними та зобов'язальними правами.

Проте, виходячи з вивчення зарубіжного законодавства, було б більш коректним визначити вказаний принцип як принцип встановлення речових прав ЦК України. Тобто «звання» дійсно речового права можуть отримати лише ті майнові права, що конкретизовані у ЦК України. З цього приводу справедливим видається таке висловлення: «За яких би підстав не проводилась класифікація речових прав і якою б не була їх природа, положення про речові права, що містяться у правових актах іншої галузі (наприклад, у Земельному кодексі),

мають відповідати нормам ЦК України». Вказаний принцип ґрунтується на тому, що будь-яка правова система, якщо нею рецесійовані римські положення, має обмежене коло речових прав.

Таке становище зумовлено насамперед тим, що речові права — права абсолютні, тобто обов'язкові для всіх. Вони суттєво відрізняються від так званих «відносних» прав, розмаїття яких закон не обмежує, оскільки вони мають силу лише для сторін, що уклали угоду. Навпаки, надати можливість визначення обсягу і змісту речових прав приватним особам держава не може, оскільки абсолютний характер даних прав певним чином впливає на цивільний оборот у цілому і торкається інтересів третіх осіб.

ЦК України передбачає такі види речових прав, як право власності і речові права на чуже майно. Згідно зі ст. 395 речовими правами на чуже майно визнаються:

- 1) право володіння;
- 2) право користування (сервітут);
- 3) право забудови земельної ділянки (суперфіцій);
- 4) право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис).

Слід зазначити, що правова природа зазначеного в даному переліку права володіння є надто спірною, суперечливою. Право володіння не можна, на нашу думку, змішувати з категорією прав на чуже майно (речі).

Єдина спільна ознака, що поєднує володіння з правами на чуже майно (речі), — це передбачена у ст. 396 ЦК України можливість захисту права, у тому числі і від власника майна.

Речове право на чужу річ може виникати на підставі закону, заповіту, рішення суду. Воно також може бути встановлено договором між особою, яка воліє скористатися чужою річчю, та особою, яка є власником даної речі. Проте це договір не про право використання чужої речі (майна), а про встановлення речового права на ці речі.

Передусім речове право може бути встановлено законом, наприклад, законодавець може своїм законом встановити право певних осіб прокласти електролінію, трубопровід, шляхопровід через чужі земельні ділянки. Законом встановлюється право користування житлом членів сім'ї власника цього житла, право збирати в лісі ягоди, горіхи, коріння тощо.

Власник майна може встановити речове право на використання свого майна після своєї смерті заповітом. Спадкоємцем заповідач може призначити одну особу, водночас надавши іншій особі право обмеженого користування успадкованим майном спадкоємця. Наприклад, заповідач призначив сина спадкоємцем підприємства і водночас надав своїй вдові право користування половиною цього підприємства. Іншими словами, син є власником підприємства, але половину доходів від цього підприємства одержуватиме вдова померлого, тобто мати сина. Коли помре або відмовиться від свого права на половину доходів, право власності і відновиться у повному обсязі.

У деяких випадках речове право на чужу річ може бути встановлено судовим рішенням. Чинний ЦК України не визнав виникнення речового права на чужу річ явністю. Але в житті такі ситуації виникають. Наприклад, сусіди власника і: земельної ділянки постійно ходили через неї до річки. Власник ділянки продав її, новий власник заборонив сусідам ходити через неї до річки. Сусіди звернулися до суду і мотивували свої вимоги тим, що їх діди ходили через цю ділянку і вони мають право проходу. Суд може визнати вимогу сусідів обґрунтованою. Речові права можуть припинятися:

- при поєднанні в одній особі суб'єкта речового права і власника майна (речі), обтяженого речовим правом. Наприклад, суб'єкт речового права на чужу річ став власником цієї речі, що була обтяжена речовим правом;

- коли суб'єкт речового права відмовляється від подальшого його використання;

- коли спливає строк, на який було встановлено речове право;

- при виникненні обставин, які були підставою для встановлення речового права. Наприклад, поблизу була прокладена дорога до річки і відпала потреба ходити через чужу земельну ділянку;

- при невикористанні речового права протягом трьох років. Це ще називають припиненням речового права за давністю.

Особисті сервітути припиняються зі смертю особи, на користь якої було встановлено сервітут. Речове право може бути припинено також законом або судовим рішенням.

ВИСНОВКИ З П'ЯТОГО ПИТАННЯ:

1. Права на чужі речі — є одним з істотних обмежень права власності, їх сутність полягає в тому, що суб'єкт даного права має змогу користуватися чужою річчю або навіть розпоряджатися нею.

2. У ст. 395 ЦК України зазначено, що речовими правами на чуже майно вважаються: право володіння, сервітут, суперфіцій, емфітевзис. Законом можуть бути передбачені інші речові права на чуже майно.

3. Єдина спільна ознака, що поєднує володіння з правами на чуже майно (речі), — це передбачена у ст. 396 ЦК України можливість захисту права, у тому числі і від власника майна.

4. Речове право на чужу річ може виникати на підставі закону, заповіту, рішення суду. Воно також може бути встановлено договором між особою, яка воліє скористатися чужою річчю, та особою, яка є власником даної речі.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

1. Власність - це суспільні відносини між людьми з приводу речей, в яких одні власники ставляться до речей, як до своїх, а всі інші — невластники — зобов'язані ставитись до них, як до чужих і стримуватись від будь-яких посягань на них.

2. Право власності в об'єктивному розумінні — це система норм права, що регулюють суспільні відносини володіння, користування та

розпорядження власником своїм майном.

3. Право власності в суб'єктивному розумінні — це врегульовані законом суспільні відносини володіння, користування та розпорядження майном.

4. Права власника щодо володіння, користування та розпорядження майном і складають зміст права власності.

5. Аналіз чинного законодавства дозволяє зробити висновок про наявність в Україні трьох форм власності: а) приватна; б) державна; в) комунальна.

6. Наявність правової форми колективної власності суперечить чинній Конституції України і підлягає перегляду в контексті юридичної конструкції спільної власності.

7. До основних критеріїв класифікації права власності слід віднести: а) кількість співвласників; б) характер розподілу між ними права та обов'язків; в) об'єкта власності тощо.

8. Попередні історичні періоди право власності проголошувалося недоторканим і необмеженим; це відображено, зокрема, Французькому ЦК. З часом правовий режим змінювався відповідно до потреб суспільної практики.

9. У реалізації права власності власник не повинен порушувати прав і законних інтересів інших осіб, які в деяких можуть суперечити інтересам власника. У зв'язку з цим всіх країн передбачають можливість певних обмежень власності.

10. Історично держави вводили примусові обмеження правомочностей власника, які мають прямий чи непрямий характер закріплення прав держави на примусове відчуження майна, встановлення публічних сервітутів (прямі обмеження); обмеження можливості укладати певні види цивільних угод, заборони виробництва певних речей, ліцензування тощо (непрямі обмеження).

11. Добровільне обмеження правомочностей власника здійснюється з його волі на основі договорів позики, найму, забудівлі, заснування сервітутів та ін.

12. Суб'єктивне право власності виникає і зникає при настанні певних юридичних фактів, які називаються підставою права власності.

13. Підстави виникнення права власності ділять на первісні та похідні.

14. До первісних відносяться ті, за яких право власності на майно виникає вперше або окрім волі попереднього власника.

15. До похідних відносяться ті, за яких право власності виникає у нового власника з волі попереднього власника.

16. Право власності припиняється при настанні певних юридичних фактів: а) обставини, пов'язані з припиненням існування об'єкта права власності (споживання палива, харчових продуктів, загибель речі); б) обставини, пов'язані з припиненням існування суб'єкта прав власності; в) примусове відчуження майна власника не з його волі, а на підставах, визначених у законі.

17. Суб'єктами права приватної власності є фізичні та юридичні особи, які можуть бути власниками будь-якого майна, за винятком окремих видів, які відповідно до закону не можуть їм належати.

18. Об'єктами права приватної власності є житлові будинки, квартири, предмети особистого користування, дачі, садові будинки, предмети домашнього господарства, продуктивна і робоча худоба, транспортні засоби, грошові кошти, акції, інші цінні папери тощо.

19. Після прийняття Конституції України 1996 року з'явилися передумови щодо виділення в якості окремої форми власності - комунальної.

20. Суб'єктами права комунальної власності є територіальні громади, а не адміністративно-територіальні одиниці.

21. Специфічними підставами виникнення права комунальної власності є місцеві податки та збори, безхазяйне майно, відумерла спадщина тощо.

22. Суб'єктами права державної власності в межах покладених на них законодавством компетенцій виступають ВР України, Президент України, КМУ України, Фонд державного майна тощо.

23. Специфічними підставами виникнення права державної власності виступають: державні податки та мита, конфіскація, реквізиція тощо.

24. Право спільної власності — це право двох і більше осіб на одне й те саме майно.

25. Ідеальна частка — це частка у праві на річ.

26. Реальна частка визначається при припиненні права спільної власності і розділі речі. У цьому випадку йдеться саме про право на частину речі.

27. Спільне майно може належати сторонам на праві спільної часткової власності і на праві спільної сумісної власності.

28. Сутність спільної часткової власності в тому, що кожний із співвласників має чітко визначену частку у праві власності на спільне майно (ідеальну частку).

29. При спільній сумісній власності розміри часток заздалегідь не визначені, хоч і припускається, що вони рівні.

30. Права на чужі речі — є одним з істотних обмежень права власності, їх сутність полягає в тому, що суб'єкт даного права має змогу користуватися чужою річчю або навіть розпоряджатися нею.

31. У ст. 395 ЦК України зазначено, що речовими правами на чуже майно вважаються: право володіння, сервітут, суперфіцій, емфітевзис. Законом можуть бути передбачені інші речові права на чуже майно.

32. Єдина спільна ознака, що поєднує володіння з правами на чуже майно (речі), — це передбачена у ст. 396 ЦК України можливість захисту права, у тому числі і від власника майна.

33. Речове право на чужу річ може виникати на підставі закону, заповіту, рішення суду. Воно також може бути встановлено договором між особою, яка воліє скористатися чужою річчю, та особою, яка є власником даної речі.

34. Перехід права власності на майно від власника до інших осіб не є підставою для припинення речових прав інших уповноважених осіб на це майно за винятками, встановленими законом або договором.

35. Речові права являють собою юридичні форми, що забезпечують можливість тривалої, незалежної від згоди власника участі однієї особи у праві власності іншої.

36. Суб'єкт речового права має право володіти, частіше користуватися і навіть розпоряджатися чужою річчю (майном) у визначених межах. Здійснення цих правомочностей не повинно шкодити праву власності, обмеженому речовим правом.

37. Володіння - це фактичний стан, за яким володілець має певну річ чи майно, вважає цю річ чи майно своїм, яке належить йому за правом, але самого права не має.

38. Для фактичного стану необхідні два елементи: об'єктивний – фактично мати річ у своєму володінні і суб'єктивний — вважати дану річ своєю такою

39. Західна традиція розглядає володіння як окремий, самостійний інститут. Східна правова традиція характеризується тим, що для неї не притаманно надавати захист безтитульному (фактичному) володінню від власника або іншої уповноваженої особи.

40. Суб'єктами права володіння чужим майном вважаються особи, які тримають його у себе. Таке право володіння може належати одночасно двом або більше особам (ст. 397 ЦК України). Вказане володіння вважається правомірним, якщо інше не випливає із закону або не встановлено рішенням суду (п. 3 ст. 397 ЦК України).

41. У ЦК України передбачені підстави виникнення і припинення права володіння (статті 398—399). Підстави виникнення характерні лише для законного володіння — договір з власником або особою, якій майно було передане власником, та інші підстави, передбачені законом.

42. Згідно зі ст. 399 ЦК України право володіння припиняється у разі: 1) відмови володільця від володіння майном; 2) витребування майна від володільця власником майна або іншою особою; 3) знищення майна; 4) в інших випадках, встановлених законом.

43. Сервітут – це право обмеженого використання чужої речі.

44. Сервітути можуть бути встановлені законом, договором або рішенням суду.

45. ЦК України передбачає наявність двох основних різновидів сервітутів – земельний та особистий.

46. Земельний сервітут може полягати у можливості проходу, проїзду через чужу земельну ділянку, прокладання експлуатації ліній електропередачі, зв'язку і трубопроводів, забезпечення водопостачання, меліорації тощо.

47. Особистий сервітут припиняється при відсутності його суб'єкта без поважних причин понад один рік.

48. Обсяг правомочностей суб'єктів емфітевзису та суперфіцію є настільки великий, що практично збігається з правомочностями власника. Проте, на відміну від права власності, суб'єкти емфітевзису та суперфіцію не

можуть вільно здійснювати користування та розпорядження майном. Вони обмежені у цьому законом і договором із власником.

49. Емфітевзис — це право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб, що виникає на підставі договору між власником земельної ділянки і особою, яка виявила бажання користуватися цією земельною ділянкою як землекористувач.

50. Суперфіцій — це право користування чужою земельною ділянкою для забудови.

51. Речові права є похідними від права власності.

52. Речові права мають менший обсяг повноважень, ніж право власності, в іншому разі вони вважалися б власністю.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Відносини власності регулюються різними галузями права, але суттєва роль належить приватному (цивільному) праву. Саме вивчаючи дану тему з курсу цивільного права з'ясовуються такі питання: що таке право власності, які його форми передбачені законом, з якого моменту виникає, якими правомочностями наділений власник тощо. Без наявності цих фундаментальних знань працівникам міліції буде неможливим застосовувати норми права інших галузей (адміністративного, кримінального та інш.) для охорони (захисту) прав та інтересів власників тощо.

При вивченні теми слід приділити увагу з'ясуванню змісту наступних понять: власність, право власності, володіння, користування, розпорядження, право довірчої власності, форми власності, приватна власність, державна власність, комунальна власність, виключна власність народу України.

У результаті вивчення теми здобувачі вищої освіти повинні опанувати наступними знаннями:

- визначення поняття «право власності»;
- форми власності;
- правомочності власника;
- підстави виникнення права власності;
- підстави припинення права власності.

Необхідним є формування у здобувачів вищої освіти наступних навичок та вмінь:

- визначати підстави та порядок набуття права власності;
- застосовувати норми інституту набувальної давності;
- з'ясовувати розмір часток майна у спільній власності.

**ТЕМА № 9. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
(2 години)**

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:.....	124
ВСТУП.....	125
1. Поняття цивільно-правової відповідальності	125
2. Види цивільно-правової відповідальності.....	131
3. Склад правопорушення та умови цивільно-правової відповідальності.....	136
4. Підстави звільнення від відповідальності	144
ВИСНОВКИ З ТЕМИ:	148

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, Т.І. Бегова та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – Х.: Право, 2012. – Т.2. – 816 с.
2. Харитонов Є.О., Харитонova О.І., Старцев О.В. Цивільне право України: Підручник. – Вид. 3, перероб. і доп. – К.: Істина, 2013. – 808 с.
3. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс: Підручник. – 3-тє вид., допов. – К.: «ВД» Дакор», 2013. – 672 с.
4. Цивільне право України (Загальна частина): Навчальний посібник / кол. авт. – К.: «Хай-Тек Прес», 2013. – 432 с. (видання з грифом МОНМС)
5. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. - 5-те вид., перероб. і допов. / за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – Т.ІІ. – 1120 с.
6. Цивільне право: посібник для підготовки до іспиту / Є.О. Харитонов, Н.Ю. Голубєва. – Видання третє, перероблене та доповнене. – Ч II. – Х.: Одиссей, 2013. – 256 с.
7. Мічурін Є.О., Шишка О.Р. Цивільне право. Альбом схем / За ред. Є.О. Мічуріна. – Вид. 4-те, перероб. і доп. – Х.: Фактор, 2013. – 464 с.
8. Цивільне право України: Загальна частина: [підручник] / І.А. Бірюков, О.Ю. Заїка, С.С. Бичкова; за ред. І.А. Бірюкова, О.Ю. Заїки. – 3-тє вид., змін. та доповн. – К.: Алерта, 2014. – 510 с.
9. Цивільне право України. Особлива частина: підручник / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, Р.А. Майданника. – 4-те вид., стереотипне. – К.: Юрінком Інтер, 2014. – 1176 с.
10. Актуальні питання прикладної цивілістики у сфері складання процесуальних документів. Науково-практичний посібник; [за заг. ред. д.ю.н., професора М.М. Ясинка]. – К.: Алерта, 2015. – 814 с.
11. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. [текст] / За заг. ред. Бобрика В.І. – К.: «Центр учбової літератури», 2016. – 784 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

сформувати в свідомості здобувачів вищої освіти уявлення про специфіку цивільно-правової відповідальності шляхом виділення ознак цього різновиду юридичної відповідальності; здійснення порівняльної характеристики складу юридичного правопорушення та умов відповідальності в цивільному праві; з'ясування основних різновидів та форм цивільної відповідальності, а також визначення підстав звільнення від неї.

ВСТУП

Предметом цивільно-правового регулювання є особисті немайнові та майнові відносини. Але регулювання цивільно-правових відносин вирішує питання організації відносин між суб'єктами цивільного права тільки у разі, якщо реалізація цивільних прав і обов'язків з боку всіх учасників цивільних правовідносин є ідеальною. Якщо відбувається порушення цивільних прав, замість потреби в регулюванні цивільних правовідносин виникає потреба захистити права суб'єктів цивільного права. Відсутність механізму і правових підстав для цивільно-правового захисту усуває можливість стимулювання суб'єктів цивільного права до виконання своїх прав та обов'язків і, відповідно, робить безперспективною ідею цивільно-правового регулювання.

Залежно від змісту цивільного правопорушення застосовуються різні засоби цивільно-правового захисту. Основною метою цивільно-правового захисту є відновлення прав суб'єктів, чий права порушені. Водночас цивільне право допускає такі засоби захисту, призначенням яких є додатковий вплив на правопорушника з метою його покарання і стимулювання до позитивного ставлення при виконанні своїх цивільних прав і обов'язків у майбутньому. Різниця в основних цілях різних засобів захисту призвела до їх поділу на *міри захисту* і *міри відповідальності*.

Міри захисту спрямовані на виконання цивільно-правового обов'язку щодо суб'єкта, права якого порушені. Вони можуть бути реалізовані як судовими органами, так і самим уповноваженим суб'єктом, але завжди забезпечені можливістю державного примусу щодо їх реалізації. Міри захисту, як правило, не пов'язані з засудженням поведінки правопорушника (наприклад, двостороння реституція при визнанні угоди недійсною - ст. 216 ЦК України).

Міри відповідальності, крім відновлення прав потерпілого, завжди спричиняють несприятливі наслідки у майновій сфері особи, яка такі права порушила.

І. ПИТАННЯ

ПОНЯТТЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Обов'язковими ознаками цивільно-правової відповідальності є негативні несприятливі наслідки у майновій сфері правопорушника; осуд правопорушення і правопорушника; можливість державного примусу.

Негативні несприятливі наслідки у майновій сфері правопорушника означають зменшення частини його майна. Осуд — це негативна реакція держави і суспільства на правопорушення і правопорушника. *Державний примус* виражається у тому, що міри відповідальності встановлюються у правових нормах, реалізація яких забезпечується примусовою силою держави. Юридична відповідальність завжди призводить до негативних наслідків для винної особи, обмеження її майнових, особистих чи інших інтересів¹. Тобто правопорушник повинен нести додаткові обтяження. Такими обтяженнями або несприятливими для правопорушника наслідками можуть бути:

- заміна невиконаного обов'язку новим (наприклад, обов'язок відшкодувати збитки, завдані простроченням боржника (ст. 612 ЦК України); зміна умов зобов'язання при односторонній відмові від зобов'язання (ст. 615 ЦК України);
- заміна основного обов'язку новим, додатковим, часто має місце при порушенні абсолютних суб'єктивних прав (наприклад, відшкодування шкоди, завданої власникові земельної ділянки, житлового будинку, інших будівель, пов'язаних із зниженням їх цінності, ст. 394 ЦК України; відшкодування збитків та моральної шкоди при визнанні правочину недійсним, ст. 216 ЦК України);
- приєднання до порушеного обов'язку нового (наприклад, окрім виконання зобов'язання, обов'язок відшкодувати збитки, сплатити неустойку, ст. 552 ЦК України);
- зміна або припинення правовідношення (статті 16, 22 ЦК України).

Отже, **цивільно-правова відповідальність** — це правовідношення, що виражається у вигляді несприятливих наслідків майнового і немайнового характеру у боржника, які забезпечуються державним примусом і тягнуть за собою засудження правопорушення і його суб'єкта.

Відшкодування збитків, сплата неустойки і втрата завдатку є додатковими до основного обов'язку, бо основний обов'язок боржника полягає у передачі майна, виконанні робіт, наданні послуг тощо і він виконується на еквівалентній та сплатній засадах. Сплачуючи неустойку, втрачаючи завдаток або відшкодовуючи кредиторів заподіяні збитки, боржник не отримує від нього жодної компенсації, отже, на боржника покладаються не вигідні майнові наслідки порушення зобов'язання.

Деякі автори вважають цивільно-правову відповідальність **санкцією** за правопорушення, що тягне для порушника негативні наслідки у вигляді позбавлення суб'єктивних цивільних прав або покладення на нього нових чи додаткових цивільно-правових обов'язків². Визначення цивільно-правової відповідальності як санкції має свої правові підстави.

Санкція, як і цивільна відповідальність, забезпечена можливістю її реалізації через державний примус і являє собою засновану на правовій нормі

¹ Теория государства и права: Курс лекций. — М.: Юристь, 1999. — С. 542.

² Иоффе О. С. Обязательственное право. — М.: Юрид. лит., 1975. — С. 97.

примусову міру³. Слід зазначити, що відповідальність за правопорушення є санкцією, але не всіляка санкція є відповідальністю. Наприклад, усунення перешкод у здійсненні права користування та розпоряджання своїм майном (ст. 391 ЦК України) за змістом є санкцією, яка є наслідком правопорушення. Але така санкція не пов'язана з додатковими обтяженнями для правопорушника і, отже, є не мірою відповідальності, а мірою захисту речових прав.

Санкцією є будь-які правові наслідки правопорушення, у тому числі й ті, застосування яких не тягне за собою настання додаткових несприятливих наслідків для правопорушника. Санкцією норми права можна вважати не тільки передбачені законом міри державно-примусового характеру, що застосовуються судом, господарським судом або іншими компетентними державними чи громадськими органами, а й передбачені законом міри, які можуть застосовуватися самостійно уповноваженою особою до зобов'язаної особи у разі порушення останньою цивільних прав або обов'язків. Так, якщо внаслідок прострочення боржником виконання зобов'язання втратило інтерес для кредитора, він може відмовитися від прийняття виконання і вимагати відшкодування збитків (ст. 612 ЦК України).

Отже, з одного боку, санкція, яка проявляється у цивільно-правовій відповідальності, є мірою відповідальності за правопорушення, з іншого, — цивільно-правова відповідальність є фактично різновидом санкції.

Як санкції, міри відповідальності можуть бути поділені на *конфіскаційні, стимулюючі (штрафні), компенсаційні*. Суть і цільова спрямованість кожного з різновидів відображаються в їх назві, а також обумовлюють зміст функціональної спрямованості цивільно-правової відповідальності.

Конфіскаційні санкції — це санкції, що пов'язані з безоплатним вилученням у доход держави майна (наприклад, до особи може бути застосовано позбавлення права власності на майно за рішенням суду як санкція за вчинення правопорушення (конфіскація) у випадках, встановлених законом (ст. 354 ЦК України).

Штрафні санкції — це ті, які застосовуються до правопорушника незалежно від майнової шкоди, якої зазнала потерпіла сторона внаслідок правопорушення (наприклад, відповідно до ст. 549 ЦК України штрафом є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежне виконаного зобов'язання). Від конфіскаційних штрафні санкції відрізняються тим, що перші стягуються з правопорушника в доход держави, другі — на користь потерпілої сторони. Суттєвою ознакою штрафних санкцій є те, що вони застосовуються незалежно від наявності збитків. Така незалежність також виражається у тому, що штрафні санкції застосовуються навіть у розмірі більшому, ніж самі збитки, якщо вони є, і взагалі незалежно від того, чи подано позов про збитки. Наприклад, за затримку у відправленні транспортного засобу, що перевозить пасажирів, або запізнення у прибутті такого транспортного засобу до пункту призначення перевізник сплачує пасажирові штраф, а якщо поїздка

³ Брагинский М. Й., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая: общие положения. — М., 2000. — С. 608.

пасажира з пункту пересадки не відбулася внаслідок запізнення транспортного засобу, який доставив його у цей пункт, перевізник зобов'язаний відшкодувати пасажирові завдані збитки (ст. 922 ЦК України).

Компенсаційні санкції — це ті, що призначені відшкодувати потерпілій стороні шкоду, заподіяну правопорушником. Як правило, такі санкції застосовуються у випадках невиконання або неналежного виконання зобов'язання із договору або заподіяння шкоди деліктом (наприклад, відшкодування майнової шкоди фізичній особі, яка потерпіла від злочину (ст. 1177 ЦК України)).

Правовою підставою застосування до правопорушника цивільної відповідальності є норма права. *Фактичною підставою* для застосування міри цивільної відповідальності є скоєння цивільного правопорушення.

Специфічними рисами цивільної відповідальності, які відрізняють її від інших видів юридичної відповідальності, є такі.

По-перше, її *майновий характер*. Застосування цивільно-правової відповідальності завжди пов'язане із втратами майнового характеру у майновій сфері боржника (відшкодуванням заподіяної шкоди, сплатою неустойки (штраф, пеня). Навіть коли правопорушення зачіпає особисті немайнові права або завдає моральної шкоди, застосування цивільно-правової відповідальності реалізується через стягнення на користь потерпілого грошової суми для відшкодування збитків або моральної шкоди (ст. 23 ЦК України).

По-друге, цивільно-правова відповідальність завжди є відповідальністю одного учасника цивільно-правових відносин перед іншим — це *відповідальність правопорушника перед потерпілим*. Це обумовлено тим, що цивільне право регулює відносини між рівноправними та автономними суб'єктами, а отже, порушення обов'язків одним суб'єктом завжди тягне за собою порушення прав іншого учасника правовідносин. При застосуванні міри кримінальної відповідальності правовідносини виникають перш за все між державою і правопорушником, що пов'язано з більшою суспільною небезпекою кримінальних правопорушень і спрямованістю міри кримінальної відповідальності на особу правопорушника з метою викликати позитивні зміни в особистості правопорушника.

У зв'язку з тим, що цивільні правопорушення також можуть зачіпати інтереси суспільства і держави, цивільне право допускає виникнення при застосуванні цивільно-правової відповідальності відносин між державою і правопорушником. Такі правовідносини реалізуються у застосуванні до правопорушника мір конфіскаційного характеру і носять виключний для цивільного права характер.

По-третє, особливістю цивільної відповідальності є можливість *перевищення розміру відповідальності у порівнянні з розміром заподіяної шкоди або збитків* (наприклад, застосування штрафної неустойки, завдаток). Слід звернути увагу на те, що штрафна неустойка за чинним ЦК набуває загального характеру і застосовується завжди, крім випадків, коли законодавством або договором передбачено інше. Саме в такий спосіб втілюється одна зі

специфічних ознак цивільної відповідальності у вигляді додаткових обтяжень у майновій сфері правопорушника. Але закон певною мірою намагається регулювати питання застосування цивільно-правової відповідальності на засадах справедливості шляхом законодавче встановленої можливості зменшення розміру неустойки, якщо він значно перевищує розмір фактично завданих збитків. Так, розмір неустойки може бути зменшений за рішенням суду, якщо він значно перевищує розмір збитків, та за наявності інших обставин, які мають істотне значення (ст. 551 ЦК України).

По-четверте, особливістю цивільно-правової відповідальності є застосування *рівних за обсягом мір відповідальності за однотипні правопорушення*, що забезпечує послідовну реалізацію принципу рівноправності учасників цивільно-правових відносин.

Значення цивільно-правової відповідальності відображається в її *функціях*.

Попереджувально-виховна функція відповідальності спрямована на попередження правопорушень. Міри цивільно-правової відповідальності стимулюють боржника (приватна превенція) та інших (загальна превенція) учасників цивільних відносин до належного виконання своїх зобов'язань.

Репресивна функція означає покарання правопорушника, яке виражається у додаткових несприятливих зобов'язаннях, що забезпечуються примусовою силою держави.

Компенсаційна функція проявляється у ліквідації несприятливих наслідків у потерпілого (кредитора) за рахунок порушника (боржника).

Сигналізаційна функція має велике значення для інших партнерів боржника, оскільки може служити сигналом про можливість недоліків у поведінці боржника, які можуть виявитися у нових правовідносинах при заподіянні правопорушення.

До *принципів* цивільно-правової відповідальності можна віднести принципи: 1) *законності* (обов'язкове виконання суб'єктами цивільного права імперативних вимог, викладених у нормі права щодо відповідальності); 2) *невідворотності* відповідальності (обов'язкове застосування відповідальності до будь-якого правопорушника); 3) *індивідуалізації* (допускається врахування ступеня суспільної небезпеки правопорушення, форми вини, майнового стану правопорушника та ін. (наприклад, ст. 1193 ЦК України встановлює можливість урахування вини потерпілого і матеріального становища фізичної особи, яка завдала шкоди); 4) *принцип повного відшкодування* шкоди (відновлення майнового становища потерпілого до стану, який існував до правопорушення (ст. 1166 ЦК України); 5) *принцип рівності* сторін; 6) *принцип поєднання особистих інтересів із суспільними* (здійснення права не повинно шкодити інтересам і цивільним правам суспільства та іншим суб'єктам цивільного права; наприклад, фізична особа має право вимагати усунення небезпеки, створеної внаслідок підприємницької або іншої діяльності, яка загрожує життю та здоров'ю (ст. 282 ЦК України).

Розвиток *страхування* цивільної відповідальності, а також соціального страхування тлумачиться багатьма західними юристами як свідок згасання

цивільної відповідальності, як мінімум у сфері деліктних правовідносин. На їх думку, заміна цивільної відповідальності страхуванням призводить не до посилення захисту потерпілих, а до його послаблення, тому що, розраховуючи на страхування відповідальності внаслідок своєї діяльності, особа поводить себе більш необачно і, відповідно, більш соціально небезпечно, їхні опоненти заперечують, що страхування є найбільш оптимальним засобом відшкодування, але у зв'язку з тим, що страхування не може виконувати кримінальну і, відповідно, репресивну функцію, страхування доповнюється можливістю стягнення шкоди шляхом встановлення можливості стягнення відшкодуваної страхувальником шкоди через регресні позови. Отже, розвиток страхування цивільної відповідальності супроводжується часто не заміною цивільної відповідальності в цілому інститутом страхування, а відродженням майнової винної відповідальності, але вже на етапі розгляду регресних вимог страхувальника до застрахованої особи.

Принцип *каналізування* цивільної відповідальності полягає у тому, що відповідальність несе тільки одна особа, вказана у нормативному акті, незалежно від того, заподіяна шкода нею самою чи іншими особами. Як правило, забороняється переносити відповідальність на дійсних заподіювачів шкоди, за винятком, коли, наприклад, між сторонами є спеціальна угода з цього питання. Так, виняткова відповідальність оператора атомної установки може бути прямо закріплена у законі. Вона отримала назву «юридичного каналізування» за законодавством Франції, Японії, Нідерландів, Англії, Швеції, Швейцарії, Бельгії, Іспанії та інших країн. Потерпілий від ядерного інциденту може звернутися з позовом про відшкодування шкоди тільки до оператора ядерної установки. Усі інші винні особи звільняються від майнової відповідальності, за винятком випадків, коли в оператора з ними укладена спеціальна угода.

Необхідність, з одного боку, відшкодування шкоди, заподіяної невинними діями (наприклад, випадкової шкоди), з іншого, — несправедливість покарання невинних осіб через притягнення їх до відповідальності змушує шукати шляхи вирішення проблеми *безвинної відповідальності*.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

1. Обов'язковими ознаками цивільно-правової відповідальності є негативні несприятливі наслідки у майновій сфері правопорушника; осуд правопорушення і правопорушника; можливість державного примусу.

2. Цивільно-правова відповідальність — це правовідношення, що виражається у вигляді несприятливих наслідків майнового і немайнового характеру у боржника, які забезпечуються державним примусом і тягнуть за собою засудження правопорушення і його суб'єкта.

3. Конфіскаційні санкції — це санкції, що пов'язані з безоплатним вилученням у доход держави майна (наприклад, до особи може бути застосовано позбавлення права власності на майно за рішенням суду як санкція за вчинення правопорушення (конфіскація) у випадках, встановлених законом.

4. Штрафні санкції — це ті, які застосовуються до правопорушника незалежно від майнової шкоди, якої зазнала потерпіла сторона внаслідок правопорушення.

5. Компенсаційні санкції — це ті, що призначені відшкодувати потерпілій стороні шкоду, заподіяну правопорушником.

6. Правовою підставою застосування до правопорушника цивільної відповідальності є норма права. Фактичною підставою для застосування міри цивільної відповідальності є скоєння цивільного правопорушення.

II. ПИТАННЯ ВИДИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Поділ цивільно-правової відповідальності на види може відбуватися за різноманітними критеріями залежно від того, з якою метою такий поділ здійснюється.

Види цивільно-правової відповідальності розрізняються *за інститутами* цивільного права: інститутом договірних зобов'язань та інститутом позадоговірних зобов'язань.

Залежно від *підстав* застосування відповідальності розрізняють відповідальність договірну і позадоговірну (деліктну); *суб'єктів* — цивільно-правова відповідальність може бути індивідуальною або спільною (частковою, солідарною, субсидіарною); *характеру* відповідальності — виокремлюють міри, що впливають безпосередньо на свідомість особи (міри особистого характеру), і ті, що впливають опосередковано через майнові права й інтереси правопорушника; *цілей* відповідальності — міри відповідальності можна поділити на відновлювальні (відшкодування шкоди) і каральні (репресивні і превентивні) (стягнення неустойки, конфіскаційні міри та ін.); *розмірів і обсягу* — відповідальність буває повна, обмежена, підвищена; *характеру поділу відповідальності* між кількома правопорушниками — виокремлюють часткову, солідарну і субсидіарну відповідальність.

Договірна і позадоговірна (деліктна) відповідальність. Юридичне значення поділу відповідальності на договірну і позадоговірну полягає у тому, що форми і розміри позадоговірної відповідальності визначаються тільки законом, водночас як договірної відповідальності — визначаються як законом, так і умовами договору. Договором може бути передбачена відповідальність, у тому числі за правопорушення, за які чинне законодавство відповідальності не передбачає, або інша форма відповідальності, ніж та, що прямо передбачена законодавством. Сторонами також може бути підвищено або занижено розмір відповідальності порівняно з тією, що передбачена законодавством, якщо законом не передбачено інше. Наприклад, розмір неустойки, встановлений законом, у договорі може бути збільшений або зменшений, крім випадків, передбачених законом (ст. 551 ЦК України).

Договірна відповідальність настає у разі порушення договірного зобов'язання. Позадоговірна відповідальність має місце у випадку заподіяння

правопорушення боржником, який не був з кредитором у договірних правовідносинах.

При заподіянні позадоговірної (деліктної) шкоди відбувається порушення правоохоронних правовідносин, у яких абсолютним правам (наприклад, право власності) суб'єктів цивільного права кореспондує пасивний обов'язок боржника не порушувати ці права. У зв'язку з тим, що такі абсолютні права гарантовані державою і перебувають під її охороною, закон є єдиною підставою, що дозволяє такі права захистити. Деліктна відповідальність виникає з моменту заподіяння шкоди майну або особі потерпілого (кредитора). Правила про деліктну відповідальність не можуть змінюватися за угодою сторін. Звичайно, відповідальність виключається, якщо не було умов для вільного формування волі і волевиявлення або шкідливі події наступили поза волею особи, тобто поза сферою її контролю.

Договірна відповідальність впливає з порушення регулятивних правовідносин і настає при невиконанні або неналежному виконанні боржником свого обов'язку у відносному правопорушенні, де конкретному праву кредитора відповідає конкретний обов'язок боржника, а зміст обов'язку відшкодування шкоди у разі порушення зобов'язань міститься в умовах договору, сформованих за взаємною згодою сторін. Принцип свободи договору обумовлює диспозитивний характер більшості норм інституту договірної відповідальності.

Підставою застосування договірної відповідальності є не сам договір, а факт заподіяння шкоди невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання: саме у цьому і проявляється диспозитивний характер договірної відповідальності. Проте слід взяти до уваги той фактор, що диспозитивність договірної відповідальності також має певні межі, встановлені законом. Правочин, яким скасовується чи обмежується відповідальність за умисне порушення зобов'язання, є нікчемним (ст. 614 ЦК України).

Часткова, солідарна і субсидіарна відповідальність має значення і застосовується тоді, коли правопорушення скоєне кількома особами.

Часткова відповідальність настає у всіх випадках, коли законом, іншим правовим актом або договором не передбачено інше. Правило про застосування часткової відповідальності є загальним правилом і впливає з часткового характеру договірних зобов'язань. **Часткове зобов'язання** має місце тоді, коли у ньому беруть участь кілька кредиторів або кілька боржників, і кожен із кредиторів має право вимагати виконання, а кожен із боржників повинен виконати зобов'язання у певній частці. Часткова відповідальність передбачає, що кожний з боржників несе перед кредитором відповідальність тільки у тій частці, яка припадає на нього відповідно до закону або договору. Частки кожного з боржників визнаються рівними, якщо законом або договором не визначений інший їх розмір. Зокрема, ст. 540 ЦК України передбачено, що якщо у зобов'язанні беруть участь кілька боржників, кожний з

них повинен виконати обов'язок у рівній частці, якщо інше не встановлено договором або актами цивільного законодавства.

Солідарні зобов'язання максимально забезпечують захист прав кредитора, і тому випадки встановлення саме солідарної відповідальності як у договірних, так і позадоговірних зобов'язаннях дуже часті. Солідарний обов'язок або солідарна вимога виникають у випадках, встановлених договором або законом, зокрема у разі неподільності предмета зобов'язання (ст. 541 ЦК України).

Солідарна відповідальність дозволяє кредитору притягнути до відповідальності будь-кого з боржників у повному обсязі або частково, дає кредитору додаткові гарантії щодо завданої шкоди та її відшкодування, дає можливість звернутися з вимогою про стягнення до будь-кого з боржників, у кого є достатньо майна для задоволення вимог. Усі боржники залишаються зобов'язаними до тих пір, поки зобов'язання не буде виконане повністю.

Субсидіарна відповідальність настає тоді, коли в зобов'язанні беруть участь два боржники, один з яких основний, інший — додатковий (субсидіарний). Субсидіарна відповідальність може впливати із закону, інших правових актів, умов договору. Основна мета встановлення такого виду відповідальності — посилення гарантій забезпечення права кредитора на відшкодування заподіяної йому шкоди за рахунок інших осіб, які в основному зобов'язанні безпосередньої участі не беруть (додаткових боржників) (ст. 619 ЦК України). Додатковий боржник несе відповідальність за основного боржника у разі, якщо кредитор не може задовольнити свої вимоги за рахунок основного боржника. Така ситуація можлива у випадках, коли: 1) основний боржник відмовився задовольнити вимогу кредитора (ст. 619 ЦК України «Субсидіарна відповідальність»); 2) кредитор не отримав у розумний термін від основного боржника відповіді на заявлену вимогу (ст. 619 ЦК України «Субсидіарна відповідальність»); 3) майна основного боржника недостатньо для задоволення вимог кредитора у повному обсязі (наприклад, ст. 1043 ЦК України «Відповідальність управителя»).

У зв'язку з тим, що частими є випадки, коли у виконанні зобов'язання, крім основного боржника, можуть брати участь інші особи, субсидіарну відповідальність слід відрізнити від відповідальності боржника *за дії третіх осіб*. Така відповідальність настає тоді, коли боржник перекладає обов'язок виконання зобов'язання на третю особу. Водночас, якщо законодавством не встановлено обов'язок боржника виконати зобов'язання особисто, умовами договору може бути передбачено, що зобов'язання породжує для третьої особи права щодо боржника та (або) кредитора (ст. 511 ЦК України). У цьому разі кредитор зобов'язаний прийняти виконання, запропоноване за боржника іншою особою (ст. 528 ЦК України).

Винятки із загального правила також можуть впливати безпосередньо з нормативних актів, внаслідок чого відповідальність перед кредитором перекладається на третю особу, яка не виконала зобов'язання. Так, наприклад, якщо відповідно до договору непрямого лізингу вибір продавця (постачальника) предмета договору лізингу здійснено лізингоодержувачем, перед лізингоодержувачем за порушення зобов'язання несе відповідальність

продавець (постачальник) (ст. 808 ЦК України). Окрім того, законом встановлено право іншої особи задовольнити вимогу кредитора без згоди боржника у разі небезпеки втратити право на майно боржника (право оренди, право застави тощо) внаслідок звернення кредитором стягнення на це майно. У цьому разі до іншої особи переходять права кредитора у зобов'язанні (ст.ст. 512—519 ЦК України).

Відповідальність юридичної особи за шкоду, заподіяну її працівниками, не є ні субсидіарною відповідальністю, ні відповідальністю за дії третіх осіб, тому що дії працівників юридичної особи під час виконання ними своїх трудових обов'язків вважаються діями самої юридичної особи.

Повна, обмежена, підвищена відповідальність. Одним з основних принципів цивільно-правової відповідальності є принцип *повного відшкодування* заподіяної правопорушенням шкоди, відповідно до якого майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується у повному обсязі особою, яка її завдала (ст. 1166 ЦК України).

Законодавством допускаються винятки із загального правила, коли розмір відшкодування може бути обмежено або збільшено безпосередньо законом або умовами договору.

Укладаючи договір, сторони мають право передбачити у ньому умови про зменшення збитків, про додаткові підстави звільнення боржника від відповідальності, але не про повне звільнення його від відповідальності за порушення договору. Угода про обмеження відповідальності договором, якщо в законі передбачено інше (повна або збільшена відповідальність), вважається нікчемною. Нікчемною також є угода сторін про обмеження відповідальності за навмисне заподіяння шкоди. Наприклад, нікчемним визнається правочин щодо звільнення продавця від відповідальності або щодо її обмеження у разі витребування товару у покупця третьою особою (ст. 661 ЦК України); нікчемними визнаються умови договору, що обмежують права покупця — фізичної особи порівняно з правами, встановленими законодавством, у тому числі законодавством про захист прав споживачів (ст. 698 ЦК України).

Допускається *зменшення (обмеження) розміру відповідальності* правопорушника, якщо:

- 1) доказана вина обох сторін у невиконанні або неналежному виконанні зобов'язання;
- 2) кредитор навмисно чи необачно сприяв збільшенню розміру збитків або не вжив заходів щодо їх зменшення;
- 3) суд може зменшити розмір відшкодування шкоди, завданої фізичною особою, залежно від її матеріального становища, крім випадків, коли шкоди завдано вчиненням злочину (ст. 1193 ЦК України).

Відповідальність, яка настає з вини обох сторін (кредитора і боржника), іноді називають *змішаною*. І хоча відповідальність за невиконання або неналежне виконання зобов'язання несе тільки боржник, зменшення

обсягу такої відповідальності для боржника дає право зробити припущення, що частина його відповідальності перерозподіляється між ним і кредитором. Кредитор внаслідок такого перерозподілу отримує відшкодування не в повному обсязі.

Змішану відповідальність не слід плутати зі спільним заподіянням шкоди, яке здійснюється кількома боржниками, але сам потерпілий залишається невинним. У разі спільного заподіяння шкоди настає часткова або солідарна відповідальність. Особи, спільними діями або бездіяльністю яких було завдано шкоди, несуть солідарну відповідальність перед потерпілим. За заявою потерпілого суд може визначити відповідальність осіб, які спільно завдали шкоди, у частці відповідно до ступеня їхньої вини (ст. 1190 ЦК України).

Підвищена відповідальність настає на умовах і в обсязі, передбачених законом. Наприклад, ст. 1200 ЦК України прямо передбачено, що розмір відшкодування шкоди, завданої смертю потерпілого, може бути збільшений законом. Закон також допускає збільшення умовами договору законодавче встановленого розміру неустойки, предметом якої є грошова сума (ст. 551 ЦК України).

У сучасному цивільному праві західних країн склалася тенденція до відходу від принципу повного відшкодування шкоди у бік встановлення максимальних меж майнової відповідальності. Основна причина такої тенденції полягає в тому, що багато видів господарської діяльності пов'язано з небезпекою заподіяння астрономічних збитків, які виходять далеко за межі фінансових можливостей підприємця. Страхування цивільної відповідальності може зменшити таку загрозу, але усунути її повністю не в змозі. Обмеження відповідальності здійснюється законом, судом або за згодою сторін. Водночас в останні роки законодавство західних країн забороняє включати до споживчих договорів положення, які обмежували б відповідальність комерсанта перед споживачами або звільняли комерсанта від відповідальності взагалі.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

1. У формі цивільно-правової відповідальності виражаються ті додаткові обтяження, що покладаються на правопорушника.

2. Види цивільно-правової відповідальності розрізняються за інститутами цивільного права: інститутом договірних зобов'язань та інститутом позадоговірних зобов'язань. Залежно від підстав застосування відповідальності розрізняють відповідальність договірну і позадоговірну (деліктну); суб'єктів — цивільно-правова відповідальність може бути індивідуальною або спільною (частковою, солідарною, субсидіарною); характеру відповідальності — виокремлюють міри, що впливають безпосередньо на свідомість особи (міри особистого характеру), і ті, що впливають опосередковано через майнові права й інтереси правопорушника; цілей відповідальності — міри відповідальності можна поділити на відновлювальні (відшкодування шкоди) і каральні (репресивні і превентивні) (стягнення неустойки, конфіскаційні міри та ін.); розмірів і обсягу —

відповідальність буває повна, обмежена, підвищена; характеру поділу відповідальності між кількома правопорушниками — виокремлюють часткову, солідарну і субсидіарну відповідальність.

III. ПИТАННЯ СКЛАД ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА УМОВИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Склад правопорушення. Цивільно-правова відповідальність завжди реалізується у правовідношенні. Змістом такого правовідношення є обов'язок правопорушника здійснити певні дії і право кредитора вимагати виконання обов'язку боржником. *Юридичні підстави* цивільної відповідальності встановлені у законодавстві, а *фактичною підставою* є склад цивільного правопорушення. До складу правопорушення, як правило, входять об'єкт, суб'єкт, об'єктивна та суб'єктивна сторони.

Об'єктом правопорушення є суспільні правовідносини, що регулюються цивільним правом.

Суб'єктом є правопорушник. Слід зауважити, що, крім правопорушника, безпосереднім заподіювачем шкоди може бути й інша особа. Наприклад, боржник відповідає за невиконання або неналежне виконання зобов'язання третіми особами, які повинні були виконати зобов'язання, якщо законодавче не встановлено, що відповідальність несе третя особа, яка безпосередньо виконувала зобов'язання⁴.

На думку Тархова В. О.⁵, незважаючи на те, що більшість юристів виступає за складний склад правопорушення, найбільш правильним є очищення його від інших обставин. Він пояснює це тим, що об'єкт у цивільному праві розглядається лише у загальних рисах, конкретизувати його немає необхідності, тому що на кваліфікацію правопорушення це впливає тільки за загальним поділом абсолютних та відносних прав. Суб'єкт також, як правило, сприймається лише у загальних рисах. Найбільш ретельно необхідно аналізувати лише об'єктивну сторону у зв'язку з тим, що вона поділяється на три самостійних елементи складу правопорушення: протиправність, шкоду, причинний зв'язок, а також суб'єктивну сторону, яка звужується до поняття вини, тобто не розглядаються такі риси, як мотиви, емоції і т. ін., які мають велике значення для вирішення питання про покарання, але не мають значення для головної у цивільному праві компенсаційної функції.

До *об'єктивної сторони* відносять: 1) шкоду, заподіяну правопорушенням; 2) протиправність поведінки правопорушника; 3) причинний зв'язок між протиправною поведінкою і шкодою.

⁴ Кулагин М. Й, Избранне труды. — М.: Статут, 1997. — С. 100.

⁵ У кн.: Тархов В. А. Гражданское право: Общая часть: Курс лекций. — Чебоксари, 1997. — С. 290-292.

Суб'єктивну сторону складу правопорушення складає вина правопорушника, яка в окремих випадках опосередкована іншими суб'єктивними обставинами (ціль, мотив, емоції та ін.).

2. *Умовами цивільно-правової відповідальності* є наявність:

- 1) протиправної поведінки (дії чи бездіяльності) особи;
- 2) шкідливого результату такої поведінки (шкоди);
- 3) причинного зв'язку між протиправною поведінкою і шкодою;
- 4) вини особи, яка заподіяла шкоду.

Перші три умови — протиправність, шкода, причинний зв'язок є об'єктивними і належать до такого елемента складу правопорушення, як об'єктивна сторона, а четверта — вина — є суб'єктивною підставою цивільно-правової відповідальності і належить до суб'єктивної сторони у складі правопорушення.

У випадках, передбачених законом або договором, відповідальність настає при неповному (урізаному) складі правопорушення. Відповідно до деяких норм права вина не вважається необхідною умовою відповідальності (наприклад, у випадках, встановлених законодавством, відповідальність за завдану моральну шкоду настає незалежно від вини органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, фізичної або юридичної особи, яка її завдала, ст. 1167 ЦК України). У зв'язку з цим іноді виникають підстави для тверджень про існування відповідальності без вини. Питання про можливість відповідальності без вини є предметом наукових спорів учених-юристів і поки що остаточно не вирішено.

В юридичній літературі також іноді пропонується вважати можливим притягнення до відповідальності за відсутності збитків і, відповідно, причинного зв'язку. Яскравим прикладом такого застосування мір відповідальності є стягнення неустойки. Зокрема, ст. 624 ЦК України передбачає, що коли за порушення зобов'язання встановлено неустойку, то вона підлягає стягненню у повному розмірі, незалежно від відшкодування збитків.

Серед умов відповідальності можна виокремити загальні (типові) умови цивільно-правової відповідальності, які властиві більшості випадків притягнення до відповідальності, а також спеціальні умови, які властиві лише окремим випадкам або видам правопорушення (наприклад, особливості відшкодування ядерної шкоди встановлюються законом, ст. 1189 ЦК України; у випадках відшкодування шкоди, завданої посадовою або службовою особою органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, необхідно щоб заподіювач шкоди відповідав специфічним ознакам посадової або службової особи (ст. 1174 ЦК України). Слід зазначити, що останні, як правило, є лише конкретизацією загальних умов щодо обставин даної конкретної справи.

Протиправна поведінка — це поведінка відповідальної особи, що не відповідає вимогам закону, договору, яка тягне за собою порушення (зменшення, обмеження) майнових прав (благ) і законних інтересів іншої особи, дістала вираження у невиконанні чи неналежному виконанні договірною зобов'язання або в заподіянні позадоговірної шкоди життю, здоров'ю чи майну іншої особи тощо. Протиправність у цивільному праві обов'язково порушує і об'єктивне, і суб'єктивне цивільне право. Поведінка визнається протиправною незалежно від того, знав чи не знав правопорушник про неправомірність своєї поведінки.

Протиправна поведінка завжди проявляється у конкретних формах, які безпосередньо пов'язані з характером юридичних обов'язків.

Юристів давно цікавило питання, наскільки особа зобов'язана діяти в інтересах інших з тим, щоб бездіяльність не стала підставою відповідальності перед ними. Сучасні юристи вважають, що протиправна бездіяльність не зводиться до простої пасивності суб'єктів, а полягає в утриманні від певних дій.

Шкода. Під *шкодою* розуміють зменшення або втрату (загибель) певного особистого чи майнового блага. Зменшення або втрата майна потерпілого тягне за собою виникнення *майнової шкоди*, а також особистого блага — *немайнової шкоди*, яку також називають *моральною шкодою*.

Оскільки відшкодування шкоди можна застосовувати у всіх випадках порушення цивільних прав, за деякими винятками, передбаченими законом або договором, ця форма цивільно-правової відповідальності належить до загальних умов цивільно-правової відповідальності.

Одним із способів відшкодування майнової шкоди є відшкодування збитків. Як правова категорія, *збитки* — це викликані неправомірною поведінкою негативні наслідки у майновій сфері потерпілого⁶. Збитками також називають грошовий вираз майнової шкоди. Збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі.

Майнова шкода поділяється на дві частини. Перша частина негативних наслідків називається *реальною шкодою* і виражається у зменшенні (пошкодженні або знищенні) майна потерпілого (ст. 22 ЦК України). Реальна шкода містить у собі витрати, які особа, права якої порушено, зробила або мусить зробити для відновлення порушеного права у зв'язку з втратою або пошкодженням її майна, тобто як витрати, що особа вже зазнала, так і витрати на поладження пошкодженої речі, які особа вимушена буде здійснити. Розмір відшкодування шкоди при пошкодженні майна складе різниця між вартістю майна до його пошкодження і після, а не вартість одного окремо взятого пошкодженого елемента речі.

Пошкодження речі може означати всі несприятливі зміни як *тимчасового характеру* (тобто ті, що вимагають певних витрат на їх поладження), так і

⁶ *Иоффе О. С.* Обязательственное право. — М.: Юрид. лит., 1975. — С. 100.

незворотні, які допускають використання речей за призначенням, але зі зниженням їх вартості, а також іноді такі, що призводять до загибелі речі. На вимогу особи, якій завдано шкоди, майнова шкода може бути відшкодована і в інший спосіб, зокрема шкода, завдана майну, може відшкодовуватися в натурі (передання речі того самого роду та тієї самої якості, полагодження пошкодженої речі тощо).

Доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене, називають *упущеною вигодою (неодержаними доходами)*. Якщо особа, яка порушила право, у зв'язку з цим одержала доходи, то розмір упущеної вигоди, що має відшкодовуватись особі, право якої порушено, не може бути меншим від доходів, одержаних особою, яка порушила право. Проте законодавством можуть бути встановлені винятки із загального правила.

Різниця між реальною шкодою та упущеною вигодою полягає у тому, що в першому випадку майно кредитора (потерпілого) внаслідок заподіяння шкоди зменшується, а в другому випадку не збільшується, хоча мало б збільшитися, якби не було шкідливої поведінки іншої сторони.

Відповідно до правил, за якими *обраховується розмір збитків*, якщо інше не передбачено законом або договором, під час визначення збитків беруться до уваги ринкові ціни, що існували на день добровільного задоволення вимоги кредитора, у місці, де зобов'язання має бути виконане, а якщо вимога не була задоволена добровільно — у день вчинення позову. Суд може задовольнити вимогу щодо відшкодування збитків, беручи до уваги ринкові ціни, що існували на день ухвалення рішення.

При визначенні упущеної вигоди (неодержаних доходів) враховуються вжиті кредитором заходи для їх одержання (ст. 623 ЦК України). При обрахуванні розміру упущеної вигоди мають враховуватися тільки ті точні дані, які безспірно підтверджують реальну можливість отримання грошових сум або інших цінностей, якби зобов'язання було виконано боржником належним чином. Нічим не підтверджені розрахунки кредитора про можливі доходи до уваги братися не повинні. Обґрунтування і доказ розміру збитків, завданих порушенням зобов'язання, здійснюється кредитором. Така вимога обумовлена основною спрямованістю інститутів цивільно-правової відповідальності саме на відшкодування заподіяних збитків.

Відшкодування позадоговірної шкоди відбувається за принципом генерального делікту, тобто повного відшкодування заподіяної шкоди. Конкретні механізми і порядок обрахування заподіяної шкоди можуть бути в окремих випадках встановлені законом. Встановлення певних правил відшкодування стосується, в першу чергу, відшкодування шкоди, заподіяної життю і здоров'ю громадян, що є додатковою гарантією об'єктивного обрахування заподіяної шкоди.

Моральна (немайнова) шкода — це такі наслідки правопорушення, які не мають економічного змісту і вартісної форми, можуть полягати у: 1) фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або

іншим ушкодженням здоров'я; 2) душевних страждань, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; 3) душевних страждань, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна; 4) приниженні честі, гідності, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи (ст. 23 ЦК України).

Причинний зв'язок. Важливою умовою цивільно-правової відповідальності є причинний зв'язок між протиправною поведінкою правопорушника і шкодою, якої зазнала потерпіла сторона. Доказ наявності причинного зв'язку є обов'язком кредитора (потерпілого). У зв'язку з тим, що цивільним правом для притягнення до цивільної відповідальності допускається неповний склад правопорушення, встановлення причинного зв'язку є необхідним лише в умовах, коли така шкода дійсно заподіяна. Якщо немає шкоди, немає необхідності доказувати існування причинного зв'язку.

Цивілістичною наукою розроблено цілий ряд теорій причинного зв'язку, але найбільш поширеною є *теорія прямого і непрямого причинного зв'язку*, яка базується на двох основних загально філософських положеннях. По-перше, причинність — це об'єктивний зв'язок між явищами, що існує незалежно від нашої свідомості. Тому є неправильним при вирішенні питання про причинний зв'язок керуватися можливістю або ступенем передбачення правопорушником шкідливих наслідків. Можливість передбачати настання збитків носить суб'єктивний характер і має значення при вирішенні питання щодо вини правопорушника, а не причинного зв'язку. По-друге, причина і наслідок мають значення лише щодо даного конкретного випадку. Виходячи за межі конкретного випадку, він пов'язується з усім ланцюжком взаємодії матеріального світу, в якому уявлення про причини і наслідки сходяться і переплітаються, весь час міняючись місцями. Слід обмежуватися з'ясуванням безпосередньої причини, тобто найближчого щодо шкоди явища.

Протиправна поведінка особи тільки тоді є причиною шкоди, коли вона прямо (безпосередньо) пов'язана зі збитками. Непрямий (опосередкований) зв'язок між протиправною поведінкою і збитками означає лише, що поведінка оцінюється за межами конкретного випадку і, відповідно, за межами юридичне значимого зв'язку.

Теорію прямого і непрямого причинного зв'язку широко застосовують у випадках, коли шкода виникає внаслідок дії (бездіяльності) кількох осіб. У цьому разі всі протиправні дії, які прямо (безпосередньо) пов'язані з наслідком, слід розглядати як причини заподіяння шкоди, якщо індивідуальні особливості таких дій дістали відображення у протиправному результаті.

Однією з таких теорій є теорія *необхідної умови*, відповідно до якої причиною протиправного результату може бути будь-яка обставина, за відсутності якої наслідок не настав би. Це призводить до відповідальності за найвіддаленіші від випадку події, що досліджуються, тому що ланцюжок причин і наслідків, керуючись цією теорією, важно перервати. Щоб обмежити ряд причин і наслідків, представники цієї теорії намагаються обмежити

ланцюжок причин і наслідків за допомогою суб'єктивних критеріїв, тобто вирішення питання ставиться у залежність від вини і протиправності.

Відповідно до *теорії можливостей і дійсності* одні фактори створюють можливість реалізації протиправного наслідку, водночас як інші перетворюють їх можливість у дійсність. Ті фактори, що перетворюють можливість у дійсність, завжди перебувають у причинному зв'язку з протиправним наслідком. Інші, які лише створюють можливість настання протиправного результату, можуть як бути, так і не бути у причинному зв'язку з указаним наслідком. Якщо поведінкою особи створюється конкретна можливість, то наявним є причинний зв'язок, достатній для притягнення до відповідальності. Коли поведінкою особи створюється лише абстрактна можливість настання протиправного результату, відповідальність має виключатися у зв'язку з відсутністю юридичне значимого причинного зв'язку. Під конкретною слід розуміти таку можливість, яка перетворюється на дійсність обставинами, що об'єктивно повторюються у даних ситуаціях, завдяки чому в особи з'являється можливість передбачати настання протиправних наслідків. Абстрактна можливість перетворюється на дійсність обставинами, які об'єктивно не повторюються у даних обставинах, що обумовлює неможливість особою передбачити настання протиправного результату.

Отже, критерій, за допомогою якого встановлюється юридичне значимий причинний зв'язок, фактично залежить від такої суб'єктивної умови, як вина.

Вина особи. Завданням цивільного права є усунення шкідливих наслідків, заподіяних правопорушенням, і для нього є важливим лише одне — встановити наявність правопорушення, що дає підстави покласти відповідальність на винну особу, яка його заподіяла. У зв'язку з тим, що міри цивільно-правової відповідальності не тільки спрямовані на задоволення майнового інтересу потерпілого, а й призначені запобігати цивільному правопорушенню поряд з протиправністю, збитками і причинним зв'язком, необхідна ще одна умова відповідальності — вина заподіювача шкоди. Вина у цивільному праві розглядається як психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки та її наслідків.

Умисел як форма вини має місце у поведінці особи тоді, коли правопорушник усвідомлює суспільне небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачає його суспільне небезпечні наслідки і бажає їх (наприклад, боржник, знаючи, що своїми діями може викликати шкідливий результат у майновій сфері кредитора, все ж свідомо не виконує зобов'язання). Правопорушення визнається вчиненим з необережності, коли особа, яка його вчинила, передбачала можливість настання шкідливих наслідків своєї протиправної поведінки, але легковажно розраховувала на їх відвернення або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоча повинна була і могла їх передбачити.

Відсутність вини доказывается особою, яка порушила зобов'язання. Отже, у цивільному праві, на відміну від кримінального, діє *припущення (презумпція) вини правопорушника*. Особа визнається невинною, якщо за такого ступеня

обачності і чутливості, які від неї вимагалися відповідно до характеру зобов'язання, вона вжила всіх заходів для належного виконання зобов'язання. Відсутність вини доводиться особою, яка порушила зобов'язання, адже потерпілий не може знати, до яких заходів вдавався правопорушник, щоб виконати зобов'язання, і які психічні процеси відбувалися. Право порушника доказувати свою невинність не позбавляє потерпілого права давати суду свої докази вини боржника. Так, за ст. 178 Кодексу торговельного мореплавства перевізник не відповідає за нестачу вантажу, що прибув до порту призначення у супроводі провідника відправника або одержувача, якщо тільки одержувач не доведе, що нестача вантажу сталася з вини перевізника.

Вина є умовою відповідальності не лише фізичної (громадянина), а й юридичної особи. У зобов'язаннях із заподіяння шкоди вина юридичної особи проявляється у винних діях чи бездіяльності її працівників, вчинених під час виконання ними своїх трудових (службових) обов'язків (ст. 1172 ЦК України). Підприємницькі товариства, кооперативи відшкодовують шкоду, завдану їхнім учасником (членом) під час здійснення ним підприємницької або іншої діяльності від імені товариства чи кооперативу.

Така відповідальність є відповідальністю самої юридичної особи, у зв'язку з чим особа відповідає не за чужі, а за свої дії. Вина юридичної особи може виражатися як у діях окремих осіб, так і в діях усього колективу. Хоча вина юридичної особи і виражається у вині конкретних осіб, діяльність юридичної особи здійснюється, як правило, не однією особою, а колективом, у якому відсутність, недогляд або помилка певної особи можуть і повинні бути замінені діями інших членів колективу. Саме тому невинність конкретного виконавця не означає відсутності вини юридичної особи в цілому, і навпаки, вина юридичної особи не може зводитися лише до вини окремих осіб і є виною колективу як єдиного цілого.

Шкода, завдана фізичній або юридичній особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю посадової або службової особи органу державної влади, органу влади або органу місцевого самоврядування при здійсненні нею своїх повноважень, відшкодовується державою або органом місцевого самоврядування незалежно від вини цієї особи (ст. 1174 ЦК України).

У разі, коли законодавством допускається покладення виконання зобов'язання *на третіх осіб*, відповідальність за виконання або неналежне виконання зобов'язання несе сторона за договором, з якого виникло правопорушення, якщо законодавством або договором не передбачено, що відповідальність несе безпосередній виконавець.

Отже, боржник відповідає як за власну винну поведінку, так і за вину залучених ним до виконання зобов'язання третіх осіб, на яких було перекладено виконання свого обов'язку повністю або частково (ст.ст. 528, 618 ЦК України).

У разі, коли шкода заподіяна за наявності вини обох сторін, тобто як боржника (потерпілого), так і кредитора, вводиться поняття змішаної вини.

Оскільки при змішаній вині неможливо визначити, яка частина збитків є наслідком винної поведінки боржника, яка — самого кредитора, єдиним

критерієм, яким можна керуватися при розподілі між ними збитків, може бути ступінь (форма) вини боржника і кредитора. При цьому чим більшим є ступінь вини однієї зі сторін, тим більша частина збитків їй належить.

У позадоговірних зобов'язаннях: 1) враховується тільки груба вина потерпілого, а проста (легка) необережність значення не має; 2) відповідальність безпосереднього заподіювача шкоди може бути не тільки зменшено, а й звільнено його від відповідальності взагалі.

Слід зауважити, що шкода, завдана потерпілому внаслідок його умислу, не відшкодовується. Якщо груба необережність потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, то залежно від ступеня вини потерпілого (а в разі вини особи, яка завдала шкоди, — також залежно від ступеня її вини) розмір відшкодування зменшується, якщо інше не встановлено законом. Суд може зменшити розмір відшкодування шкоди, завданої фізичною особою, залежно від її матеріального становища, крім випадків, коли шкоди завдано вчиненням злочину (ст. 1193 ЦК України).

У зв'язку з тим, що ні в цивільному законодавстві, ні в судовій практиці чітких критеріїв розмежування необережності на легку і грубу немає, вирішення питання існування змішаної вини і зменшення обсягу відповідальності залежить від характеру вимог законодавства, які не дотримані особою в тій чи іншій ситуації.

Змішану вину необхідно відрізнити від *спільного заподіяння* шкоди, де шкода також завдається кількома особами, але вина потерпілого у скоєному відсутня.

Багато спорів точиться щодо існування *відповідальності без вини*, на користь якої наводяться приклади відповідальності щодо ст.ст. 612, 900, 950, 1187 ЦК України та інших, де регламентується можливість притягнення до відповідальності за випадкове заподіяння шкоди на законних або договірних підставах. Окрім того, принцип генерального делікту проголошує, що будь-яка заподіяна суб'єкту цивільних прав шкода повинна бути відшкодована і що майнові права та інтереси потерпілого навіть у разі заподіяння шкоди невинними діями (бездіяльністю) правопорушника не повинні бути ущемлені. У договірних правовідносинах відповідальність незалежно від вини також може бути передбачена домовленістю сторін (ст. 614 ЦК України).

Розвиток інституту «безвинної відповідальності» обумовив широке застосування страхування цивільної відповідальності, спрямоване, перш за все, на створення засад для повернення відповідної майнової компенсації особі, яка зазнала певної шкоди внаслідок правопорушення. Механізм страхування цивільної відповідальності має ряд переваг у порівнянні з інститутом безвинної відповідальності, що створює практично абсолютну гарантію отримання компенсації у спрощеному порядку.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

1. Умовами цивільно-правової відповідальності є наявність: 1) протиправної поведінки (дії чи бездіяльності) особи; 2) шкідливого

результату такої поведінки (шкоди); 3) причинного зв'язку між протиправною поведінкою і шкодою; 4) вини особи, яка заподіяла шкоду.

2. Перші три умови — протиправність, шкода, причинний зв'язок є об'єктивними і належать до такого елемента складу правопорушення, як об'єктивна сторона, а четверта — вина — є суб'єктивною підставою цивільно-правової відповідальності і належить до суб'єктивної сторони у складі правопорушення.

3. Протиправна поведінка — це поведінка відповідальної особи, що не відповідає вимогам закону, договору, яка тягне за собою порушення (зменшення, обмеження) майнових прав (благ) і законних інтересів іншої особи, дістала вираження у невиконанні чи неналежному виконанні договірної зобов'язання або в заподіянні позадоговірної шкоди життю, здоров'ю чи майну іншої особи тощо.

3. Під шкодою розуміють зменшення або втрату (загибель) певного особистого чи майнового блага. Зменшення або втрата майна потерпілого тягне за собою виникнення майнової шкоди, а також особистого блага — немайнової шкоди, яку також називають моральною шкодою.

4. Вина у цивільному праві розглядається як психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки та її наслідків.

IV. ПИТАННЯ

ПІДСТАВИ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У зв'язку з тим, що підставою для застосування цивільно-правової відповідальності є правопорушення, правопорушник звільняється від відповідальності за відсутності хоча б однієї умови притягнення до неї. Певні винятки з цього правила можуть встановлюватися законом. Вони стосуються, наприклад, умов стягнення неустойки, де застосування мір цивільної відповідальності допускається навіть при неповному, урізаному складі правопорушення: достатньо доказати протиправність дій і вину правопорушника. Як уже було зазначено, допускається також застосування мір цивільної відповідальності за відсутності вини правопорушника.

Отже, можливість застосування в окремих випадках мір відповідальності без вини правопорушника, без збитків як результату правопорушення, без причинного зв'язку фактично значно розширює межі застосування цивільної відповідальності. Висновки російських цивілістів про чітку тенденцію у російському цивільному законодавстві до посилення цивільної відповідальності за порушення зобов'язань можна також застосувати до українського цивільного законодавства.

Водночас законодавство передбачає можливість звільнення від відповідальності. Таке звільнення відбувається у зв'язку з неможливістю виконання зобов'язання внаслідок: 1) дії непереборної сили (ст. 617 ЦК України); 2) випадкового заподіяння шкоди (ст. 617 ЦК України); 3) вини потерпілого у заподіянні шкоди (ст. 1193 ЦК України).

Непереборна сила — це надзвичайна і невідворотна за даних умов подія. На практиці дію непереборної сили також називають форс-мажорними обставинами. Непереборна сила характеризується тим, що:

- це зовнішня щодо діяльності сторін обставина. Непереборна сила не залежить від волі учасників правовідношення і, як правило, виключає можливість його передбачення. Виникнення непереборної сили не пов'язано з діяльністю уповноваженої особи;
- це надзвичайна, тобто неординарна, нерядова обставина, яку неможливо відвернути в будь-який спосіб, навіть якщо особа може передбачити її наслідки;
- це подія, яку неможливо відвернути засобами, наявними у даної особи в конкретних умовах її діяльності способами: тобто у даних обставинах відсутні технічні та інші засоби, за допомогою яких можливо було б запобігти самій обставині або її наслідкам.

Наведені ознаки непереборної сили є обов'язковими і мають комплексний характер. Відсутність будь-якої з наведених ознак розцінюється як відсутність непереборної сили. Звільнення від відповідальності внаслідок непереборної сили відбувається тільки тоді, коли існує причинний зв'язок між непереборною силою і шкодою, що виникла.

На практиці непереборною силою визнаються явища природи (землетруси, шторми, снігові замети, обвали, повінь і т. ін.); деякі суспільні явища (епідемії, воєнні дії, розрив дипломатичних зв'язків, страйки, розпорядження компетентних органів, які забороняють виконувати дії, передбачені зобов'язанням).

Слід зазначити, що одні і ті самі явища у різних випадках можуть визнаватися непереборною силою або не визнаватися. Наприклад, боржник взяв на себе зобов'язання, виконання якого стало неможливим внаслідок встановленої законодавчим актом заборони вчиняти певні дії. Якщо укладення угоди відбулося в момент, коли нормативний акт був опублікований, але не набув чинності, така суспільна подія не визнається непереборною силою, тому що в даному випадку відсутній фактор непередбаченості.

Оцінка явищ непереборної сили з часом змінюється в міру розвитку науки, створення нових технічних засобів, що надають більш широких можливостей передбачуваності або відворотності природних явищ. Непереборна сила порівняно з випадком є більш сильною підставою для звільнення від відповідальності, оскільки виключає застосування мір відповідальності навіть у випадках, коли така відповідальність передбачена за випадкове заподіяння шкоди. Так, відповідальність перевізника за затримку у відправленні пасажира та порушення строку доставлення пасажира до пункту призначення виключається, якщо перевізник доведе, що ці порушення сталися внаслідок непереборної сили, усунення несправності транспортного засобу, яка загрожувала життю або здоров'ю пасажирів, або інших обставин, що не залежали від перевізника (ст. 922 ЦК України). Водночас законом або договором можуть бути встановлені винятки із загального правила про

звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання внаслідок випадку або непереборної сили (ст. 617 ЦК України). Наприклад, боржник, який прострочив виконання зобов'язання, відповідає перед кредитором за завдані простроченням збитки і за неможливість виконання, що випадково настала після прострочення (ст. 612 ЦК України).

Випадок (казус) — обставина, яка свідчить про відсутність вини будь-кого з учасників зобов'язання, а не взагалі про відсутність будь-якої вини у заподіянні шкоди. Випадок характеризується суб'єктивною непередбаченістю: якби особа знала про можливість настання випадку, вона могла б запобігти шкоді. Передбачення можливості настання шкідливого результату внаслідок впливу випадку, на відміну від необережного заподіяння шкоди, не є обов'язком правопорушника. Саме тому внаслідок необережної (винної) поведінки особа відповідає за настання шкідливого результату, а при випадковому (безвинному) заподіянні шкоди особа за загальним правилом від відповідальності звільняється. Не вважається випадком, зокрема, недодержання своїх обов'язків контрагентом боржника, відсутність на ринку товарів, потрібних для виконання зобов'язання, відсутність у боржника необхідних коштів (ст. 617 ЦК України).

Винятки із загального правила, коли відповідальність настає при випадковому заподіянні шкоди, можуть бути передбачені законом або договором, а при вчиненні деліктів — тільки законом.

До спеціальних випадків притягнення до цивільної відповідальності, коли особа відповідає навіть за випадково заподіяну шкоду, можна віднести відповідальність за заподіяння шкоди джерелом підвищеної небезпеки (ст. 1187 ЦК України). Іншим прикладом є відповідальність професійного зберігача, який відповідає за втрату (нестачу) або пошкодження речі, якщо не доведе, що це сталося внаслідок непереборної сили або через такі властивості речі, про які зберігач, приймаючи її на зберігання, не знав і не міг знати, або внаслідок умислу чи грубої необережності поклажодавця (ст. 950 ЦК України).

Отже, об'єктивними передумовами притягнення до відповідальності при випадковому заподіянні шкоди є шкода, протиправність, причинний зв'язок. Механізм впливу мір цивільно-правової відповідальності дістає вираження у несприятливих майнових наслідках для боржника і відновленні майнової сфери потерпілого. Різниця між загальними і спеціальними підходами у притягненні до відповідальності полягає лише в суб'єктивних умовах. У зв'язку з тим, що «випадок рівнозначний невинності», при випадковому заподіянні шкоди немає підстав для засудження правопорушника, отже, тут варто говорити не про відповідальність, а про особливі правові форми розподілу випадкових збитків.

У двосторонніх договорах, де кожна зі сторін одночасно є кредитором і боржником, проблема розподілу ризиків за випадкове заподіяння шкоди може регулюватися умовами договору. Від двосторонніх договорів слід відрізнити інші випадки, коли у сторін в зобов'язанні виникають певні права і обов'язки одного перед одним, наприклад, у деліктних правовідносинах, де шкода випадково може бути заподіяна кількома суб'єктами. Так, вважається, що шкода, заподіяна третім особам зіткненням джерел підвищеної небезпеки, є

шкодою, заподіяною взаємопов'язаними, сукупними діями або з єдністю наміру, і володільці джерел підвищеної небезпеки у цьому випадку несуть солідарну відповідальність. Відповідальність за шкоду, заподіяну при цьому самим джерелом підвищеної небезпеки, настає на загальних підставах, тобто необхідним є встановлення вини володільця джерела підвищеної небезпеки. Шкода, заподіяна одному з володільців з вини іншого, відшкодовується винним, при наявності лише вини володільця, якому заподіяна шкода, вона йому не відшкодовується, а інший учасник зіткнення звільняється від відповідальності за випадкове заподіяння шкоди, оскільки відсутня його вина, при наявності вини двох володільців — розмір відшкодування визначається відповідно до ступеня вини кожного, при відсутності вини володільців у взаємному заподіянні шкоди — жоден з них не має права на відшкодування.

Вина потерпілого (кредитора). За загальним правилом шкода, заподіяна внаслідок умислу потерпілого, відшкодуванню не підлягає (ст. 1193 ЦК України). Так, ст. 1187 ЦК України передбачено, що особа, яка здійснює діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, відповідає за завдану шкоду, якщо вона не доведе, що шкоди було завдано внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого.

Правочин, яким скасовується чи обмежується відповідальність за умисне порушення зобов'язання, є нікчемним (ст. 614 ЦК України). Необережність потерпілого внаслідок деліктного правопорушення в цілому не звільняє заподіювача шкоди від обов'язку відшкодувати збитки. Вина потерпілого може лише впливати на обсяг належного йому відшкодування у сторону зменшення. Якщо груба необережність потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, то залежно від ступеня вини потерпілого (а в разі вини особи, яка завдала шкоди, — також залежно від ступеня її вини) розмір відшкодування зменшується, якщо інше не встановлено законом (ст. 1193 ЦК України).

ВИСНОВКИ З ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ:

1. У зв'язку з тим, що підставою для застосування цивільно-правової відповідальності є правопорушення, правопорушник звільняється від відповідальності за відсутності хоча б однієї умови притягнення до неї.

2. Непереборна сила — це надзвичайна і невідворотна за даних умов подія. На практиці дію непереборної сили також називають форс-мажорними обставинами.

3. Випадок (казус) — обставина, яка свідчить про відсутність вини будь-кого з учасників зобов'язання, а не взагалі про відсутність будь-чийої вини у заподіянні шкоди.

4. За загальним правилом шкода, заподіяна внаслідок умислу потерпілого, відшкодуванню не підлягає.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

1. Обов'язковими ознаками цивільно-правової відповідальності є негативні несприятливі наслідки у майновій сфері правопорушника; осуд правопорушення і правопорушника; можливість державного примусу.

2. Цивільно-правова відповідальність — це правовідношення, що виражається у вигляді несприятливих наслідків майнового і немайнового характеру у боржника, які забезпечуються державним примусом і тягнуть за собою засудження правопорушення і його суб'єкта.

3. Конфіскаційні санкції — це санкції, що пов'язані з безоплатним вилученням у доход держави майна (наприклад, до особи може бути застосовано позбавлення права власності на майно за рішенням суду як санкція за вчинення правопорушення (конфіскація) у випадках, встановлених законом.

4. Штрафні санкції — це ті, які застосовуються до правопорушника незалежно від майнової шкоди, якої зазнала потерпіла сторона внаслідок правопорушення.

5. Компенсаційні санкції — це ті, що призначені відшкодувати потерпілій стороні шкоду, заподіяну правопорушником.

6. Правовою підставою застосування до правопорушника цивільної відповідальності є норма права. Фактичною підставою для застосування міри цивільної відповідальності є скоєння цивільного правопорушення.

7. Види цивільно-правової відповідальності розрізняються за інститутами цивільного права: інститутом договірних зобов'язань та інститутом позадоговірних зобов'язань. Залежно від підстав застосування відповідальності розрізняють відповідальність договірну і позадоговірну (деліктну); суб'єктів — цивільно-правова відповідальність може бути індивідуальною або спільною (частковою, солідарною, субсидіарною); характеру відповідальності — виокремлюють міри, що впливають безпосередньо на свідомість особи (міри особистого характеру), і ті, що впливають опосередковано через майнові права й інтереси правопорушника; цілей відповідальності — міри відповідальності можна поділити на відновлювальні (відшкодування шкоди) і каральні (репресивні і превентивні) (стягнення неустойки, конфіскаційні міри та ін.); розмірів і обсягу — відповідальність буває повна, обмежена, підвищена; характеру поділу відповідальності між кількома правопорушниками — виокремлюють часткову, солідарну і субсидіарну відповідальність.

8. Умовами цивільно-правової відповідальності є наявність: 1) протиправної поведінки (дії чи бездіяльності) особи; 2) шкідливого результату такої поведінки (шкоди); 3) причинного зв'язку між протиправною поведінкою і шкодою; 4) вини особи, яка заподіяла шкоду.

9. Перші три умови — протиправність, шкода, причинний зв'язок є об'єктивними і належать до такого елемента складу правопорушення, як об'єктивна сторона, а четверта — вина — є суб'єктивною підставою цивільно-правової відповідальності і належить до суб'єктивної сторони у складі правопорушення.

10. Протиправна поведінка — це поведінка відповідальної особи, що не відповідає вимогам закону, договору, яка тягне за собою порушення (зменшення, обмеження) майнових прав (благ) і законних інтересів іншої особи, дістала вираження у невиконанні чи неналежному виконанні договірної зобов'язання або в заподіянні позадоговірної шкоди життю, здоров'ю чи майну іншої особи тощо.

11. Під шкодою розуміють зменшення або втрату (загибель) певного особистого чи майнового блага. Зменшення або втрата майна потерпілого тягне за собою виникнення майнової шкоди, а також особистого блага — немайнової шкоди, яку також називають моральною шкодою.

12. Вина у цивільному праві розглядається як психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки та її наслідків.

13. У зв'язку з тим, що підставою для застосування цивільно-правової відповідальності є правопорушення, правопорушник звільняється від відповідальності за відсутності хоча б однієї умови притягнення до неї.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Дана тема вивчається з метою визначення правовідношення, що виражається у вигляді несприятливих наслідків майнового і немайнового характеру у боржника, які забезпечуються державним примусом і тягнуть за собою засудження правопорушення і його суб'єкта.

Опанування знаннями з даної теми дозволить розуміти природу цивільно-правової відповідальності, що допоможе з'ясувати її характер та дозволить відмежовувати від інших видів юридичної відповідальності.

При вивченні теми слід приділити увагу з'ясуванню змісту наступних понять: цивільно-правова відповідальність, протиправна поведінка, вина, шкода, збитки, казус, непереборна сила, тощо.

У результаті вивчення теми здобувачі вищої освіти повинні опанувати наступними знаннями:

- поняття цивільно-правової відповідальності;
- умови цивільно-правової відповідальності;
- види шкоди;
- вплив непереборної сили, казусу на можливість притягнення особи до відповідальності.

Необхідним є формування у здобувачів наступних навичок та вмінь:

- правильно визначати протиправність в поведінці суб'єктів цивільних правовідносин;
- відмежовувати цивільно-правову відповідальність від інших видів юридичної відповідальності;
- визначати характер негативних наслідків при притягненні до цивільної відповідальності.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Актуальні питання прикладної цивілістики у сфері складання процесуальних документів. Науково-практичний посібник; [за заг. ред. д.ю.н., професора М.М. Ясинка]. – К.: Алерта, 2015. – 814 с.
2. Мічурін Є.О., Шишка О.Р. Цивільне право. Альбом схем / За ред. Є.О. Мічуріна. – Вид. 4-те, перероб. і доп. – Х.: Фактор, 2013. – 464 с.
3. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. [текст] / За заг. ред. Бобрика В.І. – К.: «Центр учбової літератури», 2016. – 784 с.
4. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. - 5-те вид., перероб. і допов. / за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – Т.1. – 832 с.
5. П.С. Матвеев, В.І. Бірюков Цивільне право (в схемах): Навч. посіб. – К.: Алерта, 2013. – 256 с.
6. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс: Підручник. – 3-тє вид., допов. – К.: «ВД» Дакор», 2013. – 672 с.
7. Харитонов Є.О., Харитонova О.І., Старцев О.В. Цивільне право України: Підручник. – Вид. 3, перероб. і доп. – К.: Істина, 2013. – 808 с.
8. Цивільне право України (Загальна частина): Навчальний посібник / кол. авт. – К.: «Хай-Тек Прес», 2013. – 432 с. (видання з грифом МОНМС)
9. Цивільне право України: Загальна частина / За ред. професорів І.А. Бірюкова і О.Ю. Заїки. – К.: Алерта, 2014. – 510 с.
10. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, М.В. Домашенко та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – 2-ге вид., переробл. та допов. - Х.: Право, 2014. – Т.1. – 656 с.
11. Цивільне право: посібник для підготовки до іспиту / Є.О. Харитонов, Н.Ю. Голубєва. – Видання третє, перероблене та доповнене. – Ч І. – Х.: Одісей, 2013. – 248 с.

Навчальне видання

Круглова Ольга Олександрівна

КУРС ЛЕКЦІЙ
з дисципліни
«ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО»

Видання друкується в авторській редакції

Відповідальний редактор *Біла К. О.*

Підп. до друку 29.12.17. Формат 60x84¹/₁₆.
Ум. друк. арк. 9,75. Тираж 30 пр. Зам. № 1217-04/5.

Видавець та виготовлювач СПД Біла К. О.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3618 від 06.11.09

Надруковано на поліграфічній базі видавничо-поліграфічного центру «Імпакт»

Україна, 49000, м. Дніпро, пр. Д. Яворницького, 111, оф. 2

+38 (099) 7805049; +38 (067) 2100256

www.impact.dp.ua

e-mail: impact.dnepr@gmail.com